

לרגל פתיחת שנת ירושלים העמדנו במוקד חוברת זאת מחקרים העוסקים בהיבטים שונים של תולדות העיר. מתחם הר הבית, אחד ממפעלי הבנייה הגדולים בעולם העתיק, זוכה להתעניינות מרובה של היסטוריונים, ארכאולוגים ואנשי דת. המתחם, שנבנה על ידי המלך הורדוס במאה הראשונה לפנה"ס, היה מרשים, ובני הזמן התפעלו מיופיו וממידותיו. אברהם ורשבסקי ואברהם פרץ בודקים במחקרם המקיף את ההיבטים ההנדסיים והכלכליים של מפעל נאדר זה. את המקורות למחקרם הם שאבו מחיבורי היסטוריונים, מממצאים ארכאולוגיים, מידע הנדסי ומניסויים מיוחדים, שנערכו לצורך הכנת המחקר. רעיון קדושת ירושלים מבוטא באסלאם בספרות 'שבחי ירושלים'. ספרות זו מכילה מסורות, הנשענות על שלשלות של מוסרים. באחד מחיבורי ה'שבחים', אשר צורף לו גם מדריך לעולי רגל מוסלמים בירושלים, דן עופר לבנה-כפרי. הוא בוחן את התפילות המצויות בו, את מקורותיהן ואת תוכנן. ראובן פיינגולד עוסק בדמותה של ירושלים בחיבורים פורטוגליים, שנכתבו בתקופת פעולתה של האינקוויזיציה. הנושא בא לידי ביטוי בעיקר בספרי מסע ובדרשות בעלות מאפיינים כריסטולוגיים. במסגרת זאת הוא בוחן את משמעותה של ירושלים, העיר השמימית, בחיבוריו של הסופר ז'ואן די בארוס, ידימינו של האינקוויזיטור הגדול של פורטוגל. בתהליך המודרניזציה שעבר על ארץ-ישראל בשלהי המאה הי"ט מילא תפקיד חשוב זימים מקומיים. יוסף גלס מציג לפנינו את יוסף נבון ביי, בן ירושלים, מנכבדי העדה הספרדית, אשר צבר את הונו ממסחר, מבנקאות ומעסקות מקרקעין. הוא עסק בפיתוח שכונות, והיה מעורב בתוכניות לעבודות ציבוריות.

'הסופיסטיקה השנייה' הוא כינויה של תנועת הרנסנס, שהתחוללה בעולם התרבות היוונית מן המחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה. במרכזה של תנועה זו עמדה אמנות הנאום. המקצועיים שבנאומים נדדו בערים נושאי התרבות היוונית, והפגינו את ידענותם וכושם. יוסף גייגר מוכיח במחקרו, שתופעת הרטורים הסופיסטים לא פסחה על ארץ-ישראל, ופן זה של התרבות היוונית חדר גם לשכבות רחבות יותר. מרדכי לוי מציג לפנינו מפה של ארץ-ישראל, שטרם זכתה להתייחסות ראויה במחקר. המפה הוכנה בראשית המאה הי"ח על ידי קורנליוס לוס, שרטט בחיל ההנדסה השבדי. מיוחד לה שהיא מתבססת במידה רבה על המציאות בתקופה הנדונה ולא רק על מסורות תנ"כיות שהיוו השראה לציירי מפות רבים. מוצגים בה גבולות פוליטיים-מינהליים של השלטון העות'מאני, יש בה מידע על עתיקות ואתרים אסטרטגיים שונים, וכן מסומן בה מסלול מסעו של החוקר.

שני מאמרים עוסקים בראשית ההתיישבות החדשה בארץ-ישראל. כיצד נראתה דמותה של האישה בדמיונם של ההוגים והחולמים על המדינה היהודית העתידית? רחל אלבוים-דרור סוקרת את האוטופיות הציוניות, ומוצאת, כי הן בבואה לזרמים ולפלגים השונים שבתנועה הלאומית היהודית. מבוטאות בהן גישות אידיאולוגיות מנוגדות – מחד גיסא השפעת ההגות האוטופית והסוציאליסטית בדבר שוויון בין המינים, ומאידך גיסא, הגישה המסורתית בדבר מקומן של האישה ושל המשפחה בחברה היהודית. אולם מסקנתה היא, כי אף שרוב האוטופיות הציוניות מתגדרות בליברליזם ובשוויוניות כלפי הנשים, למעשה היחס נותר ביסודו שמרני ומסורתי. בשנת 1892 התכנסו נציגי 'היישוב החדש' לראשונה ביפו. בין המשתתפים בכנס היו פקידי הבארון, חברת כ"ח, חובבי-ציון ועסקני ההתיישבות. יורם מיורך מפרסם במדור תעודה את הפרוטוקול של מפגש ראשוני זה. במדור ביקורת ספרים סוקרת אביבה חלמיש את שנתון המחקר החדש 'יהדות זמננו'.

יהושע קניאל

ועדת המערכת

פרופ' יהושע בן-אריה (יו"ר), פרופ' אורי ביאלר, פרופ' חגי בן-שמאי, פרופ' מנחם בן-ששון,
פרופ' ישראל ברטל, פרופ' יוסף הקר, פרופ' אמנון כהן, פרופ' ב"ז קדר – האוניברסיטה העברית
פרופ' אהרן אופנהיימר, פרופ' יוסף גורני, ד"ר אלחנן ריינר,
פרופ' יעקב שביט – אוניברסיטת תל-אביב
ד"ר יוסי בן-ארצי, פרופ' אוריאל רפפורט – אוניברסיטת חיפה
פרופ' שמואל אחיטוב, פרופ' זאב צחור – אוניברסיטת בן-גוריון
פרופ' יהושע קניאל, פרופ' דניאל שפרבר – אוניברסיטת ברי-אילן

פרופ' אהרן אופנהיימר • פרופ' אמנון כהן • פרופ' יהושע קניאל

כתובת המערכת והמינהלה: ת"ד 7660, ירושלים 91076
פקסימיליה: 02-638310

מגן בזכויות יוצרים

הקמת מתחם הר-הבית על-ידי הורדוס – הארגון והביצוע

אברהם ורשבסקי ואברהם פרץ

מבוא

כידוע, אחד המקורות החשובים ביותר ללימוד ההיסטוריה העתיקה הם שרידי המבנים שנותרו מתקופה זו. חקירת המבנים בידי המומחים למדעי הבנייה – האדריכלים והמהנדסים – תורמת להבנה טובה יותר של האמנות, הטכנולוגיה והכלכלה של זמנם. תועלת אחרת מפיקים מכך החוקרים עצמם: מאחר שעקרונות התכנון ההנדסי הם אוניוורסליים, ובדרך-כלל אינם תלויים ברמה הטכנולוגית בזמן זה או אחר, לימוד של מפעלי הבנייה העתיקים, ובמיוחד הגדולים והמורכבים שבהם, מעשיר את הידע המקצועי של העוסקים בכך. בספרות המחקר המקצועית בולט חוסר ההתייחסות להיבטים הניהוליים והכלכליים של ביצוע העבודה במפעלים אלה. חיבור זה אמור לתרום משהו למילוי החוסר הזה, הן מבחינה מתודולוגית והן מבחינת הנושא הנדון – אחד המפעלים הגדולים והמפורסמים ביותר של העולם העתיק, מתחם הר-הבית, שנבנה על-ידי המלך הורדוס במאה הראשונה לפנה"ס.

המתחם אשר כלל את בית-המקדש ומבנים ומתקנים שונים בסביבתו, היה מרשים ביותר, אנשים בני זמנו התפעלו מיופיו וממידותיו, ונתנו לכך ביטוי בכתביהם.¹ אין תימה אפוא שהמתחם על מרכיביו מעוררים עניין רב מאז ועד היום אצל היסטוריונים, ארכאולוגים, וכמובן אנשי-דת. אף שהמפעל הוקם (ונהרס) לפני כ-2000 שנה, המידע עליו רב יחסית. הוא תואר על-ידי בני תקופתו, נותרו ממנו ממצאים ארכאולוגיים רבים, ונכתבו עליו אגדות וסיפורים למכביר. אחד הדברים הבולטים בתיאורים האלה הוא ההישג ההנדסי המרשים, הכרוך בביצוע המפעל.

עניין זה מעורר שלוש שאלות יסודיות:

- א. מה היה האופי וההיקף של העבודות במתחם הר-הבית?
- ב. מה היו השיטות וההיערכות הארגונית לביצוע עבודות אלה?
- ג. מה היו המשאבים העיקריים שנדרשו לשם כך?

* תודתנו נתונה לארכאולוג מ' בן-דב אשר עודד אותנו לבצע עבודה זו וסייע לנו בעצותיו. כן ברצוננו להודות למשרד הבינוי והשיכון על המימון החלקי של העבודה הזו, ולאנשים הבאים אשר עזרו לנו בעצה ומעשה: פרופ' ב' מזר מהאוניברסיטה העברית, הארכאולוג פ' ריטמאייר, מר א' קידרון מחברת החשמל, ה"ה ע' דקל וא' כך מהמכון למחקרי נפט וגאופיזיקה, ד"ר ד' גיל מהמכון הגאולוגי לישראל, אינג' ע' חוסייני מהווקף בירושלים, והאחיות מרתה ומרים מהמנזר 'אקה הומר' בירושלים.

1 אפילו חכמי התלמוד, אשר לא נחשבו לחסידיו של הורדוס, אמרו על בית-המקדש: 'מי שלא ראה בנין הורדוס לא ראה בניין נאה מימיו' (בבלי, בבא בתרא ד ע"ב). דעות ברוח דומה על בית-המקדש ומתחמו אפשר למצוא גם בברית החדשה, מרקוס יג, ואצל היסטוריונים בני הזמן, כגון: E. Dio's Roman History (translated by E. Cary), London 1954, 37, 3 [להלן: קסיוס דיו, היסטוריה]; A.J. Tacitus, The History (translated by A.J. Church), New York 1942, 16, 4 [להלן: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, טו, יא; הנ"ל, מלחמת ה.].

מטרת החיבור הזה היא לענות על השאלות האלה, תוך הסתמכות על מידע שנשאב מארבעה סוגי מקורות:

- א. חיבורי ההיסטוריונים מתקופתו של המפעל ומתקופות סמוכות לה.
 - ב. ממצאים ארכאולוגיים המתייחסים למפעל ומבנים דומים בני זמנו.
 - ג. ידע הנדסי כללי בתחום מדעי הבנייה.
 - ד. ניסויים שנערכו במסגרת המחקר הזה, כדי לספק תשובות למספר שאלות מפתח.
- החיבור מתייחס בעיקר לעבודות התשתית והשלד, אשר היו חלק הארי של עבודות המתחם. את האופי וההיקף של העבודות האלה ניתן היה לשחזר במידה מתקבלת על הדעת של סבירות, אם-כי גם כאן נדרשו הנחות וסברות שונות. עבודות הגימור, כגון סיכון או ציפויי רצפה וקירות, אשר המידע עליהן מצומצם מאוד, נבחנו רק באופן כללי ביותר.
- החיבור כולל ארבעה חלקים: בראשון מתוארים מרכיבי הבנייה השונים במתחם ומובא אומדן של העבודה הנדרשת להקמתם; בשני מתוארות השיטות האפשריות לביצוע העבודות האופייניות במתחם, תוך התחשבות במשאבים ובידע אשר עמדו לרשות מהנדסיו של הורדוס; בחלק השלישי מוצגים התסריטים האפשריים לביצוע העבודות ומחושבים המשאבים העיקריים אשר נדרשו לשם כך. החלק האחרון מוקדש לסיכום המחקר ולמסקנותיו.

מתחם הר־הבית

כללי

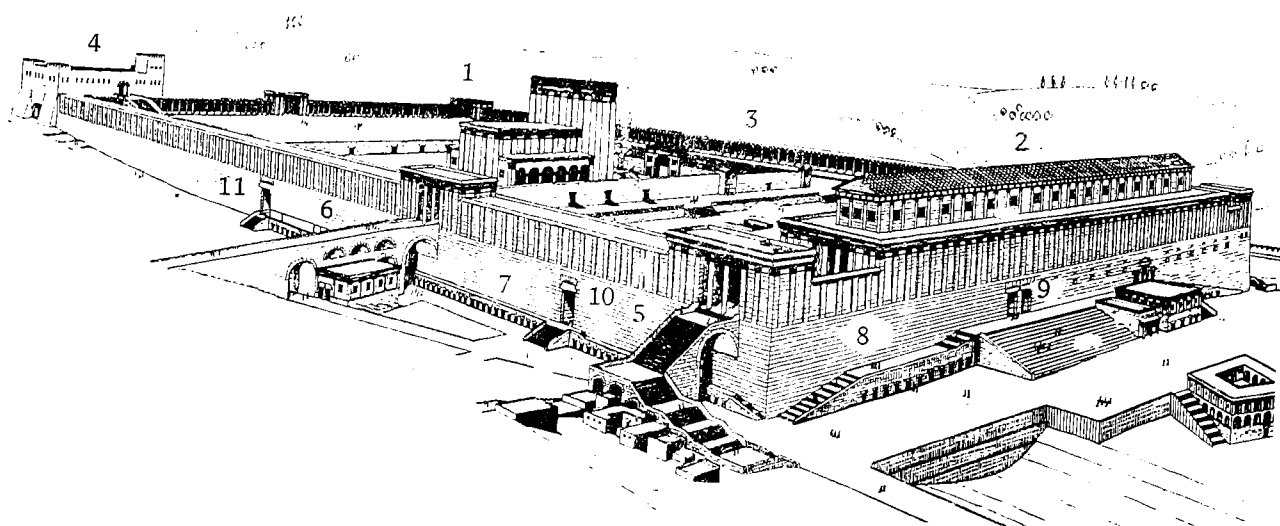
מתחם הר־הבית הגיע לשיא תפארתו בימי המלך הורדוס (37-4 לפנה"ס), שהגדיל ופיאר את בית המקדש, הרחיב את המתחם והוסיף בו מבני ציבור גדולים ומפוארים.² מספר היהודים באימפריה הרומית באותו הזמן היה כ־6-7 מיליון נפש, מתוכם כ־2-3 מיליון בארץ-ישראל וכ־4 מיליון בתפוצות.³ מרבית יהודי הארץ וחלק מיהודי התפוצות נהגו לעלות לבית-המקדש לפחות באחד משלוש הרגלים, וקהל המתפללים בהר־הבית בחגים האלה הגיע לרבבות. עבודות הבנייה של הורדוס שבוצעו, כמובן, מסיבות מדיניות ואישיות, נועדו להגדיל ולייפות את בית-המקדש, כיאה למעמדו הרם; להבטיח מרחב פיסי להמון החוגגים על-ידי הרחבה משמעותית של המתחם הקיים; ולהקים מבנים לפעולות סיוע ושירות שונות.

המתחם ובנייניו מתוארים להלן באיורים 1-2, הערוכים על-פי מחקרו של מיכאל אב־יונה והדגם שהוכן על-ידו.⁴

2 דיון על מפעליו השונים של הורדוס ראה: א' נצר, 'מפעלי הבנייה של הורדוס', קתדרה, 15 (ניסן תש"ס), עמ' 38-51.

3 ראה: י' קלזונר, מישו עד פאולוס, תל-אביב 1940, עמ' 83 [להלן: קלזונר, מישו עד פאולוס]. אך ראה הערכה נמוכה יותר אצל מ' ברושי, 'קווי יסוד בכלכלת ארץ-ישראל בתקופת הורדוס', ג' גרוס (עורך), יהודים בכלכלה, ירושלים 1985, עמ' 29 [להלן: ברושי, קווי יסוד].

4 מ' אב־יונה, 'בית המקדש השני', הנ"ל (עורך), ספר ירושלים, ירושלים-תל-אביב תשט"ז, עמ' 392-418 [להלן: אב־יונה, בית המקדש].

1	בית-המקדש	5	מחלף 'קשת רובינון'	9	'מעברי חולדה'
2	הסטיו המלכותי	6	מחלף 'קשת וילסון'	10	'שער ברקלי'
3	הסטיו ההיקפי	7	קיר תומך מערבי	11	'שער וורן'
4	מבצר אנטוניה	8	קיר תומך דרומי		

איור 1: מתחם בית-
המקדש במאה הראשונה
לספירה (ציור של ל'
ריטמיר)

בהמשך יתוארו המרכיבים העיקריים של המפעל והעבודות ההנדסיות הקשורות בהקמתם, על-פי החלוקה הבאה:

- א. מבנה בית-המקדש
- ב. רחבת הריהבית
- ג. קירות התמך סביב הרחבה
- ד. הסטיונים: הסטיו המלכותי והסטיונים ההיקפיים
- ה. מבצר אנטוניה

ו. עבודות נלוות שונות ליד המתחם ובתוכו, ובמיוחד המעברים העל-קרקעיים, התת-קרקעיים, שינויים בתוואי הרחובות ליד המתחם והמבנים לצדם.

מידות המבנים מתוארות ביחידות שהיו מקובלות באותו הזמן בארץ-ישראל או באימפריה הרומית. מערכת המדידה בארץ-ישראל הושפעה במידה רבה ממערכות מקובלות במצרים ובבבל, ובמיוחד מאלה של יוון ושל רומי.⁵ היחידה הבסיסית בכל המערכות האלה היתה האצבע, אשר רוחבה נאמד בכ-18-20 מ"מ. 4 אצבעות — דהיינו כ-76-80 מ"מ — הן טפח; ואילו 24 אצבעות או 6 טפחים — כ-460-480 מ"מ — הן אמה רגילה. ליד אמה רגילה היתה מקובלת גם אמה

5

5 סקירה כללית של מערכות-מדידה בעולם העתיק ראה: 'מידות ומשקלות', א"ע כב, עמ' 229-243. דיון במערכת המדידה בארץ-ישראל ראה: י"ג וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים 1985 [להלן: וייס, מידות ומשקלות]; י"ח שעפטיל, ערך מלין למטבעות, מידות, משקלות, משיחות ושמונים, תל-אביב תשכ"ט (ברדיטשוב תרט"ז) [להלן: שעפטיל, ערך מלין].

מתחם הריהבית
וירושלים בימי בית שני
— מבט מן האוויר על
דגם מלון הולילנד (לפי
מ' אביוונה)

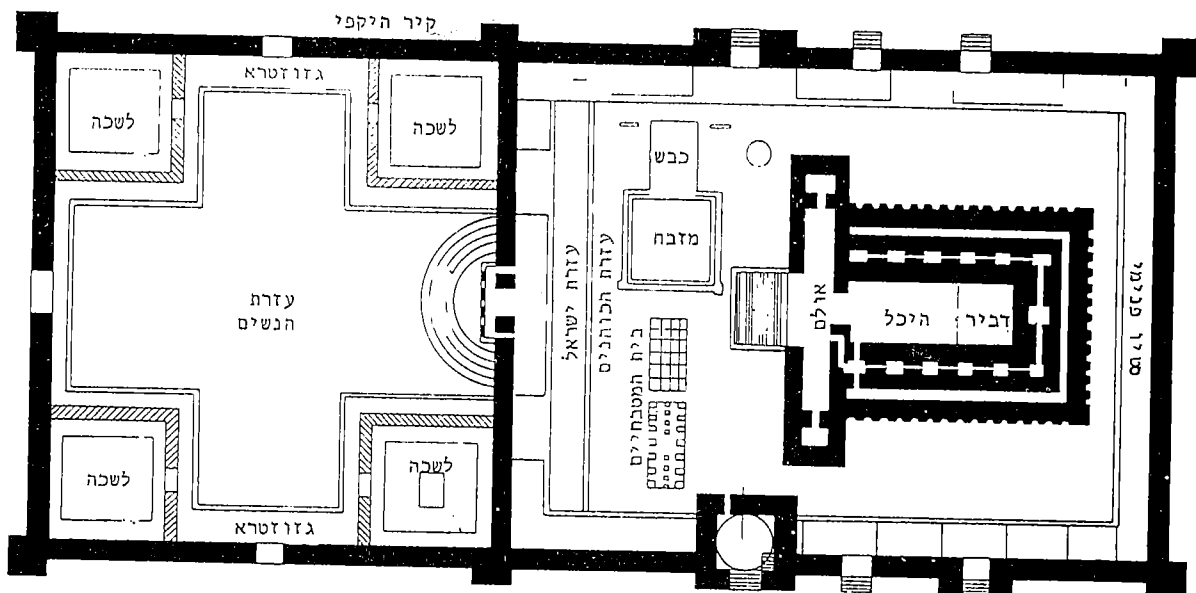
גדולה או אמה מלכותית בת 7 טפחים או כ-530-560 מ"מ. רגל היא 16 אצבעות או כ-300-320 מ"מ. היחידות המקובלות למדידת מרחקים היו האצטדיא או הריס — כ-600 רגל או 180-190 מ'; המיל — 5,000 רגלים או כ-1,500 מ'; והפרסה — כ-30 איצטדות או כ-5,600 מ'.⁶ מידות המבנים הנזכרות במקורות בתיכפות הגבוהה ביותר הן הרגל, האמה והאצטדיא/ריס. בשחזור המידות על-פי המקורות נניח, כי הרגל שווה ל-0.30 מ'; האמה — 0.50 מ'; והאצטדיא — 185 מ'.

בית המקדש

בית-המקדש היה לבו של המתחם. צורתו ומידותיו של בית-המקדש שוחזרו על-פי המקורות על-ידי אביוונה, ושימשו בסיס לדגם שנבנה בהנחייתו, הניצב במלון 'הולילנד' בירושלים. צורת המקדש כמתואר באיור 2 דומה לאות T, אשר רוחבה, אורכה וגובהה 100 אמות (כ-50 מ') כל אחד. קירות המקדש היו בעובי ממוצע של 6 אמות (כ-3 מ'), ופנימיהם מחולקת לחללים הבאים: הדביר, שמוקם ככל הנראה מעל סלע השתייה, ההיכל, האולם, תאי אחסון מסביבם ומעברים ביניהם. מעל הדביר, ההיכל והאולם היתה עלייה. בית-המקדש וחצרותיו (אשר יצרו מלבן

6

⁶ על-פי מקורות מסוימים בתלמוד היה ריס כ-6,400 אצבעות בלבד, או כ-128 מ'; ואילו מיל היה כ-7.5 ריסים.

איור 2: תוכנית בית המקדש השני (לפי מ' אבי-יונה)

שמידותיו 65×165 מ') היו מוקפים חומה בגובה של כ-20 מ', שעובייה המשווער היה כ-2 מ'. על פי יוספוס, הורדוס הרס את המקדש הקיים, חזק את יסודותיו ובנה את בית-המקדש החדש על-פי המתואר לעיל.⁸ על-פי המסורת, היתה זהות במידות החללים העיקריים בין המקדש הראשון והמקדש השני, כפי שנבנה על-ידי עולי בבל, לבין המקדש של הורדוס.⁹ ההבדל העיקרי בין מידות המבנה החדש לאלה של זה שקדם לו היה בהפרשי הגובה — המבנה החדש היה גבוה ב-40 אמה (20 מ') מהקודם, ונוספו לו שתי בליטות באורך של 7.5 מ' כל אחת, משני צדי האולם. לפיכך, ניתן היה להשתמש באבנים הקיימות לבנייה מחדש של המקדש, אך התוספות חייבו הספקת אבן חדשה.

אנו נניח כי לבנייה נעשה שימוש מירבי באבן שפורקה מבית-המקדש הקודם, ואילו התוספות — ההגבהה, הרחבת החזית והחומה סביב הבית והחצרות — נבנו מאבן גזית 'בינונית' (ראה להלן), שבה השתמשו לכלל הבנייה במתחם.¹⁰ תוספת העבודה לבנייה אחרת בסביבות המקדש,

7 עוביה של החומה, כמו גם המידות החסרות של רכיבי בניין אחרים בחיבור זה, נקבעו על-סמך חישובים הנדסיים המקובלים היום. זאת מתוך הנחה, שהמהנדסים הקדמונים הגיעו אחרי נסיון רב-שנים של הצלחה וכשל להערכת מידות של רכיבי הבנייה העיקריים, הדומה בעיקרה לזו המושגת היום על-ידי מהנדסים בעזרת חישוב אנליטי וניסויי מעבדה מבוקרים. במקרה של החומה, עוביה נבדק על-פי עמידותה בפני הכוחות האופקיים המצויים (כוחות הרוח), כמובלץ בתקן ישראלי מס' 414, בהתחשב במהירות הרוח של 48 ק"מ לשעה ומקדם בטחון כללי נגד היפוך של 1.5. ועיין: תקן ישראלי 414, העומסים בבניינים: עומס ורוח, מכון התקנים הישראלי, ירושלים-תל-אביב 1985.

8 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, טו, יא.

9 למרות זאת, יש מספר הבדלים עקרוניים בין תיאור בית-המקדש השני על-ידי אבי-יונה (לעיל, הערה 4) ובין תיאור בית-המקדש הראשון על-ידי ידן, במספר פרטים אשר על-פי המסורת היו צריכים להיות זהים בשניהם.⁷ ידן, 'בית המקדש הראשון', מ' אבי-יונה, בית המקדש (לעיל, הערה 4), עמ' 176.

10 נראה, כי יוסף בן מתתיהו (מלחמת, ה'ה) הגזים במידות האבנים של בית-המקדש. העלאתן של אבנים כאלה מחייבת עבודות הכנה בהיקף עצום, הן במרחב והן בזמן. וברור שמבצעי המתחם היו חייבים להתחשב בכך.

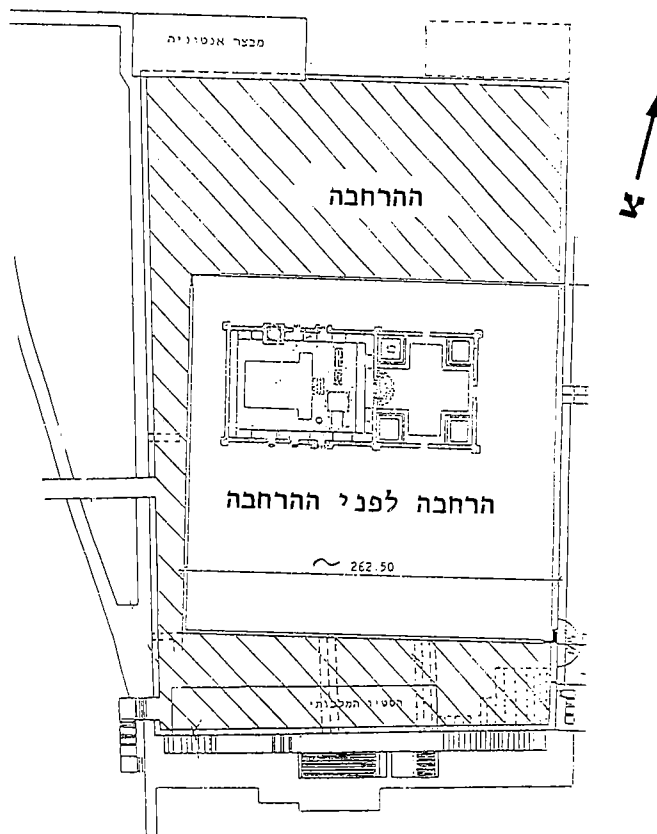
כגון חיזוק היסודות הקמת המזבח ההגבהה, המדרגות ועוד, הובאה בחשבון ישירות בחישוב התשומה. לאור האמור לעיל, כמות האבן שנחצבה וסותתה הסתכמה בכ-15,000 מ"ק לבית המקדש ועוד כ-21,000 מ"ק לחומה שבסביבתו. על כך יש להוסיף כ-15,000 מ"ק אבן מבית המקדש הישן – קודם פירקו אותה ולאחר מכן בנו ממנה קיר חדש. עבודות סיכוך הגג במקדש הסתכמו בכ-2,000 מ"ר של גג עץ. ציפוי הקירות בפנים ובחוץ הסתכם בכ-20,000 מ"ר. חלקו של הציפוי נעשה, על-פי תיאורו של יוספוס, בלוחות זהב, וחלקו ככל הנראה בטיח לבן. שטח הריצוף הסתכם בכ-2,000 מ"ר.

הרחבה

רחבת המתחם נועדה להכיל את המבנים השייכים אליו ואת המוני המתפללים והמבקרים שעלו לבית-המקדש. הרחבה המישורית בראש הר המוריה, המשופע במקורו, נוצרה על-ידי הקמת קירות תמך סביב השטח המיועד, ומילוי החלל בין התשתית הטבעית ובין הגובה הסופי הרצוי בעפר או סוגי בנייה מיוחדים. הרחבה (באזור המקדש) נסללה כבר בימי שלמה, הוגדלה בימי החשמונאים, והובאה לממדיה הנוכחיים בימי המלך הורדוס.¹¹ מידותיה של הרחבה, אשר צורתה טרפו, הן 485 מ' בצד מערב, 280 מ' בצד דרום, 460 מ' בצד מזרח ו-315 מ' בצד צפון. מפלס הרחבה (על-פי גובהה הממוצע היום) היה כ-737 מ' מעל לגובה פני הים. חלק מהרחבה הוקם, כאמור, בתקופת החשמונאים ואולי אף לפני כן. המשנה גורסת, שגודל רחבת המקדש היה 500 × 500 אמה. על-פי דעתם של בנימין מזר ושל אחרים, התכוונה המשנה לאזור המותר לכניסה ליהודים בלבד. אזור זה תפס, לפני פעולת ההרחבה שהחלה בתקופת החשמונאים, את מלוא שטח הרחבה במתחם. על-פי השערתו של מזר, המבוססת על ממצאים שונים באתר הקיים, היה מיקום הרחבה הקודם כמסומן באיור 12.3 מתוך הנתונים האלה ניתן לאמוד את המיקום והגודל של ההרחבות שנעשו במסגרת מפעלו של הורדוס. בחלקו הדרום-מזרחי של המתחם, מתחת לרחבה, מצוי חלל תת-קרקעי, הנסמך על מבנה קשתות וקמרונות בשטח של כ-2,500 מ"ר. חלל זה מכונה בשם 'אורות שלמה', שניתן לו בזמן הצלבנים. אמנם רוב הקשתות של אורות שלמה נבנו במועד מאוחר יותר, אך כפי שמצביעים שרידים אופייניים, נראה שהחלל עם תמיכות דומות היה קיים שם כבר מימי מפעל הורדוס. יש להניח, שחללים נוספים, אשר לא התגלו עדיין, קיימים מתחת לרחבת הר-הבית. באופן כללי, החללים נועדו לאחת מן המטרות האלה:

11 על-פי דעת רוב החוקרים, זהים גבולותיה של רחבת הבית היום עם גבולותיה בימי הורדוס. ראה, למשל: C. Warren, & C.R. Conder, *The Survey of Western Palestine*, London 1884, p. 110 [להלן: וורן וקונדר, ארץ-ישראל].

12 ראה: ב' מזר, חפירות ותגליות: מסות בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, ירושלים 1986, עמ' 49. על-פי הדעה הזו, ניתן לזהות את הפינה הצפון-מערבית של הרחבה הטרומס-הרודיאנית עם הפינה של גרם המדרגות הצפון-מערבי המוביל להגבהה ליד מבנה כיפת הסלע. את הפינה הדרום-מזרחית שלה ניתן לזהות עם השבר בקיר המזרחי של המתחם, המצוי כ-62 מ' מקצהו הדרומי. על-פי דעות של חוקרים אחרים, וזה מיקום הפינה הדרום-מזרחית של הרחבה הטרומס-הרודיאנית עם התפר המפריד בין שני סוגי אבנים, ואשר מצוי במרחק של כ-32 מ' מהקצה הדרומי הנוכחי של הכותל המזרחי.

איור 3: הרחבת משטח
הר הבית

א. להקטין את לחץ העפר על קירות התמך, במיוחד במקומות שבהם קירות התמך היו גבוהים מאוד.¹³

ב. לחסוך בעפר למילוי, בהתחשב באופי הסלעי של סביבות המתחם.

ג. לנצל את החללים שנוצרו לאחסון או למעבר. הצלבנים, למשל, ניצלו את אורוות שלמה כאורוות לסוסיהם. השער שהיה קיים בקיר המזרחי (ראה להלן) בגובה האורוות, מורה אף הוא על כך, שהחלל נוצל כבר בימי הורדוס למטרות כלשהן.

ד. לחצוץ בין הרחבה לקברים, שהיו בשיפועי הר המוריה, כדי למנוע מהר הבית את טומאת המת.¹⁴

מידות הקמרונות שמעל אורוות שלמה שוחזרו לפי צורתם ומידותיהם הנוכחיות. כאמור, יש להניח שחללים דומים קיימים גם במקומות אחרים במתחם. הם היו מתגלים, אולי, אילו היו מתאפשרות חפירות ארכאולוגיות מסודרות בשטח הרחבה.

13 במסגרת בדיקת היציבות של כותלי הר הבית, שנעשה על-ידי פרופ' וייסמן מהטכניון, התברר שיציבות הקיר בעובי של 4.5 מ' עלולה שלא להיות מובטחת כאשר גובהו מעל פני הרחוב המקיף עולה על 15-16 מ'. במקומות, שבהם עלה גובה הקיר על מידה זו, אפשר היה להבטיח את יציבותו על-ידי השארת חלל בחלקו העליון או על-ידי תמיכות ניצבות מתאימות. ועיין: ג' וייסמן, דו"ח על יציבות הכותל הדרומי, הטכניון, חיפה 1968.

14 המשנה (פרה ג) מציינת, כי אמנם הושארו חללים מתחת לעזרות בית המקדש מסיבה זו. קברים מימי בית ראשון התגלו על-ידי מזר בעמק טרופיאון ולידו, חלקם מתחת לעבודות שונות שבוצעו בקשר להגדלת הרחבה.

עבודות הכנת הרחבה כללו גם הכנת מעברי-כניסה תת-קרקעיים אל המתחם. שישה מעברים כאלה אוזכרו במקורות: ¹⁵ שני מעברים מדרום, המכונים 'מעברי חולדה' (מוצאם בשער הכפול והשער המשולש דהיום), אשר הובילו מהכותל הדרומי אל תוך השטח המגודר בסורג, שני מעברים ממערב, המתחילים במה שמכונה היום 'שער ברקלי' ו'שער וורן' ומובילים מהכותל המערבי אל תוך המתחם; אחד מצפון, המתחיל ב'שער טדי'; ואחד ממזרח, המתחיל ב'שער שושן'. שני האחרונים הובילו כנראה לתוך חצרות בית-המקדש, אך שרידיהם טרם נמצאו. על-פי ההנחה והשרידים שנמצאו (של המעברים הדרומיים), כל המעברים האלה כוסו בכיפות ובקמרונות, העשויים מאבנים 'קטנות', במידות של $0.20 \times 0.20 \times 0.40$ מ'. בשטח הרחבה מצויים 34 בורות, אשר מהווים חלק ממערכת הספקת מים למתחם הרהיבית. הגדולים שבהם נפחם מגיע ל-1,800-12,000 מ"ק.

כמות המילוי שנדרשה כדי להביא את הרחבה לגובהה הסופי על-פי מתווה הסלע המקורי, היתה כ-750,000 מ"ק.¹⁶ יש להניח, שעל-גבי מילוי זה הונחו לוחות ציפוי בעובי של 0.40 מ', הדומים באופיים לציפוי הרחובות שממערב ומדרום ההר, אשר חלקם השתמר עד היום. הכמות הכללית של האבן לציפוי היתה כ-54,000 מ"ק.

קירות התמך

כאמור, מילוי הרחבה נתחם על-ידי קירות תמך מסיוויים. הקירות נבנו מאבני גזית עם סיתות שוליים, האופייני לבנייה ההרודיאנית. הקירות הוקמו בבנייה יבשה, ללא מלט, אם-כי ייתכן שחלק מהאבנים חוברו במחבְּרִי עופרת.¹⁷ הקירות נסמכים על סלע התשתית, וגובהם משתנה בהתאם למפלס הסלע, על-פי המתואר באיור 4. במקומות אחדים מגיע גובה הקיר לכדי 40 מ' ומעלה ובמקומות אחרים (בצפון-מערב המתחם) אין צורך כלל בקיר תומך. עוביים של קירות התמך נמדדו במסגרת המחקר הזה באמצעים אלקטרומגנטיים, בחמישה אזורים ובגבהים שונים בקיר הדרומי והמערבי.¹⁸ במרבית הבדיקות הצביעו התוצאות על עובי אחיד של כ-4.50 מ'.

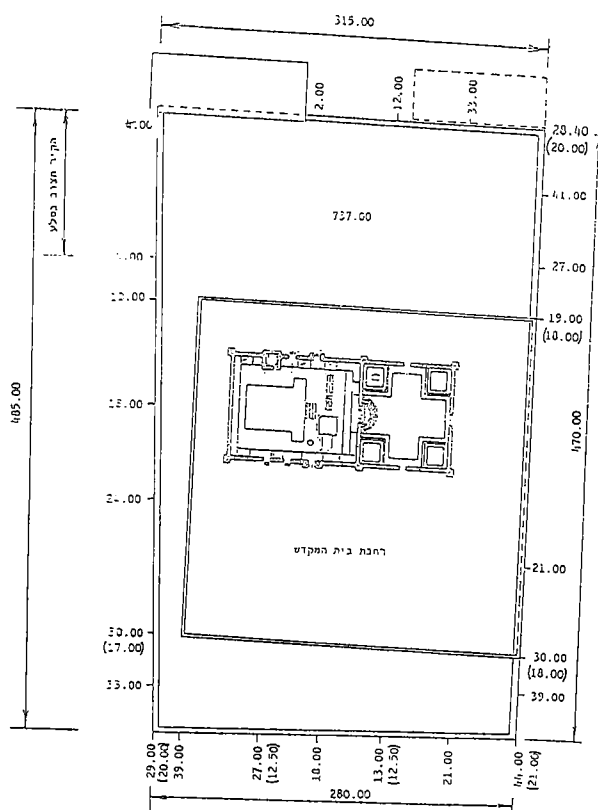
את מבנה הקירות ניתן לראות בחלקם הגלוי מעל פני הקרקע בצד המזרחי, המערבי והדרומי של המתחם. בקטע הצפוני של הכותל המערבי ניתן לראות גם את חלקו התחתון הנסמך על הסלע. בחלק המקורי של הקירות (חלקם העליון ליד מפלס הרחבה נהרס ונבנה מחדש בתקופה מאוחרת) ניתן לראות כי האבנים השכיחות ביותר גובהן כ-1.00-1.10 מ', אורכן כ-1.50-2.00 מ' ומשקלן כ-

15 המשנה (מידות א) מזכירה חמישה מהם.

16 הכמות הזאת חושבה על בסיס הגובה הסופי של הרחבה — 737 מ' מעל פני הים — ומפה טופוגרפית של סלע התשתית אשר הוכנה על-ידי וורן במסגרת עבודת הסקר של ארץ-ישראל המערבית.

17 ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, טו, יא. המחבְּרִים לא אותרו בממצאים ארכאולוגיים אך ייתכן שהם קיימים בנדבכים התחתונים של הקיר.

18 הבדיקות שנעשו על-ידי המחברים, בסיוע המכון למחקרי נפט וגאופיסיקה, נעזרו במכשיר רדאר. הרדאר שידר אות של אנרגיה אלקטרומגנטית וקלט אותו בחזרה מקצה שכבת האבן הנבדקת. על-סמך מדידת הזמן בין השידור והקליטה וקביעת מהירות תנועת הגל באבן, ניתן היה לקבוע את מרחק התנועה, דהיינו את עובי הקיר. נסיון מדידה דומה נעשה במסגרת חפירותיו של מור. הרדאר ואופן הפעלתו מתוארים אצל ע' דקל וא' בק, בדיקת ישימות של מכשיר רדאר, המכון למחקרי נפט וגאופיסיקה, תל-אביב 1989.

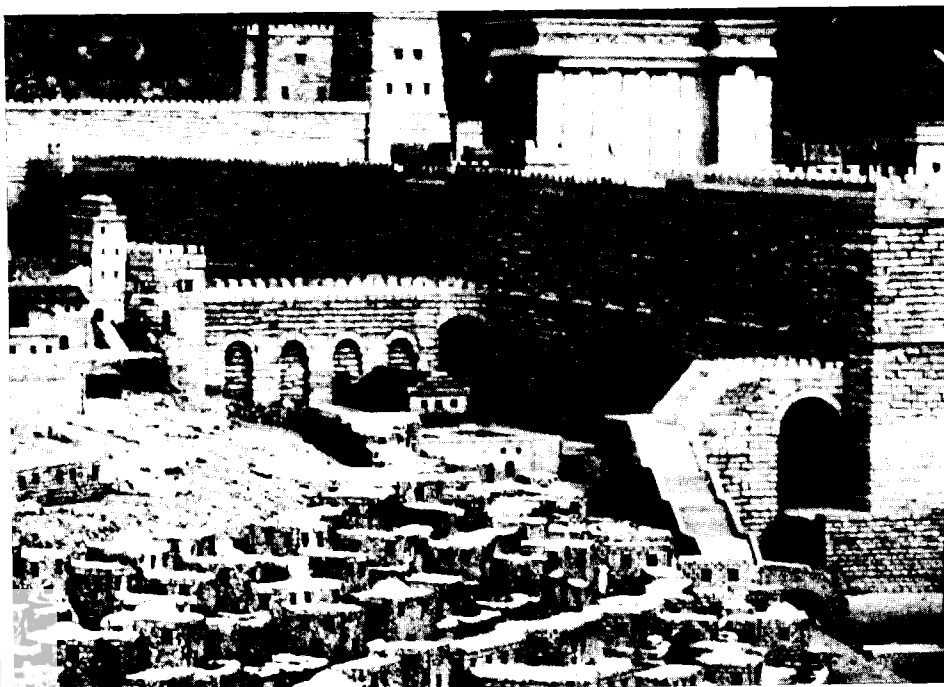
איור 4: מידות קירות
התמך (מספרים ללא
סוגריים) – גובה כללי
של הקיר; בסוגריים –
גובה מעל פני הרחוב

5-6 טון. יש ביניהן גם אבנים גדולות מאוד, באורכים של עד 12 מ' ובמשקל של כ-50-60 טון ואף יותר.¹⁹

בקירות התמך היו מספר שערי כניסה למתחם אשר אוזכרו לעיל, וארבעה מהם – שני 'שערי חולדה', 'שער ברקליי' ('שער קפוניוס') ו'שער וורן' – ניתן לזהות גם היום. כמות האבנים שנדרשה להקמת הכתלים הייתה כ-115,000 מ"ק, מתוכם כ-100,000 מ"ק מוגדרות כ'גדולות' וכ-15,000 מוגדרות כ'גדולות מאוד' (ראה להלן).

הסטווים
הסטיו (Stoa ביוונית) הוא חלל מקורה, הנסמך על שורות עמודים. שתי מערכות הסטיוויים העיקריות בהר הבית היו הסטיו המלכותי והסטיו ההיפוי.
הסטיו המלכותי היה מבנה גדול ומפואר בדרומו של מתחם הר הבית. הוא תואר על-ידי

19 ההנחה שהכתלים שנבנו כולם אבני גזית, אמנם לא נבדקה, אך היא תואמת את ממצאי הבדיקה האלקטרומגנטית, המצביעה על אחידות שיכבת האבן. השימוש באבני גזית גדולות לכל רוחב הקיר לעומת מילוי אבני גזייל קטנות עם טיט בשיכבה המרכזית תרם גם ליציבות הקיר, אשר במקומות מספר הייתה גבולית (ראה לעיל).

איור 5: מעברי כניסה
להר הבית (לפי דגם
אביריונה)

יוספוס,²⁰ אך השרידים היחידים שנותרו ממנו הם כנראה מספר עמודים בלבד.²¹ המבנה שימש לצורכי ציבור — מושב של בתי-דין, אסיפות ופעולות מסחר שונות — לנוחותם של עולי-רגל ומבקרים מארצות חוץ.²² היה זה מבנה גדול-מידות הבנוי על-פי הדגם של בסיליקה רומאית. אורך המבנה היה כ-185 מ' (ריס אחד), ורוחבו כ-38 מ'.²³ המבנה כלל ארבע שורות עמודים, אשר יצרו שלושה מעברים. רוחבם של המעברים הצדדיים היה כ-9 מ' (30 רגל) וגובהם המירבי כ-15 מ' (50 רגל); ואילו רוחבו של המעבר האמצעי היה כ-13.5 מ' וגובהו היה כפול מגובה המעברים הצדדיים. העמודים בסטיו היו מסדר קורינתי וקוטרם כ-1.45 מ'.²⁴ בהנחה שזה היה קוטר העמוד בתחתיתו, קוטרו בקצהו העליון, על-פי המקובל בסדר היוני והקורינתי, היה כ-1.30 מ'. על-פי המקובל בסדר זה הורכב העמוד משלושה חלקים — בסיס, גוף וכתר. מידות הבסיס היו כ-2.20 × 2.20 מ' ועוביו כ-0.70 מ'. גובה הכותר היה כ-1.80 מ' וקוטרו המירבי כ-2.00 מ'. גובה גוף

20 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, טו, יא.

21 עמודים אלה מתוארים על-ידי מזור, בספרו חפירות ותגליות (לעיל, הערה 12). ייתכן גם שהעמוד המונח במגרש הרוסים בירושלים מקורו בסטיו המלכותי.

22 בהקשר זה הוא מזכיר גם בברית החדשה, מתי כא.

23 מידה זו מתקבלת מסיכום רוחבי המעברים והעמודים. מרכזה תואם בערך את מרכזה של קשת רובינון (המרוחקת כ-19.4 מ' מהקצה הדרומי של הכותל המערבי), אשר תמכה בשער הכניסה הראשי לסטיו.

24 זאת על-פי השרידים שנמצאו על-ידי מזור (חפירות ותגליות, עמ' 66) וההערכה תואמת גם את תיאורו של יוספוס — ששלושה אנשים נדרשו כדי להקיף עמוד. וורן העריך את קוטר העמודים בכ-1.8 מ'. מידה זו נראית קרובה יותר לקוטר עמוד שלם, ככל הנראה מעמודי הסטיו, המוצג היום במגרש הרוסים בירושלים. ראה: וורן וקונדור, ארץ-ישראל, עמ' 122-217.

העמוד נטו היה כ-10 מ'. יוספוס מציין, שבסטיו הזה היו 162 עמודים, דהיינו המרחק הממוצע ביניהם — לאורכו — היה כ-4.75 מ'. עובי הקירות של הסטיו בגמלונים ומעל שורות העמודים הפנימיות נאמד ב-1.50 מ'.²⁵ גגו היה עשוי עץ.

הסטיו ההיקפי נועד לשמש מסתור מפני שמש, גשם ורוח. הוא הקיף את המתחם מכל צדדיו, למעט אותו החלק בצד הדרומי בו היה הסטיו המלכותי. על-פי יוספוס, רוחבו של סטיו זה היה כ-15.00 מ' וגובהו היה כ-21.50 מ'.²⁶ הסטיו כלל שלוש שורות עמודים. סביר להניח, כי מידות העמודים היו זהות לאלה שבסטיו המלכותי, וכי אף המרחקים ביניהם היו כ-4.75 מ'. בחלקו החיצוני נתחם הסטיו על-ידי קיר, אשר הקיף את כל המתחם. אף עוביו של קיר זה היה כ-1.50 מ'. סטיו שלישי, קטן מהם, הוקם סביב המקדש, לאורך החומה המקיפה אותו.²⁷

כמות עבודת האבן בשני הסטווים העיקריים היתה כ-40,000 מ"ק, ומספר העמודים כ-700. כמות סיכוך הגג בשניהם היתה כ-27,000 מ"ר. על-פי הנחתנו, קירות הסטווים צופו מצדם הפנימי בלבד. כמות הציפוי היתה בשניהם כ-26,000 מ"ר. שטח הריצוף בסטיו המלכותי היה כ-7,000 מ"ר. הריצוף בסטיו ההיקפי נעשה במסגרת ציפוי כלל הרחבה.

מבצר אנטוניה

מבצר אנטוניה, המתואר באיור 5, נבנה על-ידי הורדוס בפינה הצפונית-מערבית של מתחם הר-הבית, כהרחבה והגדלה של המבצר הקיים, 'בירה', אשר הוקם שם עוד בתקופת החשמונאים.²⁸ במבצר שוכן חיל המצב, ששמר על המתחם מצדו הנחות מבחינה טופוגרפית, ואף פיקח על הסדר במתחם בעת הטקסים ההמוניים.²⁹

את מידותיו החיצוניות ניתן לשחזר על-פי מידות בסיסו החצוב בסלע — כ-120 מ' אורך וכ-45 מ' רוחב.³⁰ על-פיתאורו של יוספוס, גובהו של קיר המבצר מעל ההגבהה שעליה הוקם, היה כ-20 מ'. בארבע פינותיו הוקמו מגדלי שמירה — שלושה מהם בגובה של כ-25 מ' והרביעי בגובה של כ-35 מ'. מידות המגדלים הוערכו כאן בכ-12.5 מ' × 12.5 מ',³¹ ועובי קירות המבצר ומגדליו כ-2 מ'. בניגוד למבנים האחרים במתחם הריהבית, אשר קורו בגגות עץ, נראה כי המבצר, בגלל תפקידו, קורה בקמרונות אבן בעלי עובי ממוצע של 0.5 מ'. כמות עבודת האבן להגדלת המבצר ושיקומו נאמדת כאן בכ-25,000 מ"ק. כמות ציפוי הקירות (מבפנים בלבד) היתה כ-140,000 מ"ר וכמות הריצוף כ-7,000 מ"ר.

25 עובי קירות הסטיו נאמד על-פי חישוב היציבות הנדרשת בפני כוחות הרוח, כמוסבר לעיל, בהערה 7.

26 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, טו, יא.

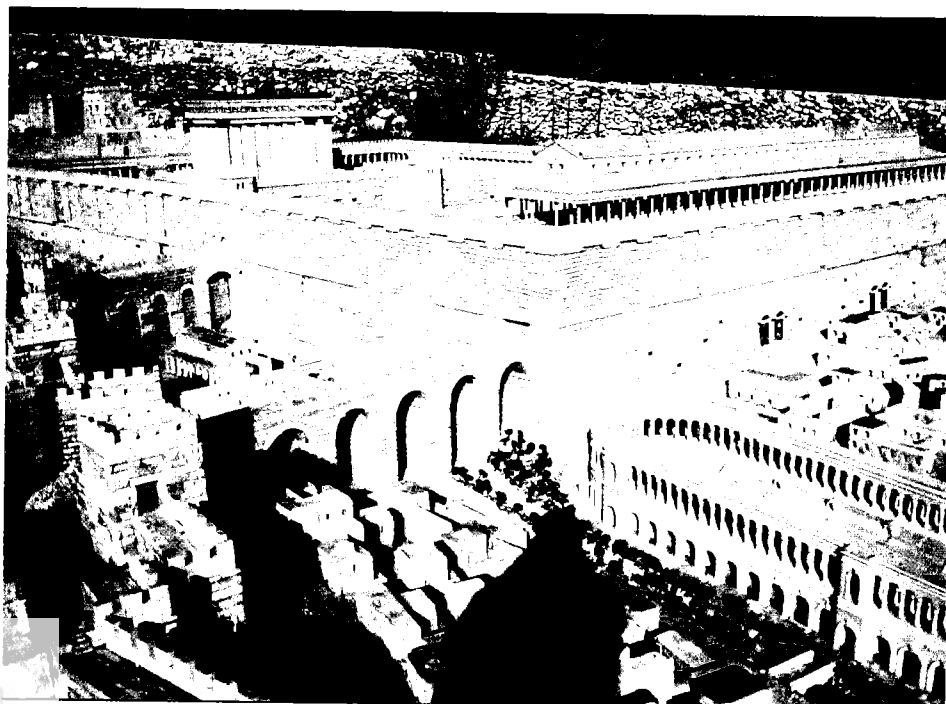
27 ראה: אבריונה, בית המקדש, עמ' 416.

28 יש המשערים, שהקמת מבצר אנטוניה הושלמה על-ידי הורדוס לפני הקמת המתחם. כאן הונח כי המתחם כפי שהוא מתואר על-ידי פלוויוס הוקם כמקשה אחת.

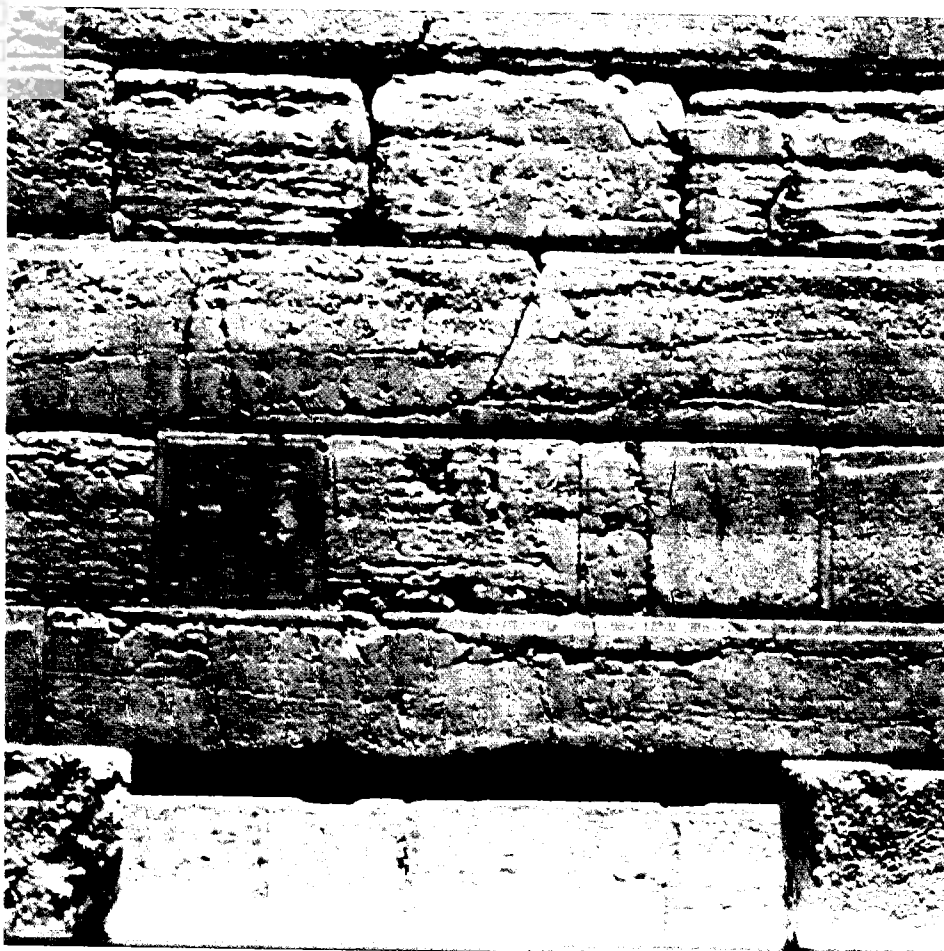
29 תיאור המבצר אצל יוסף בן מתתיהו, מלחמתו, ה. המבצר נחקר על-ידי L.H. Vincent, *Jerusalem de D. Bahat, 'Archaeological Report', House in Jerusalem; L'ancien Testament, Paris 1956, pp. 196* — [להלן: בהט, מבצר אנטוניה].

30 על-פי מזר, היו מידות המבצר 60 × 45 מ' בלבד. ראה גם תיאור המבצר: M.A. de Sion, *La Forteresse Antonia à Jerusalem et la Question du Pretoire, Jerusalem 1955*

31 מידות מגדלי אנטוניה (למעט גובהם) הוערכו על-פי מידות שלושת המגדלים בארמונו של הורדוס, אשר הוקמו על-ידו באותה התקופה.

איור 6: הפינה הדרום-מזרחית של קירות תמך מתחם הריהבית (לפי דגם מ' אבי-יונה)

אבני בנייה הרודיאניות, ירושלים

בעמוד ממול:
הפינה הדרום-מערבית של קירות תמך מתחם הריהבית

עבודות נלוות

העבודות הנלוות להקמת מתחם הר-הבית כללו את המעברים, אשר הובילו אליו מבחוץ, ואת הרחובות שהקיפוהו.

מעברי הכניסה למתחם היו עיליים ותת-קרקעיים. המעברים התת-קרקעיים נבנו כחלק אינטגרלי של מילוי הרחבה (ראה לעיל). שרידים של שני מעברים עיליים אשר הוזכרו כאן בהקשר הקמת הכתלים, נותרו במערב ('קשת רובינון' ו'קשת וילסון'), ואחד במזרח. מעבר עילי נוסף, אשר אוזכר במשנה כ'כבש הפרה' וששרידיו לא נותרו, ממילא לא נכלל בשטחי ההרחבה של המתחם כפי שתוארו כאן.

המעבר העילי אשר נקל ביותר לשחזורו ('קשת רובינון') חיבר את רחבת הר-הבית, ליד הכניסה לסטיו המלכותי, עם הרחוב שמתחתיו. שרידיו כוללים חלק מהקשת התומכת הקבוע בכותל המערבי, ואת אמנת התמך שממולו. רוחבו של המעבר המתואר באיור 6 היה 15.20 מ', מפתחו — כ-13 מ' ועובי האבן מעליו — כ-1.50 מ'. גובהו מעל הרחוב היה כ-20 מ'.

המעבר השני בצד המערבי ('קשת וילסון') מצפון לראשון, חיבר את המתחם עם העיר העליונה שממערב לו, ועם המערך קסיסטוס (Xystos) שלידו. במקום המשוער של המעבר נמצאה אמנם קשת, אך זו הוקמה כנראה מאוחר יותר על הריסותיה של הקשת המקורית. הריסות אלה נמצאו לאחר-מכן על מישטח הרחוב המקורי שליד הר-הבית. המידות הכלליות של 'קשת וילסון' דמו, ככל הנראה, לאלה של 'קשת רובינון', אם-כי המשכה לכיוון מערב היה שונה.

הקשת השלישית, בחלקו הדרומי של הכותל המזרחי, היתה, על-פי שרידיה, קטנה יותר משתי הקשתות הקודמות. המשכה היה משטח משופע בכיוון מזרח (אם זו אמנם תמכה את 'כבש השעיר' המוזכר במשנה), או מעבר ירידה לרחוב המזרחי.

כמות האבן, שנאמדה על-פי המידות המשוערות של שלושת המעברים, היא כ-5,000 מ"ק. העבודות הנלוות כללו גם את סלילת הרחובות שמדרום וממערב להר-הבית, שנדרשה בגלל הרחבת המתחם. סלילת הרחובות כללה גם הנחת תיעול מתחת, ציפוי באבן והקמת מכלולי החנויות לידם. שרידי כל העבודות האלה נראים היום מדרום וממערב למתחם.³² קשה לקבוע איזה חלק מסלילת הרחובות והבנייה בוצע אמנם במסגרת מפעלו המקורי של הורדוס, אשר הסתיים עוד בחייו ואיזה חלק נעשה לאחר מכן. על-פי יוספוס, חלק ניכר מהעבודות נמשך עדיין בימיו של אגריפס, דהיינו כ-50-60 שנה מאוחר יותר.³³ מסיבה זו לא נכללו כאן העבודות הנלוות, למעט המעברים אשר היו חיוניים לתפקודו התקין של המתחם.

אבן הבנייה ומקורותיה

עבודות האבן היו כמובן חלקו העיקרי של המפעל. על-פי הבדיקות שנעשו על-ידי המכון הגאולוגי בירושלים עבור המחקר הזה, שימשה אבן גיר טורונית מהסוגים מְיִי חִילוּ וּמְלָה כחומר בנייה עיקרי לכותלי התמך, וככל הנראה גם להקמת שאר המבנים במתחם. אבן זו נוחה

32 לתיאור השרידים ושחזור ראה: וורן וקונדור, ארץ-ישראל, עמ' 206; מזר, הר הבית, עמ' 17 ואילך; מ' בן-דב, תפירות הר-הבית, ירושלים 1982, עמ' 87 ואילך.

33 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, כ, ט.

לסיתות, והיא מצויה בכמויות גדולות בירושלים ובסביבתה. אבן מתאימה להצבה צריכה להיות קשה מספיק, שלמה (לא סדוקה) ככל הניתן וסדורה בשכבות, אשר עוביין מתאים לגובה הנדבכים המתוכנן. במקרה דנן נדרשו בעיקר שכבות של 0.50-1.50 מ', מרבצי אבן בעלי תכונות אלה, עם סימני חציבה לידם, נמצאים בפנינה הצפונית-מערבית של הרה"בית. יש להניח, כי לפחות חלק מבורות המים, שתוארו לעיל, שימשו אף הם כמקור לאבן הבנייה. מקור אחר היה כנראה מערת צדקיהו, הנמצאת בגבול הצפוני של העיר העתיקה, שאף בה נמצאו סימני חציבה. עקבות החציבה נמצאו גם בסביבות תחנת האוטובוסים המרכזית שלידה. שאר האבן נחצבה ככל הנראה באזורים אחרים מצפון לירושלים. אזור זה נראה עדיף לאספקת אבן כי הוא גבוה יותר ממתחם הרה"בית ולכן מאפשר תובלה לאתר הבנייה בשיפוע יורד. כך, למשל, נמצאו עקבות מחצבה בסביבות עטרות, אשר בהחלט יכלו לשמש כמקור האבן במפעל.

אבן קשה יותר, כדוגמת דולומיט מסוג מיזי אחר או מיזי יהודי, נדרשה כנראה לעמודי הסטיווים הגבוהים, אשר יוצרו כנראה מגוש אחד (כדוגמת העמוד במגרש הרוסים אשר יוצר מגוש אחד של מיזו אחר). אף את האבן הדרושה לעמודים אלה ניתן היה למצוא בסביבה הקרובה, למשל ליד שוק מחנה-יהודה וליד רמאללה.³⁴

את אבני הבנייה עצמן ניתן לחלק לסוגים עיקריים:³⁵

א. אבני גזית קטנות במידות של כ-0.30-0.50 מ' אורך, כ-0.20-0.30 מ' גובה, וכ-0.20-0.30 מ' עובי. אבנים אלה מתאימות מבחינת משקלן (25-40 ק"ג) לעבודה ידנית וניתן לראותן באתרי עתיקות רבים בישראל. במפעל הרה"בית יכלו אבנים אלה לשמש בעיקר להקמת חללים בנויים תת-קרקעיים, אשר בהם לא היתה חשיבות רבה לצד האסתטי-המונומנטלי.

ב. אבני גזית בינוניות עם סיתות הרודיאני במידות של 0.50-0.80 מ' אורך, 0.50-0.60 מ' גובה ו-0.40-0.50 מ' עובי. את האבנים האלה ניתן לראות בשרידים רבים של בנייה הרודיאנית, כגון בארמון הורדוס (מצודת ירושלים), הרובע ההרודיאני (בעיר העתיקה) ובקיסריה. משקל אבנים כאלה הוא כ-250-500 ק"ג, וכדי להרימן נזקקו בדרך-כלל לאמצעי עזר, כגון פגיומים וגלגלות. במתחם הרה"בית ניתן היה להשתמש בהן להקמת הקיר ההיקפי, הקירות החיצוניים של הסטיו המלכותי, מבצר אנטוניה וקירות בית-המקדש. השימוש באבני גזית בינוניות היה בשתי צורות בנייה עיקריות: האחת, בניית הקיר לכל רוחבו מאבני גזית; והשנייה, בניית השכבה החיצונית והפנימית של הקיר מאבני גזית, ומילוי תוכו באבני גוויל בלתי-מסותתות.

ג. אבני ציפוי מסותתות במידות של 0.50-1.00 מ' אורך, 0.40-0.60 מ' רוחב ו-0.40-0.50 מ' עובי. אבנים כאלה, אשר כמותן נמצאו בשרידי הציפוי של רחובות מדרום, ממערב ומצפון להרה"בית (מנזר אקה הומו), שימשו ככל הנראה גם לציפוי רחבת הרה"בית.

ד. אבני גזית גדולות עם סיתות הרודיאני במידות של 1.50-2.00 מ' אורך, 0.80-1.20 מ' גובה וכ-1.50 מ' עובי. אבנים אלה הן השכיחות ביותר בקירות התמך של המתחם. כדי להרים אבנים כאלה, שמשקלן כ-4-6 טון, נזקקו למנוף.

34. לסקירה של מקורות האבן ראה: I. Perath, 'Stone Building and Building Stone in Israel', *The Geological Survey of Israel, The Ministry of Energy and Infrastructure*, Jerusalem 1984

35. סיכום סוגי הבנייה וכמויותיה ניתן בטבלה 1. החלוקה הזו אמורה לשמש בסיס ייצוגי הגיוני לאומדן כמויות תשומות הבנייה באבן. ייתכן כי במקומות מסויימים השתמשו גם במבנים באבנים גדולות או גם בכתלים באבנים בינוניות.

ה. אבנים גדולות מאוד עם סיתות הרודיאני, במידות אורך של עד 12.00 מ', 1.50-2.00 מ' גובה, וכ-1.50 מ' עובי. אבנים כאלה ניתן לראות במקומות אחדים בקירות התמך – ב'נדבך רבא', מעל 'שער ברקליי', ובפינות הכותל הדרומי. משקלן מגיע לכ-50-60 טון ויותר (יש גם אבנים במשקל של כ-200 טון). להרמתן ולהעברתן נדרשים אמצעים והיערכות מיוחדים.

ו. אבנים לעמודי הסטיו במידות של כ-10 מ' אורך וכ-1.5 מ' קוטר לגוף העמוד. ובמידות של אבנים גדולות (כמוגדר לעיל) לבסיס העמוד וכותרו. אבנים אלה נחצבו, כאמור, ממרבצים קשים יותר מאשר אלה של אבני בנייה רגילות.

סיכום סוגי הבנייה וכמויותיה מובאים בטבלה 1 להלן.

טבלה 1: סוגים וכמויות של הבנייה במתחם הר-הבית

סוג האבנים	מידות			מידה מייצגת (מ')	מיקום	כמות (מ"ק)	אופן הרמה
	אורך (מ')	גובה (מ')	רוחב (מ')				
אבנים קטנות	0.30-0.50	0.20	0.20	0.40×0.20×0.20	מעברים תחתיים	3,000	עבודה ידנית פזיגום
אבנים בינוניות	0.50-0.80	0.50-0.60	0.40-0.60	0.80×0.50×0.60	בית המקדש סטיו מלכותי מבצר אנטוניה קיר היקפי מעברים עיליים	36,000 10,400 25,000 29,000 5,000	פיגום עם גלגלות
אבנים גדולות	1.50-2.00	0.90-1.20	1.00-2.00	1.70×1.1×1.50	קירות-תמך	100,000	מנוף
אבנים גדולות מאוד	4.00-12.00	1.50-2.00	1.00-2.00	8.00×2.00×1.50	קירות-תמך	15,000	מספר מנופים
אבני-ציפוי	0.80-1.20	0.30-0.50	0.40-0.60	1.00×0.40×0.50	רחבה	51,000	פיגום עם גלגלת
גופי-עמוד	קוטר תחתון – 1.45 מ', קוטר עליון – 1.30 מ', אורך – 10 מ'			סטווים	700 יח'	מספר מנופים	
כותרי-עמוד	קוטר עליון – 2.00 מ', קוטר תחתון – 1.30 מ', גובה – 2.00 מ'			סטווים	700 יח'	מנוף	
בסיסי-עמוד	אורך ורוחב – 2.20 מ', גובה 0.7 מ'			סטווים	700 יח'	מנוף	

שיטות הביצוע

כללי

העבודות שנדרשו כדי להקים את המבנים השונים של מתחם הר־הבית היו:

- א. כריית האבן במחצבה.
- ב. סיתות האבן על־פי מידותיה.
- ג. העברה אנכית (הרמה) של האבן במחצבה ובאתר הבנייה.
- ד. תובלה אופקית של האבן ועפר המילוי במחצבות, באתר הבנייה ואליו.
- ה. בנייה מאבן.
- ו. מילוי עפר.
- ז. עבודות גימור שונות.

המקורות המתארים את מתחם הר־הבית כמעט אינם מתייחסים לשיטות הביצוע. לא נותר אפוא אלא להסיק על שיטות הבנייה במפעל הר־הבית מתוך המידע על הבנייה הרומאית באותה התקופה (המאה הראשונה לפנה"ס), אשר ודאי שימשה להורדוס ולמהנדסיו דוגמה והשראה לפעולותיהם. המקור החשוב ביותר לתיאור שיטות הבנייה הרומאיות הוא ספריהם של מהנדסים ומדענים בני התקופה.³⁶ המקורות האחרים הם ממצאים ארכאולוגיים מאותה התקופה, הכוללים כלי עבודה ותיאור של שיטות הביצוע בציור ובתבליט. על פרטי מלאכות מסוימות, כגון חציבה, סיתות אבן וסיכוך גגות, אשר כמעט לא השתנו עם הזמן, ניתן ללמוד ממקורות מאוחרים יותר או מאופן ביצועם היום. התיאורים והשחזורים של שיטות הבנייה הרומאיות וצידן מתבססים בדרך־כלל על מקורות המידע האלה.³⁷ להשלמת התמונה, במסגרת עבודה זו שוחזרו בפועל מספר מלאכות, בעיקר כדי לקבל נתונים על זמני הביצוע ועל התפוקה.

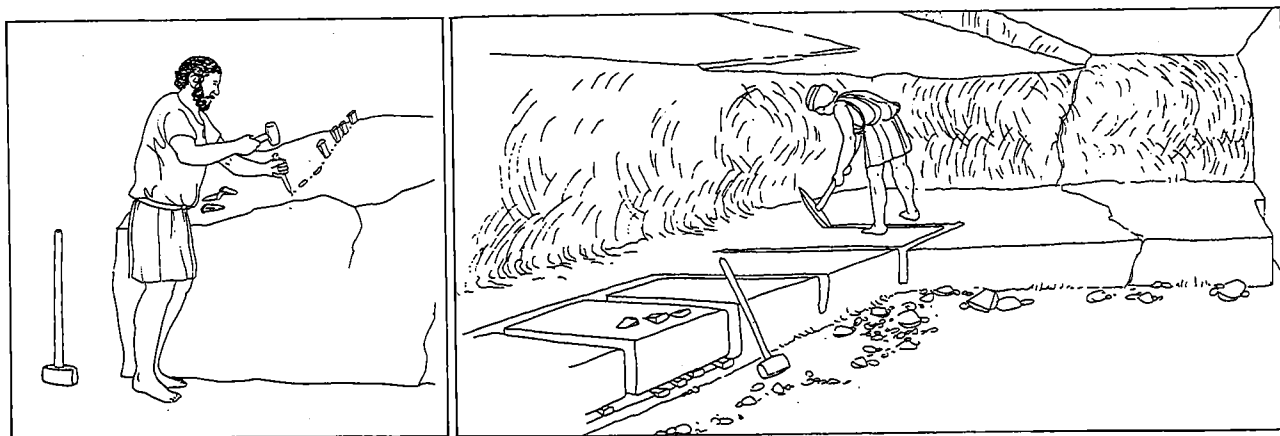
חציבת האבן

חציבת האבן בשיטות ידניות מורכבת משתי פעולות יסודיות: חירון האבן ליצירת סדק (או הרחבת סדק טבעי) בינה ובין שאר הסלע והפרדת האבן מהשיכבה. האבנים נחצבו מתשתית הסלע, על־פי מידותיהן הרצויות. האבן היתה מחוברת לתשתית משלושה צדדים — בתחתית ובשתי פאותיה הניצבות (כדוגמת האות רי"ש). ניתוק האבן מהתשתית לא היה קשה במיוחד, משום שנבחרו שיכבות אבן בעלות העובי הנדרש, וההידבקות בין השכבות היתה חלשה יחסית. הבעיה העיקרית היתה ניתוק האבן מצדדיה.

שתי שיטות היו מקובלות לחיצוב האבן (ראה איור 7): האחת — יצירה של חריץ רצוף; ושנייה — קידוח של שורת חורים (שקעים) לאורך קו השבר המיועד. החציבה בשיטה הראשונה

36 M.P. Vitruvius, *The Ten Books of Architecture* (translated by M.H. Morgan), New York 1986
C.S. Plinius, *Natural History* (translated by H. Rockhem), [להלן: ויטרוביוס, ארכיטקטורה]; London 1968 [להלן: פליניוס, היסטוריה].

37 G. Cozzo, *Engegneria Romana*, ; J.P. Adam, *La construction romaine*, Paris 1984
ראה, למשל: J.G. Landels, *Engineering in the Ancient World*, Berkeley-Los Angeles 1975 [להלן: קוזו, הנדסה]; K.D. White, *Greek and Roman Technology*, New York 1981 [להלן: לנדלס, הנדסה].

איור 7: שיטות חיצוב
אבן. מימין – שיטת
החירוף; משמאל –
שיטת השקעים

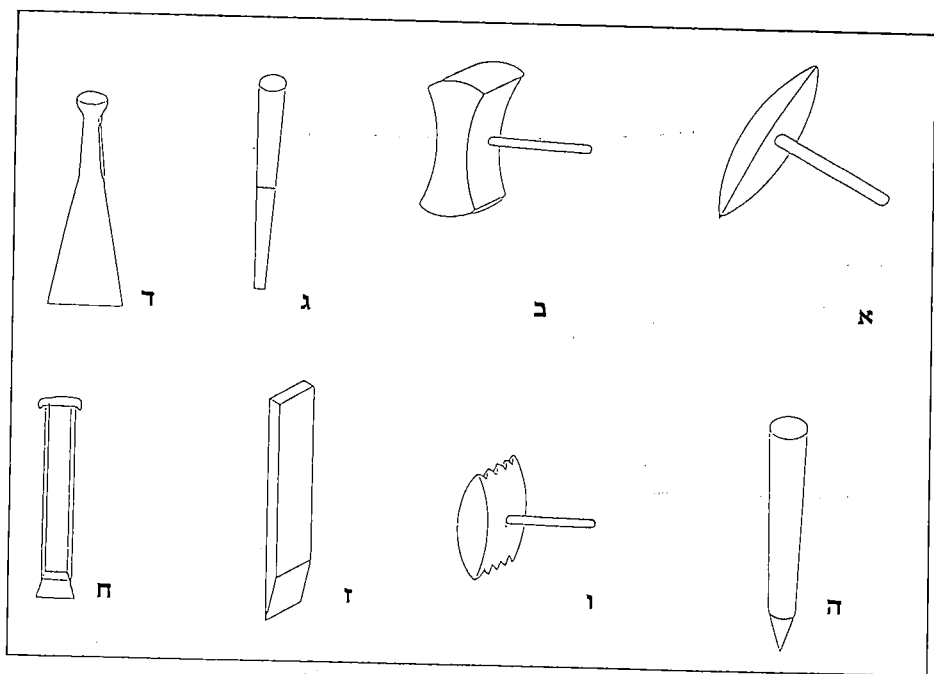
חייבה חריץ בעובי של כ-5-10 ס"מ ובעומק של מלוא גובה האבן. הכלים שנדרשו לשם כך היו פטיש, איזמל ואיזמל ארוך. החריץ שנוצר בשיטה זו היה ישר למדי, ופיאות האבן שהתקבלה דרשו עבודת סיתות מועטת יחסית.

בשיטה השנייה מושג החירוף על-ידי קידוח חורים בקוטר של כ-4 ס"מ, או סיתות שקעים ברוחב של כ-10 ס"מ וברוחים של כ-15-25 ס"מ זה מזה. החורים מגיעים לעומק של כ-40 אחוז מהעומק הכללי של השכבה. לתוך החורים מכניסים יתדות ברזל, אשר החדרתן מביאה לביקוע האבן לאורך החריץ הרצוי.

על-פי הניסויים שנערכו במסגרת מחקר זה, התשומה הנדרשת לחיצוב האבן על-פי שיטת החירוף הרצוף גבוהה יחסית ומגיעה לכ-80-160 (על-פי רוחב החריץ) שעות עבודה למ"ר פיא. ³⁸ מאידך גיסא, עובי הפיאות שיש לסתת כאשר משתמשים בחירוף זה הוא 1-3 ס"מ בלבד. על-פי שיטת החורים נדרשת תשומה נמוכה בהרבה, כ-20 שעות עבודה למ"ר פיא, אך המידות של האבן פחות מדויקות, והפיאות שמתקבלות גסות יותר ודורשות עומק סיתות של 6-10 ס"מ. בעיה מיוחדת בחציבה היו עמודי הסטווים, בגלל צורתם המעוגלת וקושי האבן ממנה הם נחצבו. ככל הנראה נחצבו עמודים אלה, שאורכם הגיע לכ-10 מ' וקוטרם לכ-1.5 מ', מגוש אבן אחד. ³⁹ את העמודים ניתן היה לחצוב מהתשתית בשתי צורות: קרוב ככל האפשר לצורתם המעוגלת, דבר שמקשה מאוד על החציבה, אך חוסך עבודת סיתות בהמשך, או בגושים פריזמטיים המסותתים לאחר מכן למידות הנדרשות. מכל מקום, חציבתם היתה קשה למדי. יש להניח, שתשומת החציבה אף במקרה של גושים פריזמטיים היו גבוהות בכ-50-100 אחוז מן התשומות של חציבת אבנים רגילות, קטנות ורכות יותר. כלי העבודה העיקריים, שבהם השתמשו לחציבה ברומא העתיקה וככל הנראה גם בארץ-

38 התשומות האלה נמדדו בניסוי חציבה שנערך במסגרת עבודה זו. התשומות אינן כוללות תוספות עבור הפסדי זמן אפשריים, כמפורט להלן.

39 ההנחה הזאת מתבססת על צורת העמוד המצוי במגרש הרוסים בירושלים. ניתן היה להרכיב את העמודים ממספר חוליות בודדות. דבר זה היה מקל את עבודות התובלה וההקמה, אך לא היה משנה באופן משמעותי את תשומות העבודה ואת מסקנות המחקר.

איור 8: כלי עבודה
לחיצוב ולסיתות.
א. פטיש לחירוף בסלע;
ב. פטיש להקשה;
ג, ד. אזמלים לחירור
וביקוע;
ה. יתד להרחבת
הקצוות;
ו. פטיש לסיתות;
ז, ח. אזמלי סיתות

ישראל באותה התקופה, כללו פטישים, איזמלים ויתדות לחירור ולביקוע הסלע (ראה איור 8). הכלים המתוארים באיור שורטטו על-פי כלים דומים שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות, וכן על-פי כלים שמשמשים בהם בעבודה ידנית כיום.⁴⁰ הפרדת האבן ממקומה, עם גמר החציבה, נעשתה בדרך-כלל בעזרת מספר מוטות ברזל, אשר ניתן היה להחדירם לתוך הסדק שנוצר ולהפעיל איתם מומנט גדול בנקודות נבחרות.

סיתות אבנים

את סיתות גושי האבנים ניתן היה לבצע במחצבה לפני הובלתם לאתר, או באתר עצמו לפני הנחתם במקומם המיועד. השיקולים שהשפיעו על ההחלטה בדבר מקום הסיתות היו לרוב אלה:
א. אזור מתאים לסיתות בקירבת מקום למחצבה או במקום הבנייה.
ב. הצורך בהתאמת הסיתות למידות המקומיות של הבנייה באתר.
ג. רגישות האבנים המסותות לנזקי התובלה.
לדאור השיקולים האלה נראה שהאבנים לקירות התמך סותתו במחצבה, ואילו העמודים סותתו באתר הבנייה. עם זאת, אין להשערה זו השפעה רבה על התשומות ועל השיטות של הבנייה ושל התובלה.

סיתות האבנים לבניית הקירות כלל את סיתות הפיאות והשוליים. סיתות ארבע הפיאות היה אמור להביאן למצב מישורי, אשר יאפשר חיבור יעיל של אבנים ליצירת מישק אחיד. סיתות

40 אחדים מהם מוצגים במוזאון לציוויליזציה רומאית ברומא. לסקירה נרחבת של כלי חציבה וסיתות ראה: A. Shadmon, *Stone: An Introduction*, London 1989

השוליים סביב פני האבן אמור היה להקנות לבנייה את האופי ההרודיאני המיוחד. רוחב השוליים שבכותלי התמך השתנה בין 8 ס"מ לכ-15 ס"מ.

כלי הסיתות כוללים פטישים ואיזמלים לשבירת האבן, עיצובה והחלקתה בדרגות שונות של דיוק. הכנה והשחזה של כלים אלה חייבה תוספת של כ-30-50 אחוז לתשומת הסיתות בפועל. בניסויים שנעשו במסגרת עבודה זו התברר, שליישור הפיאות בדיוק הרצוי נדרשה תשומה של כ-5.5 שעות עבודה למ"ר פיאה מסותתת, כאשר עובי הסיתות הוא כ-2 ס"מ בלבד. כאשר עובי הסיתות הוא 5-15 ס"מ נדרשה תשומה של כ-19 שעות עבודה למ"ר השטח המסותת. סיתות המשטח העליון והתחתון של האבן (אשר לא נחצב) דורש תשומה של כשעתיים למ"ר בשתי השיטות, ואילו התשומה ליצירת שוליים היתה כשעתיים למטר אורך.

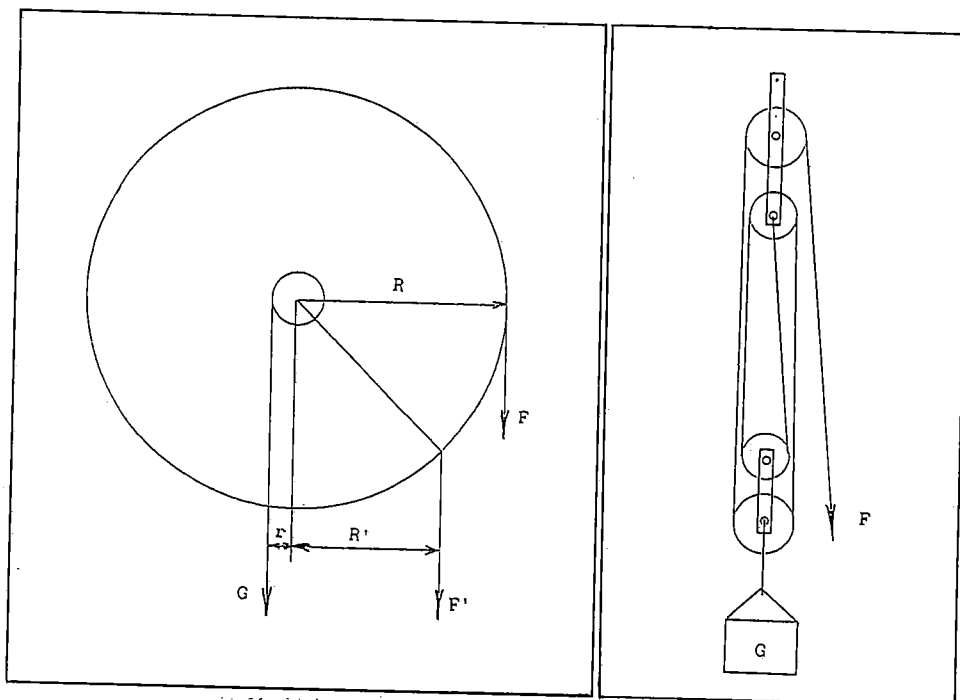
סיתות עמודי הסטיו היה קשה ומורכב יותר, בגלל צורתם המיוחדת וקושי האבן ממנה נחצבו, ולכן תשומתו היתה גבוהה יותר – על-פי ההנחה בכ-50-100 אחוז.

התובלה האנכית (הרמת האבנים)

הרמת האבנים באמצעים מיוחדים נדרשה לשם העברתן ממקום החציבה או הסיתות לכלי התובלה האופקית, ובאתר הבנייה – לשם העברתן מכלי התובלה למקומן המיועד. בגלל משקלן הרב נעשתה התובלה האנכית של האבנים בעזרת מנוף או גלגלת.

המנוף המקובל ברומא העתיקה לעבודות הרמה מוצג בתבליט של אוסף האטארי במוזיאון הוותיקן, ופעולתו תוארה על-ידי ויטרוביוס,⁴¹ ועל-סמך התיאורים האלה שוחזר המנוף במוזאון לעתיקות של העיר ניס. המנוף כולל דורגל בגובה של 8-15 מ', חבל עם גלגלות התלוי בראשו לשם נשיאת העומס, וגלגל בקוטר של 3-5 מ' המשמש להנפת העומס כלפי מעלה או מטה. על-פי התבליט באוסף האטארי בוותיקן, גודל צוות ההרמה שליד המנוף היה 8-10 אנשים: 4-5 אנשים ליד הגלגל (המפעילים את משקלם להרמת העומס); 2-3 אנשים למטה, לשם קשירת העומס; וכמספר הזה למעלה, לשם קבלתו והכוונתו למקום.

הרמת העומס במנוף נעשתה על-ידי הפעלת משקל נגדי על גלגל ההרמה, בדרך-כלל משקל עצמי של אנשי צוות ההרמה. את המשקל הנגדי הדרוש ניתן היה להקטין בשתי דרכים, כמתואר באיור 9. אחת מהן היתה הגלגלת, אשר אפשרה להקטין את המשקל הנגדי ביחס ישר למספר העברות החבל. הדרך השנייה היתה הגדלת היחס בין רדיוס גלגל ההרמה לבין רדיוס מוט ההעברה. באופן זה גדל גם היחס בין מומנט ההרמה האפקטיווי, שנוצר על-ידי משקל נגדי, לבין המומנט שנוצר על-ידי העומס. שילוב של שני האמצעים האלה אפשר להקטין את המשקל הנגדי הדרוש להרמה פי 20-40 ביחס לעומס המורם. כך, למשל, אפשר היה להסתפק במשקל של שלושה אנשים כדי להרים אבן גדולה מקירות תמך במשקל של 5-6 טון. כדי להרים אבנים גדולות מאוד או אבנים של עמודי הסטיו, שמשקלן 50-60 טון, נדרשו 3-4 מנופים, תוך תיאום הנעה קפדני ביניהם. כדי להרים עומסים גדולים עוד יותר השתמשו, ככל הנראה, ברמפות משופעות ממילוי עפר לגלילת העומס. הרמפות האלה הוכנו לצורך העלאת העומס למפלס הנדרש, והוסרו לאחר מכן.

איור 9: דרכים לצמצום המשקל הנגדי. מימין – על-ידי גלגלת; משמאל – על-ידי מנוף הרמה

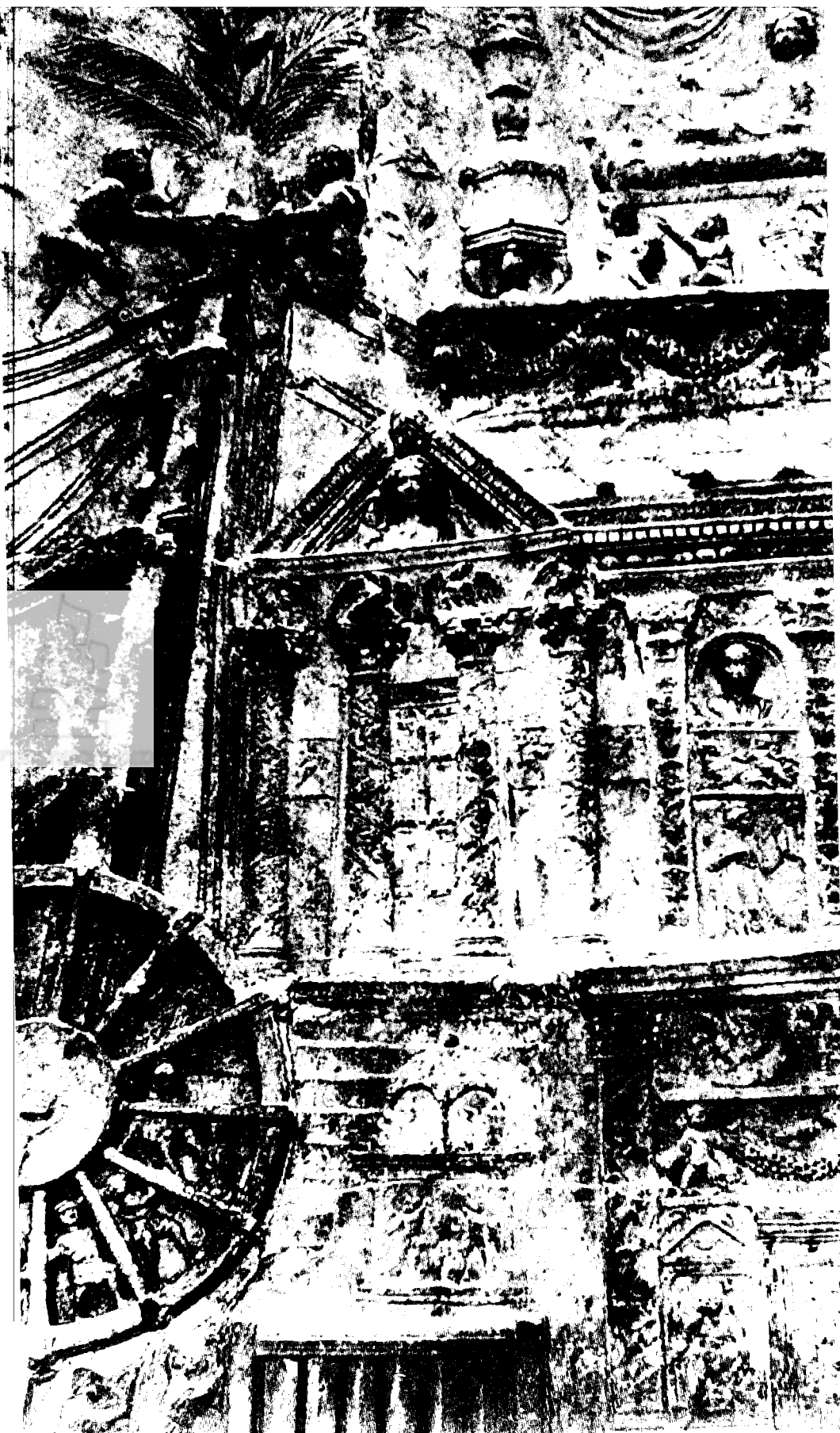
למנופים המתוארים לעיל יש חסרון בולט: ככל הנראה לא ניתן היה לצודד אותם, והם אפשרו הרמה אנכית בלבד. הוזה אופקית מוגבלת של העומס המורם התאפשרה רק בניצב למישור הדרגל, כפי שיוסבר להלן.

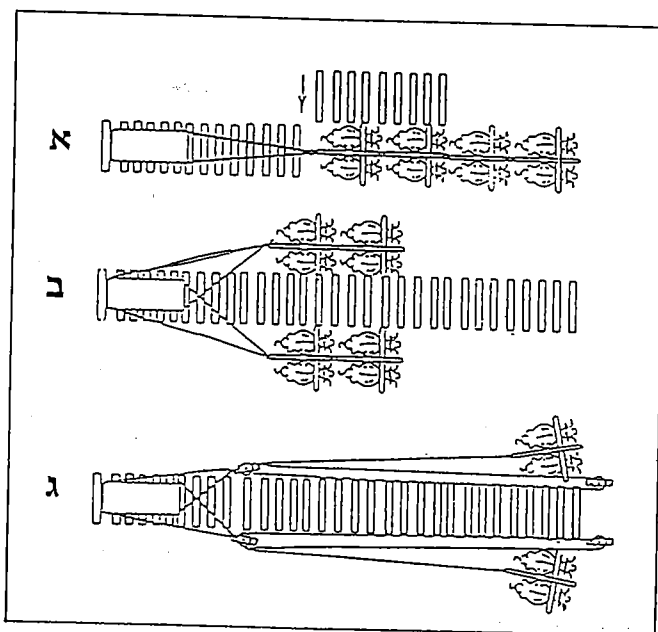
הקמת עמוד הסטיו יכולה להיעשות על-ידי הרמת קצהו האחד בעזרת מנוף (או מנופים), לאחר הבאתו למקום הנדרש, עד למצב אנכי, או על-ידי שימוש במיתקן מיוחד (ראה איור 10). להרמת עומסים קטנים יותר, כגון אבנים בינוניות (במשל של 200-500 ק"ג), לא נזקקו למנוף.

ניתן היה להרימן בעזרת גלגלת הקבועה בראש פיגום או תלת-רגל. כדי להגיע לתשומות ההנפה יש לאמוד את זמן קשירת האבן, הרמתה, הכוונתה למקום הנחתה והתרתה. על דרך ההיקש לזמנים ידועים של הרמת רכבים טרומיים מבטון במשקל דומה אפשר להניח, שצוות מיומן מסוגל לבצע את הפעולות האלה בזמן של 0.5-1 שעה. אם נניח, כי עבור אבן רגילה במשקל של 6 טון זמן ההרמה הוא כ-3/4 שעה וצוות המנוף מונה 10 אנשים – 5 ליד הגלגל, 2 בקשירת האבן ולמטה 3 בהכוונתה והתרתה למעלה – נקבל תשומה ממוצעת של כ-2.7 שעות עבודה למ"ק אבן.

לכן יש להוסיף זמן של פירוק והעמדה של המנוף המתחייב מדי 2-3 פעולות הנפה. פעולה זו נמשכת על-פי האומדן כשעתיים, והיא נעשית על-ידי כל הצוות של 10 אנשים. התוספת לתשומת ההרמה היא אפוא של 3.6 שעות עבודה למ"ק אבן. יש להניח, שניתן להקטין את מספר פעולות ההעברה על-ידי תובלה אופקית של האבן על גלילי עץ, תוך הכשרת המסלול. גם פעולות אלה דורשות זמן, ואין להניח שהתשומה הכללית תושפע במידה ניכרת משינוי זה.

איור 10: תבליט של
מנוף הרמה עתיק

איור 11: גלילה על בולי
עץ. א. בציר הבולים;
ב. בציר הבולים;
ג. בעזרת גלגלות

התשומה הכללית (כולל הרמת המנוף והעברתו) לאבנים רגילות היא אפוא כ-6 שעות עבודה למ"ק אבן. מחישוב זה מתברר, כי צוות מנוף מסוגל להרים כ-10 אבנים ביום, כאשר אין צורך להעבירו ממקומו. כאשר יש צורך להעביר את המנוף מדי שתי הרמות, יכול צוות המנוף להרים עד 6-5 אבנים ביום.

התובלה האופקית

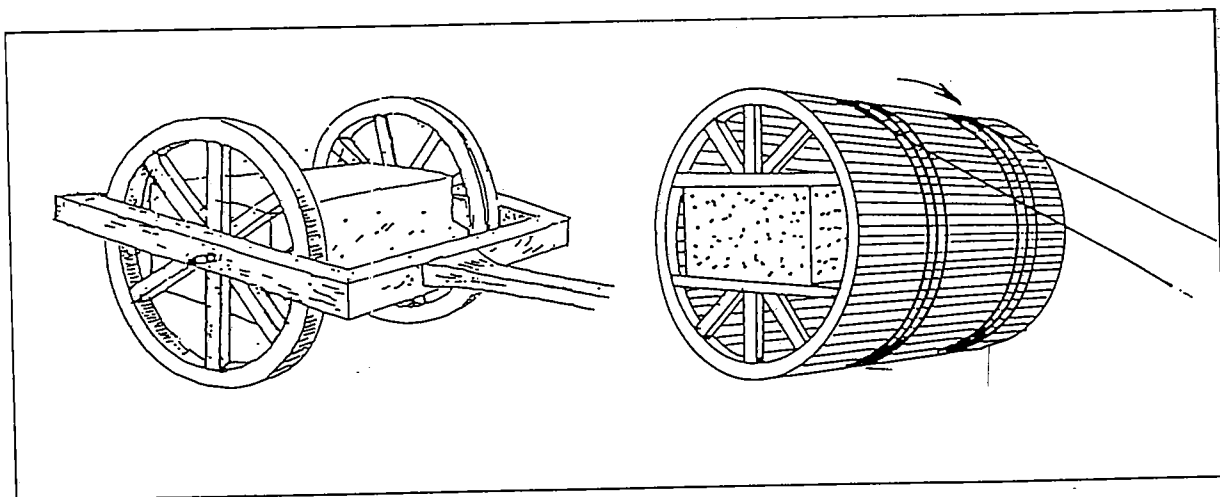
במפעלו של הורדוס הושקע מאמץ רב בהובלת האבן ממקום חציבתה אל מיקומה הסופי באתר. מן הראוי להבדיל כאן בין התובלה למרחקים קצרים (מטרים בודדים עד עשרות מטרים) לתובלה למרחקים ארוכים (מאות מטרים או קילומטרים).

המטרה העיקרית של תובלה קצרה היתה להעביר את האבן, לאחר ניתוקה מסלע האם, למקום הטענתה על אמצעי תובלה לאתר, או להעבירה למקום הסיתות ליד המחצבה. באתר היתה המטרה להעביר את האבן ממקום הורדתה מאמצעי התובלה או מהמנוף אל מקום הצבתה המדויק. לתובלה קצרה השתמשו בדרך-כלל בגלילי עץ בקוטר של 0.20-0.40 מ', אשר הונחו על מסלול, ועליהן נגררה אבן, עם או בלי עזרת גלגלות כמתואר באיור 11.

הגרירה למרחקים ארוכים נעשתה בדרך-כלל על-גבי עגלות הדומות באופיין ובממדיהן לעגלות משא פשוטות, הנמצאות בשימוש עד היום.⁴² העגלות היו רתומות לבהמות משא — סוסים, פרדים, חמורים או שוורים. בגלל כוחם הרב הועדפו בדרך-כלל השוורים על-פני בהמות משא אחרות. על-פי לנדלס, מסוגל שור מצוי להפעיל כוח אופקי לגרירה בשיעור של פי 1.5 ממשקלו, דהיינו כוח של 1.5-1 טון.⁴³

42 לסקירת ממצאים ארכאולוגיים בנושא זה ראה: וייט, טכנולוגיה, עמ' 15; לנדלס, הנדסה, עמ' 199-215.

43 לנדלס, הנדסה, עמ' 7.

איור 12: תובלה אופקית של משאות כבדים

כוח הגרירה של הבהמות אמור היה להתגבר על ההתנגדויות הבאות:

א. אובדן ניצולת כתוצאה מחיכוך בציר הגלגל.

ב. שיפוע אפשרי לאורך המסלול.

ג. מהמורות, בורות, שקיעה או מכשולים, כגון אבנים או מדרגות על דרכי העפר.

בהתחשב בשיפוע המירבי של 10 אחוזים במסלול התובלה ובמהמורות אפשריות של עד 0.10

מ' עומק, נדרש כוח אופקי בשיעור של כ-70 אחוז ממשקל העגלה כדי לגרור אותה. לגרירת עגלה

במשקל של כ-6 טון יידרשו על כן 4 שוורים. בהקטנה מסוימת של השיפוע (לכ-5-6 אחוזים)

ויישור מהמורות ניתן להסתפק לתובלת עגלה עמוסה ב-6 טון בזוג שוורים בלבד, תוך התגברות

על מכשולים מקריים בעזרת מוטות ברזל, כמתואר באיור.

כדי לגרור אבנים גדולות מאוד או עמודי סטיו (במשקל של כ-50 טון), היה צורך להכין עגלות

מיוחדות, רב-סרניות, המותאמות מבחינת חוזקן וממדיהן למשימה זו. אין עדות בספרות

ובממצאים הארכאולוגיים לשימוש בעגלות כאלה. לעומת זאת, ויטרוביוס מתאר מיתקן מיוחד

שנבנה על-ידי מטגנס, לתובלת גושי אבן גדולים וכבדים (איור 12).⁴⁴ אם נתבסס, לצורך חישוב

הכוח האופקי, על ההנחות שהוסברו לעיל, נגיע ל-10 זוגות שוורים הנדרשים לגרירת אבן במשקל

של כ-50 טון. לגרירת אבנים במשקל העולה על כך היו צריכים להשתמש בגלגלות אופקיות

להקטנת העומס.

מילוי עפר

הרחבה של מתחם הר-הבית נבנתה, כאמור, מהערמת מילוי עד לגובה נדרש ותיחומו בקירות תמך

היקפיים. מרביתו של מילוי זה היה עפר, גושי סלע ואבנים. חומר זה לא חסר בסביבות ירושלים,

וניתן היה להביאו להר המוריה ממרחק קצר יחסית.

העברת המילוי ממקומות איסופו אל אתר העבודה בהרה"בית יכלה להיעשות, כמקובל בעולם העתיק, על-ידי בהמות משא — בדרך-כלל חמורים או פרדות. בהמות אלה יכלו לשאת במתלי צד כ-200-300 ק"ג משא לסבב.⁴⁵ דרך יעילה יותר להובלת המילוי היתה באמצעות עגלות, הדומות באופיין לאלה ששימשו להובלת אבן. כושר נשיאה של עגלה כזו היה כ-6 טון, והיא הכילה כ-3.5 מ"ק עפר. מילוי העגלות וכן נשיאת המילוי מהעגלה אל מיקומו הסופי באתר נעשה בעבודה ידנית, בעזרת כלים בעלי נפח של כ-20 ליטר (כ-35 ק"ג משקל העפר). חפירה והעמסת עגלות בעבודה ידנית חייבה תשומה של כ-4 שעות עבודה למ"ק, ואילו פיזור והידוק המילוי — כשעתיים למ"ק.⁴⁶

הבנייה והגימור

בניית הקירות נעשתה בעולם העתיק בשלוש שיטות עיקריות:⁴⁷

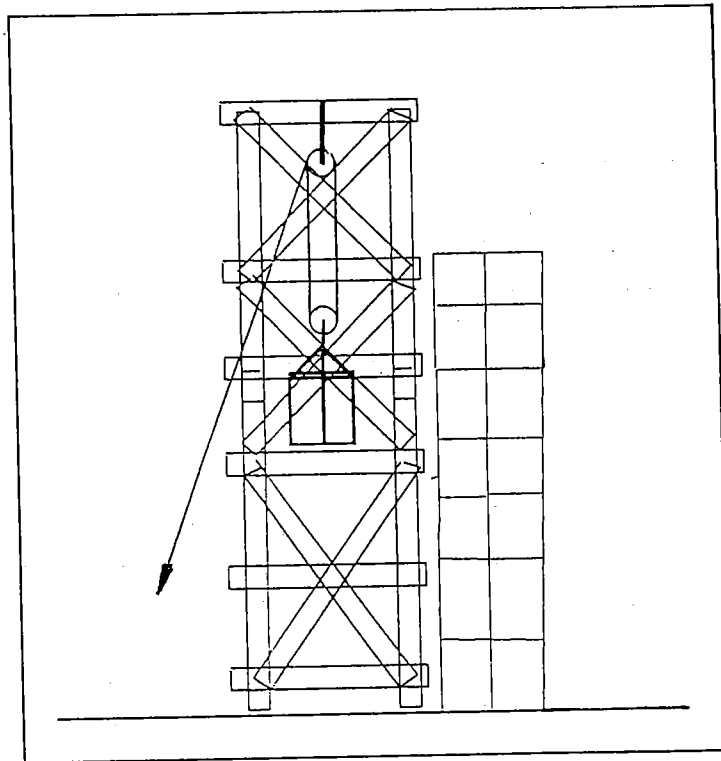
- א. אבני גוויל מגדלים שונים המסודרות בקפידה, לפעמים עם סיתות מינימלי, כדי להקנות לקיר פנים ישרות ככל הניתן. כדי להקנות לקיר קצים ויציבות נקשרו האבנים על-ידי טיט על בסיס צמנט או סיד.
- ב. אבני גזית מסותתות. כאשר סותתו האבנים בדרגת דיוק מספקת (סיבולת של עד 3-4 מ"מ), ניתן היה להקים קיר כזה ללא טיט מקשר.
- ג. אבני גזית בשתי שכבות חיצוניות עם מילוי אבני גוויל, בדרך-כלל מעורבות עם טיט בשיכבה הפנימית. העיבוד והסידור של האבן בשכבות החיצוניות תלוי ברמה האסתטית הרצויה ובתכנון אם הקיר נועד להיות מצופה (ראה להלן).

באין ידיעות המתייחסות לנושא, נניח כי הבנייה נעשתה כולה מאבני גזית מסותתות, הנחה ההולמת את אופי השרידים שנותרו. עם זאת, נבחן להלן גם את השפעת ההנחה הזו על רגישות הממצאים.

בניית אבן בשיטה היבשה, אשר הועדפה במתחם זה, כללה בעיקר שינוע אופקי ואנכי של האבן והנחתה במקומה המדויק. לשם דיוק בעבודה נעזרו הבאים במכלול כלי-מדידה, אשר החשובים שבהם היו האנך, הפלס, הגרומה (פן להתוויית ניצב אופקי) וכמובן מוט מדידה. לצורך הבנייה לגובה השתמשו בפיגומי עץ, הדומים לאלה שמשמשים בהם היום. פיגומים אלה קובעו בבנייה והתרוממו יחד איתה, או עמדו בסמוך לקיר הנבנה ונקשרו אליו למטרות יציבות אופקית, כמתואר באיור 13.

במתחם הרה"בית, ובמיוחד בבית-המקדש, נעשו עבודות גימור רבות ומגוונות. המקורות מוסרים את תיאורן הכללי, אך אינם מורים על אופיין המדויק וכמותן. להלן נתרכז בשלושה סוגים של עבודות גימור — קירוי, ציפוי פנים של קירות וריצוף — שנעשו בצורה זו או אחרת במרבית מבני הרה"בית, והן גם חלק הארי של הגימור שנעשה במתחם.

45 ראה: לנדלס, הנדסה, עמ' 170-185.
 46 תשומות אלה נקבעו על-סמך הנתונים המופיעים אצל R.S. Means, *Means Construction Cost Data*, Kingston, MA, 1989 [להלן: קטלוג מינס].
 47 את כל שיטות הבנייה ניתן לראות במוזאון הרובע ההרודיאני בעיר העתיקה בירושלים.

איור 13: מיגום לעבודות הקמה

קירוי

ארבעה סוגי קירוי עיקריים היו מקובלים בבנייה בתקופה הנדונה:

א. קירוי בבולי עץ בקוטר של 0.10-0.20 מ' הנשענים על קירות החלל, במפתח של כ-2-3 מ'. קירוי כזה ניתן לראות במבני מגורים רבים, והוא היה מקובל בכפרים מתקופות מוקדמות ביותר ועד ימינו אלה. מיעטו להשתמש בו במבני ציבור בעלי מפתחים גדולים ואופי מונומנטלי.⁴⁸

ב. קירוי לוחות אבן שטוחים ברוחב של כ-0.40-0.60 מ'. אף הם שימשו לקירוי מפתחים קטנים ונשענו על קירות, או — כאשר נדרש מפתח גדול יותר — על קשתות-אבן.⁴⁹ בסוג בנייה זה השתמשו במקומות, שבהם העץ לבנייה לא היה מצוי בשפע, כגון בנגב או בגולן.

ג. קמרונות אבן בעובי של כ-0.30-0.50 מ' ובמפתחים של כ-2-8 מ'. בקמרונות האלה השתמשו כאשר נדרשו מפתחים באורך בינוני, והתקרה קיבלה עומסים גבוהים יחסית, כגון עומסים של מילוי אדמה, עומס שימושי מקומות גבוהות יותר ועוד. סוגי קירוי כזה ניתן לראות, למשל, באזור הרה"בית (באורות שלמה, ב'מעברי חולדה'), בבנייה ההרודיאנית בקיסריה, וגם במבנים רב-קומתיים מתקופה מקבילה באוסטיה ובפומפיי.

ד. כיסוי רעפים על-גבי מסבכי עץ שימש לקירוי מפתחים גדולים, עד 10-20 מ' ואף יותר מכך. גגות כאלה שימשו לקירוי בזיליקות, סטיוויס, אך גם בתים פרטיים. שרידים ושחזוריים

28

48 שחזור של קירוי כזה אפשר לראות במוזאון ארץ-ישראל בתל-אביב ובמכון הארכאולוגי של האוניברסיטה העברית בירושלים.

49 קירוי כזה ניתן לראות, למשל, בבנייה הנבטית בנגב (ממשית) ובבנייה היהודית בגליל ובגולן (כרזים).

שלהם ניתן לראות במקומות שונים בפומפיי, בהרקולנוס ובקרדו בירושלים.⁵⁰ הגג נשען בדרך-כלל על מסבכי עץ המרוחקים זה מזה כ-1-3 מ'. המסבכים האלה נסמכו קורות עץ במרווחים של כ-0.5 מ', ועליהן משטח לוחות עץ. על המשטח הזה היה מונח הציפוי של הגג, בדרך-כלל רעפים. לעתים הונחו הרעפים ישירות על קורות עץ במרווחים צפופים.

מתקבל אפוא על הדעת, שהגגות של הסטיווים ושל בית-המקדש נבנו, בגלל המפתחים הגדולים יחסית, ממסבכי עץ. הקירוי במבצר אנטוניה, בגלל תפקידו הבטחוני, נבנה ככל הנראה מקמרונות אבן, וכן גם הקירוי של החללים התת-קרקעיים מתחת לרחבת הרה"בית.⁵¹ על התשומות של עבודות הגימור ניתן להקיש מתוך הנדרש היום לביצוע עבודות דומות. על-פי הקטלוגים השונים של תשומות המקובלים בשימוש היום,⁵² דורשת התקנה של גג כזה כשעת עבודה למ"ר. מאחר שבבנייה העתיקה חלק גדול יותר של הכנת לוחות העץ נעשה באתר הבנייה, יש להניח כי התשומה בפועל היתה גבוהה פי 2-3.

גימור קירות

סוגי גימור הקירות המקובלים ביותר בעולם העתיק היו:

א. גימור דקורטיבי של אבני הקיר. אבני הקירות היו מעובדות ומסודרות כך, שיכלו לשמש בעצמן כגימור חיצוני אסתטי. כדוגמאות לכך ניתן להביא סידור אלכסוני של אבנים מסותתות קטנות במבנים רומיים רבים,⁵³ וכן סיתות הרודיאני של אבני גזית, אשר כבר הוזכר קודם.

ב. ציפוי. לוחות שיש או לוחות אחרים — לוחות בעובי של 5-10 ס"מ נקבעו בצד החיצוני של הקיר, על בסיס שכבת טיט צמנטי.

ג. טיח. בעובי כללי של כ-3-5 ס"מ, הנעשה במספר שכבות, בדרך-כלל בין 3 ל-5.⁵⁴ הטיח היה עשוי לרוב מתערובת של סיד וחול, עם תוספות אבן גרוסה או חומרים אחרים. השיכבה החיצונית שימשה לעתים קרובות כבסיס לציור או לסוגים שונים של עיבוד צורתי. ציפוי טיח שימש ככל הנראה כגימור מועדף בבנייה הרומית. ניתן לראותו במרבית האתרים מתקופה זו בארץ — ברובע ההרודיאני בירושלים, בחמת-גדר, במצדה ובמקומות אחרים.

תשומת עבודת הטיח בבנייה של היום היא כ-0.5 שעות עבודה למ"ר, כאשר עובי השיכבה הוא כ-1-2 ס"מ.⁵⁵ יש להניח, כי שיכבת הטיח העבה יותר, שהיתה מקובלת בעולם העתיק, חייבה תשומת עבודה גבוהה בכ-100-200 אחוז.

50 שחזור נאמן של גג כזה מצוי במוזאון העירוני בוויזון דה רומיין בצרפת. אומנם לא נמצאו שרידי גגות כאלה מתקופתו של הורדוס בארץ, אך יש להתחשב בכך ששילוב רעפים וגגות עץ היה יעיל ביותר ומקובל מאוד בתקופה זו בכל אזורי האימפריה הרומית.

51 ראה השרידים של אורוות שלמה ר'מעברי חולדה.

52 לצורך שחזור התשומות של עבודות הגימור השתמשנו בעיקר בקטלוג מינס; קטלוג זמני תקן לעבודות בניין, המכון לפירוש העבודה, ירושלים 1979; קטלוג ערכים מנחים של תשומות בעבודות בנייה, מרכז הבנייה הישראלי, תל-אביב 1979.

53 ראה: ויטרוויוס, ארכיטקטורה, 2, 8 — Opus Reticulatum

54 ראה שם, 7, 3.

55 ראה לעיל, הערה 52.

ריצוף

הריצוף על-פני הקרקע חייב הכנה קפדנית מאוד של התשתית.⁵⁶ תחילה יישרו והידקו היטב את הקרקע הטבעית (או את המילוי) מתחת הרצפה המיועדת. עליה יצקו שיכבת טיט מאבן וסיד בעובי של כ-25 ס"מ, ולאחר מכן עוד שיכבה בעובי של כ-15 ס"מ, אף היא עשויה מחול, סיד ושברי מרצפות. רק על-גבי שיכבה זו הניחו מרצפות, אבני פסיפס או אבנים דקורטיויות בודדות בצורות שונות.

על-פי התשומות המקובלות היום, מחייבת הנחת מרצפות 'טרצו' על שיכבת חול כ-0.8 שעות עבודה למ"ר.⁵⁷ הכנה ויציקה של 2 שיכבות טיט, כמומלץ על-ידי ויטרוביוס, עשויה להגדיל את התשומה לכ-2 שעות עבודה למ"ר רצפה.

מהלך הביצוע

כללי

המידע אודות הביצוע בפועל של העבודות במתחם הר-הבית מצומצם ביותר. יוספוס מוסר, כי העבודות העיקריות נמשכו כשמונה שנים (משנת 17 עד שנת 9 לפנה"ס), וכי במסגרת המפעל הכשיר המלך הורדוס 10,000 פועלים לביצוע עבודות אבן ועץ. כן הוכשרו 1,000 כוהנים לעבודות ההקמה של בית-המקדש, אשר נמשכה שנה וחמישה חודשים, ו-1,000 עגלות להובלת האבן.⁵⁸ לא ידוע כמובן, אם כל הפועלים האלה נוצלו במשך כל תקופת הביצוע, באיזה ציוד השתמשו ומה היתה היערכותם למטרה זו. יש לשער שלא כל העבודות נעשו בבת-אחת. לאחדות מהן ניתנה קדימות גבוהה יותר, וביצוען של עבודות אחרות נדחה לשלבים מאוחרים יותר. בשחזור של תכנון הביצוע נתבסס על מספר עקרונות: העבודה אורגנה ובוצעה כיעילות. השתמשו לביצועה במיטב הציוד והטכנולוגיה שהיו מצויים באימפריה הרומית באותה עת. תכנון ההיערכות נעשה כך, שניתן יהיה לנצל באופן יעיל את המשאבים העיקריים — כוח-האדם והציוד — תוך הפסדי זמן הכרחיים בלבד, כפי שיוסבר בהמשך, שני האילוצים הגדולים שעמדו בפני המתכננים והמבצעים היו בזמן ובמשאבים.

הערכות ארגוניות שונות, המוצגות בהמשך, מתבססות על אומדן תשומות וזמני ביצוע של תהליכי הכנתם של רכיבי הבנייה וההקמה באתר. זמנים אלה התקבלו בין על-ידי מדידה ישירה של העבודה המשוחררת (כמו בחציבה ובסיתות) ובין על-ידי ניתוח הנדסי-ארגוני של הפעולה המבוצעת. כל ההערכות, אם לא צוין אחרת, הן של זמן העבודה נטו, והן תואמות את המציאות רק כאשר העבודה מתבצעת ללא הפרעה כלשהי במשך יום עבודה שלם, ומדי יום ביומו. למעשה, תוך כדי העבודה יש הפרעות שונות, אשר מגדילות בפועל את התשומה שהתקבלה ממדידה או מניתוח הנדסי של התהליך. סוגי ההפרעות העיקריים הצפויים במהלך ביצועו של מפעל כזה, הם: הצורך בהפסקות קצרות למנוחה, וככל שהעבודה קשה יותר, כך תדירותן תהיה גבוהה יותר ומשך

56 ויטרוביוס, ארכיטקטורה, 7, 1.

57 ראה לעיל, הערה 52.

58 יוספוס, קדמוניות, 15, 11.

המנוחה יהיה ארוך יותר; ליקויי ארגון, שגורמים להפסקות או להאטות, כגון שיבושים בהספקת האבן החצובה; תאונות עבודה המתייבות הפסקה לחילוף פצועים או החלפת עובדים; קלקולים בצידוד, כגון במנופים, בעגלות ובגלגלות, המחייבים תיקון במקום או החלפה. כל התוספות דלעיל מסתכמות, על-פי הנסיון, בכ-30-40 אחוז מהתשומה המחושבת.⁵⁹

כן יש להתחשב בתוספת צפויה עקב איכות לקויה של העבודה או החומר, המחייבת חזרה על אותה הפעולה, כגון החלפת אבן שנסדקה או יישור אבן שלא הונחה נכון. התוספת מסיבות אלה מסתכמת בכ-5-10 אחוז.⁶⁰ הביטוי שנתנו לה הוא בהגדלת כמויות החומר המחושבות לביצוע העבודות השונות.

כמות הפועלים הנדרשת מחושבת על בסיס תשומות הזמן, תוך הנחת 10 שעות עבודה ביום פעילות ממוצע. כן נתחשב בממוצע של 250 ימי עבודה לשנה, בהתחשב בשבתות, חגים, מחלות, ימי גשם והשבתות עבודה עקב תקלות אפשריות.⁶¹

כאמור, מרבית העבודות במתחם היו עבודות אבן. ננתח את ביצוע העבודות האלה על-פי השיטות שתיארנו לעיל, תוך התייחסות לשלבי העבודה הבאים: חציבת האבן, סיתותה, הובלתה לאתר הבנייה, הבנייה באתר, עבודות הגימור. כן נעסוק בעבודות המילוי והגימור במתחם. השלבים האלה הם חוליות המרכיבות תהליך ביצוע אחד. כדי שהתהליך יתנהל ביעילות מירבית, יש לדאוג לכך — מבחינת תכנון כוח-האדם והציוד — שחוליותיו יהיו 'מאוזנות', דהיינו שתפקתן ליחידת זמן תהיה דומה. שכן, אם התהליך אינו מאוזן, עלול הדבר לגרום להפסקות ולהאטות בעבודה בחוליות מסוימות.

החציבה והסיתות

האבן לעבודות הרה"בית הובאה ממספר מחצבות בירושלים ובסביבתה, אשר חלקן זוהה במידה רבה של סבירות כמפורט לעיל. יש לשער, שבמקרה הנדון כאן, בגלל הצפיפות היחסית באתר הבנייה, נעשתה עבודת הסיתות בקירבת המחצבה. תהליך עיבוד האבן במכלול המחצבה הטיפוסית כלל אפוא את השלבים הבאים: חציבת האבן, שינועה ממקור החציבה למקום הסיתות, סיתות האבן, העמסתה לשם העברה לאתר הבנייה.

חציבה

המחצבה הטיפוסית החלה בעבודתה על-פני הקרקע. עם העמקת החציבה, העבודה בה התפרסה, באופן מדורג, על-פני מספר שכבות אופקיות.

59 A. Heap, *Improving Site Productivity in the Construction Industry*, Geneva 1987, p. 51-53 [להלן: היפ, שיפור]; C.H. Oglesby, H.W. Parker & G.A. Howell, *Productivity Improvement in Construction*, 1989, p., 240-271; מ' הרץ, חקר עבודה ושיטות שחר עידוד, תל-אביב 1982, עמ' 42.

60 א' ורשבסקי וא' זלינגר, תחזית הצריכה לחומרי הבנייה, מרכז הבנייה הישראלי, תל-אביב 1974, עמ' 25.

61 את מספר הפועלים (N) הנדרש לשנה לביצוע עבודה מסוימת נוכל אפוא לחשב לפי הנוסחה: $N = \frac{Q \cdot P}{A \cdot 2,500}$; Q = כמות העבודה במ"ק או ביחידות; P = התשומה הממוצעת (בפועל) בשעות עבודה למ"ק או ביחידות עבודה; A = משך הביצוע, בשנים.

החציבה התנהלה, כמפורט לעיל, בשתי שיטות עיקריות – שיטת השקעים הבודדים ושיטת החירון הרצוף. את התשומות למ"ק אבן חצובה בגדלים שונים, המובאות בטבלה 2, ניתן לחשב מתוך התשומות המדורות ליחידת שטח המגע בין האבן ובין סלע התשתית – 80-160 שעות עבודה למ"ר (בהתאם לעובי החירון) בשיטת החיצוב כ-20 שעות עבודה למ"ר בשיטת השקעים. סביר להניח, שהחציבה של כל סוגי האבנים, למעט אבנים גדולות מאוד ואבני העמודים, נעשתה בשיטת השקעים, בגלל תשומת עבודה קטנה יותר. התשומה למ"ק אבן היתה בהתאם, כמפורט בטבלה 2 לעיל. מאידך גיסא, באבנים גדולות מאוד הנחננו, שהחציבה לעומק של המטר הראשון נעשתה בשיטת חירון וברוחב חירון של 10 ס"מ, ואילו יתרת העומק נחצבה בשיטת השקעים. תשומת החיצוב באבנים האלה תהיה על-כך כ-150 שעות עבודה למ"ק אבן. באופן דומה נחצבה האבן לעמודי הסטיו, אלא שהתשומה הנדרשת היתה גבוהה בכ-10 אחוז בגלל קושי האבן.

טבלה 2: תשומות כוח-אדם במכלול החציבה והסיתות (ש"ע/מ"ק)

סוג האבן	מידה מייצגת (מ')	תשומה בחציבה	תשומה בסיתות	תשומה בשינוע	תשומה כוללת
קטנות	0.40×0.20×0.20	279	568	10	857
בינוניות	0.50×0.80×0.60	121	242	10	373
גדולות	1.10×1.70×1.50	47	103	10	160
גדולות מאוד	2.00×8.00×1.50	147	43	10	200
ציפוי	0.40×1.00×0.50	112	231	10	353
עמודים – גוף	קוטר ממוצע 1.40 מ' אורך 10 מ'	5943 ליח'	843 ליח'	200 ליח'	6986 ליח'
עמודים – כותר	קוטר עליון 2.00 מ' קוטר תחתון 1.30 מ' גובה 2.00 מ'	2979 ליח'	207 ליח'	40 ליח'	3226 ליח'
עמודים – בסיס	קוטר 2.10 מ' גובה 0.70 מ'	1043 ליח'	310 ליח'	20 ליח'	1373 ליח'

- כל התשומות כוללות תוספת הפסדי-זמן בשיעור של 40 אחוז.
- תשומות של כל סוגי האבן, למעט אבנים גדולות מאוד ואבני העמודים, מתבססות על ההנחה, שהחיצוב נעשה בשיטת השקעים והסיתות הוא סיתות גס.
- תשומות של אבנים גדולות מאוד מתבססות על ההנחה, כי החיצוב עד לעומק של 1 מ' נעשה בשיטת החירון (ברוחב של 10 ס"מ), ומתחת לזה בשיטת השקעים.
- תשומות העמודים מתבססות על אותה ההנחה כמו תשומות האבנים הגדולות מאוד, אך הן גבוהות מהן ב-100 אחוז בגלל קושי הסלע ממנו הם נחצבו.

שינוע

האבן החצובה שונעה לשטח הסיתות, 150-200 מ' מהמחצבה, באמצעות גרירה על-גבי גלילי עץ, כמתואר לעיל. הגרירה של אבן גדולה (במשקל של כ-6 טון) נעשתה, על-פי ההנחה, על-ידי 4 שוורים וצוות של 10 אנשים, אשר עסקו בהכוונת השוורים, בשליפת האבן ובקשירתה, וכן בהנחת הגלילים ובאיסופם. בהנחה שסבב אחד של אבן ארך כשעתיים, ניתן היה לשנע ביום עבודה כ-14 מ"ק אבן גדולה בתשומה ממוצעת נטו של כ-7 שעות עבודה למ"ק אבן. אך בהתחשב בהפסדי הזמן, נדרשה תשומה של כ-10 שעות עבודה למ"ק אבן.

את האבנים הבינוניות והקטנות ניתן היה לגרור בשיטה דומה, תוך עירומן על-גבי מזחלת או עגלה בעלת אותו כושר נשיאה — כ-6 טון. ניתן היה גם להובילן בנפרד — אבן אבן — בעגלות קטנות או בנשיאה על-ידי אנשים או בהמות. בכל מקרה יש להניח, כי התפוקה לצוות של 10 אנשים לא היתה שונה במידה ניכרת מהמחושב עבור האבנים הגדולות.

שינוע האבנים הגדולות מאוד ואבנים של עמודי הסטיו (במשקל של כ-50 טון) נעשה, על-פי ההנחה, על-גבי גלילי עץ, בעזרת 10-15 זוגות שוורים ומערכת גלגלות. הצוות שעסק בכך כלל 14 איש וסבב הגרירה — לרבות הפרדת האבן, קשירתה וגרירתה — נמשך יום אחד. תשומת השינוע לאבנים אלה היתה לפיכך כ-140 שעות עבודה ליחידה נטו, או כ-200 שעות עבודה בפועל.

סיתות

מלאכת הסיתות נעשתה ליד המחצבה. התשומות שנמדדו בניסוי, שפורט לעיל, היו 5.5 שעות עבודה למ"ר פיאח בסיתות דק (המתאים לחיצוב בחירוף), ו-19 שעות עבודה למ"ר פיאח בסיתות עבה (המתאים לחיצוב בשקעים). סיתות הפנים — 2 שעות עבודה למ"ר; וסיתות שוליים — 2 שעות עבודה למטר אורך.

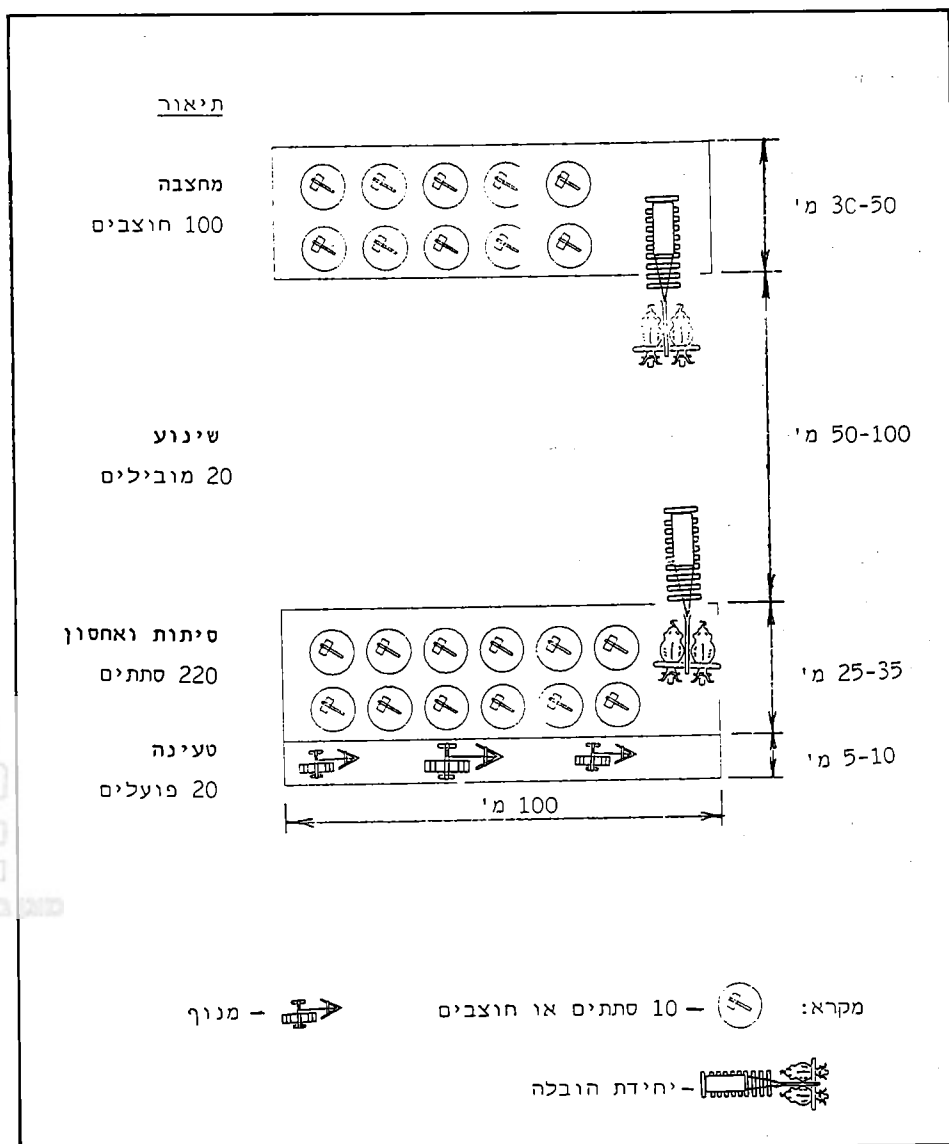
הסיתות שנדרש לאבנים שנחצבו בשיטת השקעים היה סיתות עבה, אשר תשומתו למ"ק אבן ניתנת בטבלה 2. התשומה הזו מביאה בחשבון גם הכנה והשחזה של כלי-עבודה. החיצוב המעורב (חירוף ושקעים) באבנים הגדולות מאוד דורש סיתות מעורב (דק ועבה בהתאם). סיתות עמודי הסטיו היה מסובך יותר מסיתות האבנים האחרות, הן בגלל קושי הסלע (הדולומיט) שממנו נחצבו, והן בגלל צורתם המיוחדת. אנו נניח, כי התשומה הנדרשת למ"ר סיתות של אבנים אלה היתה כפולה מהנדרש לסיתות עבה של האבנים הרגילות.

מעריך החציבה והסיתות

בחינת המעריך המשוער של חציבה וסיתות מתייחסת לקטע מחצבה באורך של 100 מ'. קטע כזה יכול לייצג מחצבה קטנה או חלק מודולרי של מחצבה גדולה יותר. נבחן מעריך של מחצבה לשני סוגי אבן שכיחים ביותר, אבנים גדולות ואבנים בינוניות.

33

כדי להעריך את תפוקת הקטע באורך האמור נניח, כי מטעמי בטיחות ונוחות נשמרו מרחקים של 3 מ' בין חוצב לשכנו. כן נניח, שהמחצבה כוללת שלוש מדרגות רוחב שעליהן מתנהלת העבודה בריזמנית. התפוקה של 100 פועלים, המועסקים בקטע של 100 מ', תהיה אפוא כ-21 מ"ק אבן גדולה ליום עבודה.

איור 14: סכימה של
מכלול החציבה והסיתות
(לקטע מחצבה באורך
100 מ' של אבנים
גדולות)

על-מנת להפיק כמות דומה של אבן בסיתות, נזדקק ל-220 סתים ועוזריהם. כדי לאמוד את שטח הסיתות המתאים למחצבה של 100 מ', נניח מרווח חופשי של 2 מ' סביב לכל אבן גדולה, לשם עבודה נוחה ובטוחה. נובע מכך, שכל אבן גדולה תתפוס לפחות כ-7 מ"ר, או כ-2.5 מ"ר שטח קרקע למ"ק אבן (בנפח של כ-2.8 מ"ק). אם נניח גם, כי על כל אבן גדולה עבד סתת אחד, הרי של-220 פועלים נדרש שטח של 1,500-2,000 מ"ר. לכך יש להוסיף שטח לכ-20-30 ימי אחסון של אבן, המצטברת עקב עיכובים בשינוע, בסיתות או בתובלה, דהיינו כ-1,000-1,500 מ"ר. לטעינת האבן לקראת הובלתה לאתר יידרשו עוד כ-500-1,000 מ"ר. כל שטח הסיתות מסתכם אפוא בכ-3,000-4,500 מ"ר.

לצורך שינוע האבן בין אזורי החציבה והסיתות נדרשו כ-20 פועלים בשני צוותי עבודה. היערכות דומה, כפי שיוסבר בהמשך, היתה נדרשת לטעינת האבן על עגלות לשם הובלתה לאתר.

תפוקת המחצבה באורך של 100 מ' לאבן כינונית היתה עבור 100 עובדים בתשומה של 121 שעות עבודה למ"ק (ראה טבלה 2 לעיל), כ-8.3 מ"ק ליום עבודה. מספר הסתתים הנדרש לתפוקה דומה היה 200. אם גם כאן נתחשב בנורמות של תנאי העבודה, כמו לעיל, הרי הזדקקן לשטח סתות של כ-700 מ"ר ולשטח אחסון אבן של כ-500 מ"ר. השטח הכללי, כולל מקום לטעינה, הסתכם אפוא בכ-1,350 מ"ר (וראה איור 14).

הובלת האבן
מרבית האבן להקמת מתחם הר-הבית הובאה ממרחק קצר יחסית — החל ב-1-2 ק"מ באזור מערת צדקיהו, שער שכם וגולגתא ועד 10-15 ק"מ באזורי עטרת ורמאללה. מאחר שאין אפשרות לאתר את כל אתרי החציבה ותפוקותיהם, נניח כאן מרחק תובלה ממוצע של 6 ק"מ מהאתר למתחם הר-הבית.

תהליך העברת האבן ממקומות חציבתה אל מתחם הר-הבית כלל שלוש פעולות: הטענת האבן, הובלתה והורדתה באתר.

הובלת כל האבנים, למעט הגדולות מאוד ועמודי הסטיו, נעשתה בעגלות בעלות כושר נשיאה של עד 6 טון (כ-2.8 מ"ק אבן). העגלות האלה היו רתומות לארבעה שוורים ומונהגות על-ידי שני עגלונים. מהירות גרירת העגלה על-ידי שוורים היתה כ-3-4 ק"מ לשעה; לכן, בהתחשב בטווח ההובלה, ניתן היה לנצל כל עגלה בפועל לכשני סבבים ליום. תפוקת העגלה היתה אפוא כ-5.5 מ"ק ליום ותשומת כוח-האדם הנדרשת היתה כ-4 שעות עבודה למ"ק אבן.

ההטענה של האבנים הגדולות והבינוניות נעשתה בתחנות הטענה קבועות, עם מנוף בכל אחת מהן. תהליך ההטענה היה כדלקמן: האבן שונעה ממקום הסיתות לתחנת ההטענה והורמה על-ידי המנוף; עגלת התובלה התמקמה מתחת לאבן בנסיעה אחורנית; האבן הורדה על העגלה והוסעה לאתר הבנייה.

השינוע של האבן לתחנת ההטענה נעשה באופן דומה לשינועה ממקום החציבה אל שטח הסיתות, ובאותו הרכב צוות (10 אנשים ו-4 שוורים). אותו הצוות גם העלה את האבן בעזרת המנוף. מרחק השינוע להטענה (כ-50-80 מ') היה קצר במידה ניכרת ממרחק השינוע מאתר החציבה למקום הסיתות. ניתן להניח, על-כן, כי תשומת ההטענה (שינוע והרמה במנוף) דמתה לתשומת השינוע מחציבה לסיתות — כ-10 שעות עבודה למ"ק אבן. תהליכי ההטענה של אבנים קטנות, כינוניות ואבני ציפוי היו דומים באופיים להטענת האבנים הגדולות, ולכן גם התשומה לא היתה שונה באופן משמעותי.

פריקת האבן נעשתה, ככל הנראה, במקום הצבתה הסופי (ראה איור 15 להלן). כאשר לא התאפשר הדבר, פרקו את האבן במקומות אגירה זמניים בתהליך הדומה להטענתה. סביר ביותר להניח, שהובלת האבנים הגדולות מאוד ואבני הסטיו נעשתה בעזרת מיתקן מטגנס (ראה לעיל), אם-כי הדבר חייב הרחבה ניכרת של דרכי הגישה לאתר ובתוכו.⁶²

62 שני הפתרונות האפשריים האחרים היו עגלות רב-סרניות, שאין כל עדות שהיו בשימוש בתקופה הנדונה, וגרירה על גלילי עץ, שחייבה מאמץ רב בפזיור הגלילים ואיסופם ויישור מוחלט של המסלול.

איור 15: בעמוד ממול
— תהליך הנחת אבנים
בכותל. למעלה —
אבנים גדולות; למטה —
הנחת אבנים גדולות
מאוד בעזרת גלגלת

הרכבת הגלגלים (במיתקן מטגנס) על האבן חייבה הרמתה בעזרת שלושה מנופים (לפחות) הממוקמים במקום סיתותה. הגרירה התבצעה על-ידי 10-16 זוגות שוורים וצוות של 10 אנשים לניהוגם ולעבודות עזר שונות. יש להניח, כי מחזור ההטענה והתובלה של כל אבן נמשך בפועל יום שלם. תשומת כוח-האדם הנדרשת לפעולות אלה היתה, על-כן, כ-15 שעות עבודה למ"ק אבן.

ההקמה באתר

לצורך בחינת תהליך ההקמה באתר נצטרך להבדיל בין קבוצות מבנים בעלות אופי הנדסי שונה: קירות תמך סביב לרחבה; עמודי הסטיו המלכותי והסטיו ההיקפי; קירות הסטיו המלכותי והסטיו ההיקפי, מבצר אנטוניה; ציפוי הרחבה וכן מעברים עיליים ותחתיים.

קירות התמך

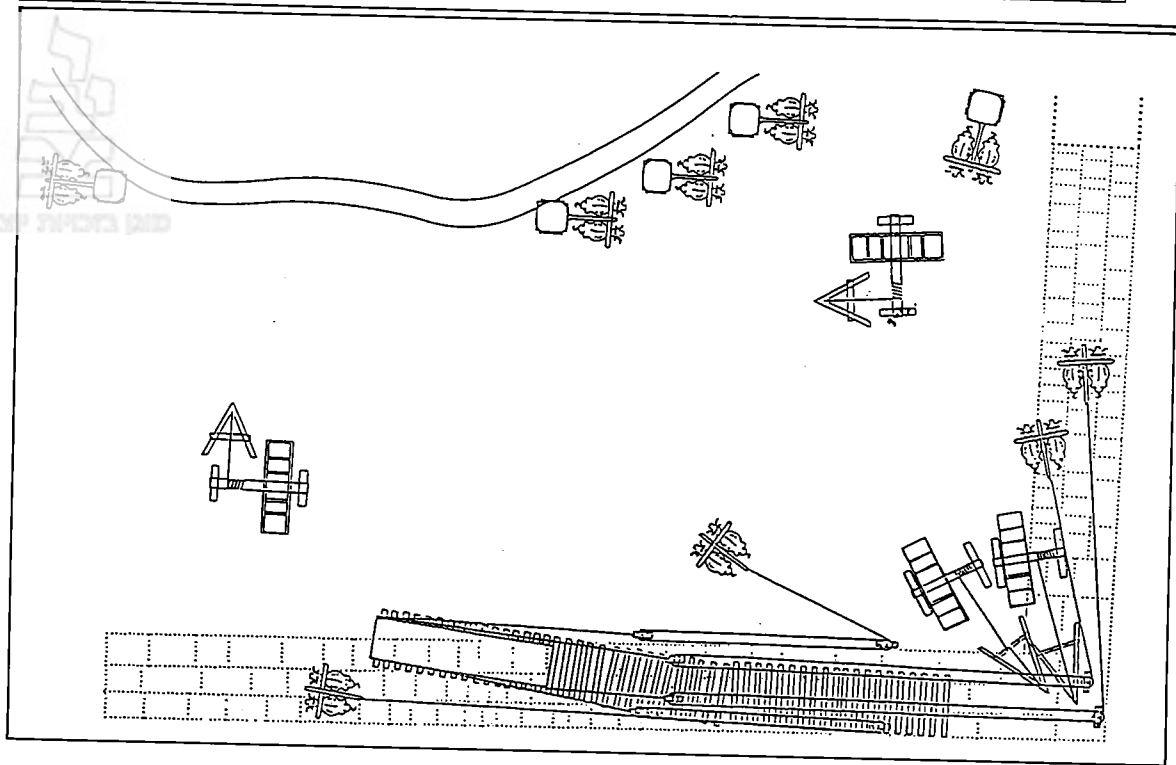
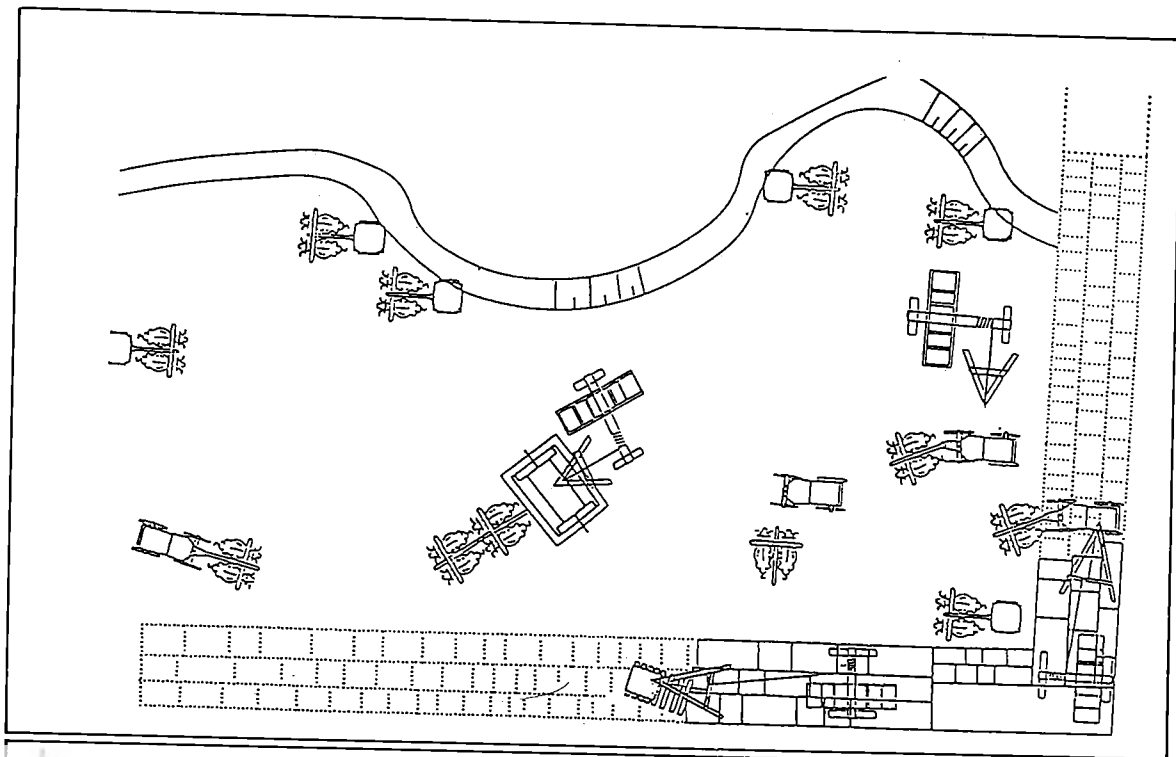
על-פי ההנחה, נבנו קירות התמך כאשר הספקת האבן והנחתה נעשו מתוך הרחבה (ולא מצד הוואדיות המקיפים אותה). הקמת הקירות נעשתה במקביל למילוי העפר לידם, כך שגובה הקיר הנבנה לא בלט יותר מאשר שיכבת אבנים אחת מעל-פני הרחבה.

תהליך הבנייה של הקירות באבנים גדולות (במשקל של 6 טון לערך) התנהל כדלקמן (וראה איור 15): מנוף הוצב על-גבי הקיר התומך או המילוי לידו; העגלה ועליה האבן כוונה אל מתחת האנקול בנסיעה אחורנית (אם מסיבה כלשהי התעכבה הגשת האבן מתחת למנוף ההורמה, הושארה העגלה עם האבן באתר, ואילו צוות העגלונים והשוורים המשיך בעבודתו בעגלה אחרת); האבן נקשרה והורמה מעל-פני העגלה; העגלה יצאה מתחת לאנקול; והאבן הונחה במקומה וחוכרה כנדרש. ממקום עמידתו המנוף יכול להניח שלוש אבנים. לאחר מכן הועבר המנוף למקום חדש.

אפשר להניח כי תהליך הנחת האבן, לרבות הטיית הדורגל נמשך כ-3/4 שעה, ואילו העברת המנוף (מדי שלוש אבנים) נמשכה כשעתיים. כאשר העבודה מתבצעת על-ידי צוות מנוף של 10 אנשים. כל עבודת צוות המנוף נמשכה אפוא כ-1.4 שעות לאבן גדולה. בנוסף לצוות המנוף, 5 אנשים עבדו בחיבור האבנים, סיתות מקומי וסיוע בהעברת המנוף. התפוקה היומית של קבוצת עבודה כזו (מנוף ו-15 איש) היתה, על-כן, כ-20 מ"ק אבן ליום עבודה בתשומה ממוצעת (נטו) של כ-7.5 שעות עבודה למ"ק אבן. התשומה הצפויה בפועל (בהתחשב בהפסד הזמן) היתה אפוא כ-10.5 שעות עבודה למ"ק אבן.

כאשר בקירות שולבו אבנים גדולות מאוד (במשקל של כ-50-60 טון), תהליך הנחתן היה כדלקמן: האבן הובאה בעזרת מיתקן מטגנס לקירבה מירבית למקום הנחתה; היא הורמה בעזרת שלושה מנופים, שוחררה מהמיתקן והונחה על-גבי גלילי עץ; ואחר כך הובלה בעזרת גלגלות וצוותי שוורים למיקומה הסופי.

בהנחה שתהליך הנחת האבן נמשך יום עבודה שלם על-ידי צוות של 30 איש, תשומת כוח-האדם הנדרשת היתה כ-12.5 שעות עבודה למ"ק נטו, או כ-17 שעות עבודה בפועל (בהתחשב בהפסדי הזמן).

עבודות העפר (ליד קירות התמך)

כאמור, הקמת קירות התמך נעשתה במשולב עם מילוי העפר לידם. הבאת המילוי משטחי החפירה והסיתות יכלה להיעשות על-גבי בהמות משא או בעגלות בעלות כושר נשיאה של כ-6 טון (כ-3.3 מ"ק עפר מהודק), בדומה להובלת אבני הבנייה. חפירת העפר, טעינתו על העגלה, פיזורו והידוקו נעשו בעבודה ידנית.

התפוקה של עגלת התובלה היתה כ-6 מ"ק עפר ליום בשני סבכים, דהיינו תשומה בפועל בתובלה היתה כ-4 שעות עבודה למ"ק, בהנחה של שני עגלונים לעגלה. בהעברת העפר בעזרת סלים אל העגלה וממנה למקום השפיכה, התפוקה בפועל היתה כ-0.2 מ"ק לשעה (כ-10 סבכים), או כ-2 מ"ק ליום עבודה. תפוקה דומה התקבלה גם בחפירה במקום הטעינה וביישור העפר והידוקו במקום השפיכה. התשומה שנדרשה במקום החפירה ובמקום השפיכה היתה אפוא 10 שעות עבודה למ"ק עפר.

עמודי הסטווים

הבסיס והכותר של עמודי הסטיו, במשקל של 7-10 טון כל אחד, הונחו במקומם על-ידי מנוף, כפי שזה נעשה באבנים הגדולות של קירות תומכים. גוף העמוד נזקק לשם העמדתו, בגלל משקלו, למערך של שלושה מנופים ו-30 אנשי צוות. הקמת העמוד נעשתה בשלבים הבאים: הנחת הבסיס לעמוד; הרמת גוף העמוד ופירוק הגלגלים (של מיתקן מטגנס); הזקפת גוף העמוד, בעזרת שני מנופים, וקביעתו; הרמת הכותר והנחתו על גוף העמוד.

נניח כאן, כי כל הפעולה המתוארת לעיל נמשכה כ-1-2 ימי עבודה, על-ידי צוות של 40 פועלים — 30 פועלים ליד המנופים ועוד 10 פועלים לחיבור, סיתות, העמדת פיגומי עזר ועוד. התשומה הממוצעת נטו בהקמת העמוד היתה, על-כן, כ-600 שעות עבודה נטו או כ-840 שעות עבודה בפועל — ליחידה.

קירות הסטווים ומבצר אנטוניה

קירות הסטווים ומבצר אנטוניה הוקמו, כאמור, מאבני גזית בגודל בינוני (במשקל של כ-400-500 ק"ג). ההקמה כללה את העלאת האבנים לגובה הנדרש, גרירתן, גלגולן על-פני משטח אופקי והנחתן במקום הרצוי. ההרמה יכלה להיעשות בעזרת מנוף, כמו באבנים הגדולות, או בעזרת גלגלת המחוברת לפיגום. אנו נניח, שהקמת קטע של פיגום עץ באורך של 3 מ' ובגובה של 3 מ', על-ידי זוג טפסנים, נמשכה כיום עבודה. העלאת האבן בעזרת גלגלת והנחתה במקום נעשתה על-ידי צוות של 8 אנשים — 4 למטה ו-4 למעלה. העלאת אבן והנחתה במקום נמשכה בשיטה זו כ-0.25 שעה. בהתחשב במידות האבן, תשומת כוח-האדם בהקמת קירות הסטווים והמבצר (בעובי של 1.5-2.0 מ') היתה כ-9.5 שעות עבודה למ"ק אבן נטו, לרבות הקמת הפיגום. בהתחשב בהפסדי הזמן, הסתכמה התשומה בכ-13.5 שעות עבודה למ"ק אבן.

קירות בית-המקדש

לדברי יוספוס, נבנה בית-המקדש מאבנים ענקיות באורך של כ-10 מ' ומשקל של 400-600 טון. אלא שהעלאת אבנים כאלה לגובה של עד 50 מ' (גובהו של בית-המקדש) יכלה להיעשות רק בשילוב עם עבודות מילוי ליד הקיר, אשר היה מאפשר הרמה ותמרון של האבן למקומה. הקמת סוללה סביב בית-המקדש, במידות ובשיפוע מתאימים, לא היתה מאפשרת עמידה בלוח הזמנים הדחוק שיועד להשלמתו (כשנה וחצי). ייתכן אפוא, שבית-המקדש אמנם נבנה מאבנים גדולות מאוד, כמתואר, אך רק לגובה של נדבך או שניים, ואילו מעל לכך נבנו קירותיו מאבנים בינוניות.

מעברים תחתיים

המעברים התחתיים וחללים אחרים מתחת לרחבת הרה"בית קורו על-ידי קמרונות, שבגלל צורתם נבנו, ככל הנראה, בעיקר מאבנים קטנות (במשקל של כ-30 ק"ג). לצורך הערכה של תשומת הבנייה באבנים אלה נוכל להתבסס על תשומת הבנייה של קיר בלוקים המקובלת היום.⁶³ התשומה הזו מסתכמת בכ-0.8 שעות עבודה למ"ר קיר בנוי שעוביו כ-0.20 מ'. מאחר שבניית קמרונות כרוכה בעבודה מסובכת ומדויקת יותר, נגדיל את התשומה בבניית קירות בלוקים ב-100 אחוז ונקבל כ-8 שעות עבודה למ"ר אבן, ובהתחשב בהפסדי הזמן — כ-11 שעות עבודה למ"ר אבן.

מעברים עיליים

על-פי הממצאים שנותרו מבניית המעברים האלה, אפשר להניח כי הם הוקמו מאבנים בינוניות בתשומה ממוצעת דומה לחישוב הקודם, של כ-13.5 שעות עבודה למ"ר ברוטו.

ציפוי רצפה

ציפוי רצפת הרחבה נעשה מאבנים במשקל של כ-400-500 ק"ג. הורדת האבנים נעשתה ישירות במקום הנחתן, כאשר כל עגלה הנושאת 6 טון אבן מספיקה לכ-7 מ"ר ציפוי. הורדת האבנים והכוונתן למקום ההנחה נעשתה בעזרת מנוף, בעזרת צוות של 4 פועלים. הנחת אבן במקומה, כולל פילוס ויישור הקרקע, נמשכה כ-0.3 שעות. תשומת ההנחה, בהתחשב בהעברת מנוף לכל עגלה המובאת לאתר, מסתכמת אפוא בכ-3.5 שעות עבודה למ"ר נטו, או בהתחשב בהפסדי הזמן — כ-5 שעות עבודה למ"ר (כ-12.5 שעות עבודה למ"ר אבן).

התקדמות הביצוע

סיכום הדרישה לכוח-אדם בעבודות עיקריות של מפעל הרה"בית, המוצג בטבלה 3 מורה על סך-הכל של כ-50,000 שנות אדם למפעל כולו, מתוכן 84 אחוז עבודות מחצבה (חציבה וסיתות), 6 אחוזים עבודות תובלה, ו-10 אחוז עבודות בנייה. הדרישה לאמצעי תובלה מוצגת בטבלה 4.

63 לגבי המקורות של תשומות המקובלות היום, ראה לעיל, הערה 52.

- 1 כל החשומות כוללות תוספת של 40 אחוז עבור הפסדידיזמן. שנותיפועל מחושבות על-פי 250 ימי-עבודה לשנה ו-10 שעות-עבודה ליום.
- 2 כל הכמויות כוללות תוספת של 5-7 אחוזים עבור פחת.
- 3 חשומה במחצבה כוללת את חשומות החיצוב, הסיתות והשינוע.
- 4 חשומה תובלה כוללת גם חשומות השענה.
- 5 חשומה עבודות הגימור אינה כוללת הכנת החומרים והובלתם לאחר.
- 6 עבודות המציבה והסיתות של האבן לביה-המקדש כוללות 38,000 מ"ק (לרבות פחת צפור) בלבד, כמוסכר לעיל. עבודת הבנייה כוללת את כל הכמות של 54,000 מ"ק, וכן עבודת ההריסה של 16,000 מ"ק בבית-המקדש הקודם. כן כוללת חצרות הבנייה תוספת עבור רכיבים שונים אשר לא פורטו, כגון חזות יסודות, הגבהות, הנהבות, חומות ומתקני פנים וחזות שונים.

א. ביצוע המפעל נמשך, על-פי יוספוס, כשמונה שנים, אם-כי עבודות מסוימות, ככל הנראה סביב המתחם (רחובות, ביוב, וכדומה), נמשכו עוד זמן רב לאחר מכן.⁶⁴ עבודות בניית המקדש עצמו נמשכו כשנה וחצי, במקביל לעבודות האחרות במתחם.⁶⁵ מאחר שבניית המקדש נעשתה

65 זה לא נאמר במפורש, ויש גם דעות הגורסות, כי בניית המקדש החלה רק בתום שמונה שנים של עבודות ההכנה, ועל כן הביצוע כולו נמשך 9.5 שנים. ראה, למשל: א' שליט, הורדוס המלך, ירושלים 1964, עמ' 194 [להלן: שליט, הורדוס].

טבלה 4: דרישת אמצעי-תובלה בהקמת מפעל הר הבית

סוג הבנייה	יח'	כמות	שינוע לסיתות (שנות-עבודה)		שינוע להעמסה (שנות-עבודה)		תובלה לאתר (שנות-עבודה)		סה"כ (שנות-עבודה)
			עגלות	שוורים	עגלות	שוורים	עגלות	שוורים	
אבנים קטנות	מ"ק	5,300	3	9	3	9	6	18	36
אבנים בינוניות	מ"ק	126,800	75	220	75	220	135	400	840
אבנים גדולות	מ"ק	105,000	—	180	—	180	114	335	695
אבנים גדולות מאוד	מ"ק	16,000	10	220	—	—	10	220	440
אבני-ציפוי	מ"ק	59,000	36	106	36	106	60	180	392
מילוי עפר	מ"ק	790,000	—	—	—	—	700	2050	2050
עמודים — כותר	יח'	760	1	3	1	3	2	7	13
עמודים — בסיס	יח'	760	1	3	1	3	2	7	13
עמודים — גוף	יח'	760	9	200	9	200	9	200	400
סה"כ			135	941	116	521	1038	3417	4879

- א. ההספק של עגלה ר-4 שוורים בהעברת אבנים קטנות, בינוניות ואבני-ציפוי הוא 10 מ"ק ליום-עבודה בשינוע לסיתות ובהעמסה ר-5.5 מ"ק ליום-עבודה כתובלה לאתר.
- ב. ההספק של עגלה ר-4 שוורים בהעברת אבנים גדולות, אבני הכותר והבסיס של העמודים הוא 10 מ"ק ליום-עבודה בהעמסה, ו-5.5 מ"ק ליום-עבודה כתובלה לאתר. השינוע לסיתות נעשה על-ידי 4 שוורים על-גבי גלילים.
- ג. ההספק של מיתקן-תובלה ר-32 שוורים בהעברת אבנים גדולות מאוד וכתובלה אבני גוף העמודים הוא אכן אחת ליומיים בשינוע לסיתות וכתובלה לאתר.
- ד. ההספק של עגלה ר-4 שוורים כתובלה העפר הוא 5.5 מ"ק ליום-עבודה.
- ה. כל החשומות כוללות תוספת של 40 אחוז עבור הפסדי-זמן בגין צרכים אישיים של העובדים.
- ו. דרישת האמצעים כוללת 50 אחוז תוספת עגלות (בנוסף לאמור לעיל, בהערה ה), עבור אפשרות השארתן באתר ובמחצבה לצורך הטענה ופירוק, ולצורך תיקון עגלות פגומות.
- ז. דרישת האמצעים כוללת כ-10 אחוז תוספת שוורים (בנוסף לאמור לעיל, בהערה ה), לצורך החלפתם בגין פגיעה או מחלה.

בשטח שלא חייב עבודות מילוי מוקדמות, היא יכלה להיעשות ללא התניות בבנייה אחרת. עם זאת, הדעת נותנת, שבניית המקדש החלה מייד עם פנייתו של הורדוס אל העם, שבה הסביר את כוונותיו, או שהיא הסתיימה עם גמר כל העבודות במתחם, לקראת החגיגה הגדולה שנערכה בסיום.⁶⁶ לנו נראית האפשרות השנייה כסבירה יותר, אם-כי מבחינה ארגונית גרידא, הקמת המקדש בתחילת המפעל היתה מאפשרת למתכננים איזון טוב יותר של פעילות הבנייה.

ב. ניתן להניח, ששאיפת המבצעים, מטעמי יעילות כלכלית, היתה להעסיק במשך הביצוע מספר יציב ככל הניתן של פועלים. כך אפשר היה לצמצם באופן מירבי הוצאות מיותרות הקשורות באימון, ניפוי ואכסון של פועלים נוספים בתקופות של תעסוקת יתר, והוצאות הקשורות בפיטורין של פועלים מיותרים בתקופות השפל. בהתחשב בתשומת העבודה הנדרשת ובמשך הביצוע של המפעל, אפשר להניח שהועסקו בו, באופן קבוע פחות או יותר, כ-6,500-7,000 פועלים בסך-הכל.

ג. עבודות הבנייה והציפוי על-פני הרחבה היו תלויות בהכנה קודמת של המילוי ובתימוכו. פעולות המילוי והתימוך ברחבה נעשו במקביל – מפלס אחרי מפלס – למעט חלקה המרכזי, אשר עמד כבר קודם בגובה המתאים, וחלקה הצפוני-מערבי, אשר מסיבות טופוגרפיות דרש מעט מאוד עבודות עפר. לכן היה על הבונים לסיים תחילה את מילוי הרחבה (לרבות החללים שבתחתיתה; למעט מבצר אנטוניה) ורק לאחר מכן להתחיל בפעולות הבנייה העיקריות. ד. יש לשער, כי מתכנני המפעל העדיפו שלא להפריד בין פרק הזמן של עבודות הכנת האבן (חיצוב וסיתות) לבין זמן השימוש בה, למרות יתרון מסוים באיזון משאבים שניתן היה להפיק מכך. הקדמת ההכנה לבנייה לפרק זמן של שנים או אף חודשים היתה מחייבת הצבר מלאי גדול של אבן, מגדילה על-ידי כך את מרחקי השינוע, וגורמת לקשיי תיאום ושליטה. לכן היה צריך לדחות גם את עבודות הכנת האבן לבנייה ולציפוי עד לסמוך לגמר עבודות העפר ברחבה. עם זאת, אפשר היה לעבוד במקביל בבניית מבצר אנטוניה, אשר היה ממוקם באזור שלא חייב עבודות מילוי.

ה. את עמודי הסטיו ההיקפי אפשר היה להקים במקביל לפעולות בנייה אחרות, אך את הקמת עמודי הסטיו המלכותי היה צריך להקדים לפעולות בניית הסטיו הזה. ו. את עבודות ציפוי הרחבה אפשר היה להתחיל, כאמור, רק לאחר סיום מירב פעולות המילוי והתימוך. ניתן היה לבצע, עם תכנון ותיאום נכונים, במקביל לפעולות הבנייה במיתחם. ז. את עבודות הגימור, בגלל משקלן הקטן יחסית, ניתן היה לדחות עד לסמוך לסיום המפעל, לאחר השלמת מירב הבנייה במבנים העיקריים. ח. את הקמת המעברים העיליים אפשר היה לבצע במקביל לבנייה האחרת, בזמן כלשהו לאחר התימוך.

ההיבט הכלכלי

ההיבט הכלכלי של ביצוע מתחם הר-הבית – עלות הביצוע ואופן מימונו – לא נחקרו באופן יסודי בעבודה זו, ולכן ההתייחסות אליהם תהיה כללית ביותר. עלות הביצוע של מפעל הנדסי כגון זה שנחקר כאן מורכבת בעיקרה משכר העבודה של המבצעים, עלות החומרים ועלות העזרים השונים (בהמות משא, עגלות, מנופים, פיגומים ועוד).

כאמור, במפעל הושקעו כ-50,000 שנות אדם של עבודה ישירה. על-פי המקורות, שכרו של פועל חקלאי בארץ-ישראל היה במאה הראשונה לספירה כ-1 דינאר ליום עבודה.⁶⁷ מאחר שמדובר כאן על עבודה בעלת התמחות מיוחדת ועל תשלום הוצאות מחיה מחוץ לבית לפחות לחלק גדול מהפועלים,⁶⁸ אפשר להניח כי השכר הממוצע היה גבוה יותר, ככל הנראה בגבולות של 1.5-2.5 דינר ליום עבודה. סך כל שכר העבודה הישירה במפעל הסתכם אפוא בכ-25 מיליון דינאר, או כ-2,100 כיכרות כסף.⁶⁹ לכן יש להוסיף את שכר העבודה הבלתי ישירה של מנהלי העבודה, מתכננים, מודדים, רשמים, מחסנאים, מתחזקי הציוד ועוד – אשר הסתכם בכ-10-15 אחוז משכר

67 כך, למשל, בברית החדשה, מתי כ 9 וכן ראה: D. Sperber, *Roman Palestine 200-400: Money and Prices*, Ramat-Gan 1974; C.H.V. Sutherland, *Roman Coins*, London, p. 201

68 בירושלים גור בתקופת הורדוס כ-50,000-60,000 איש, ולכן היה צורך לגייס חלק גדול מכוח העבודה ממקומות יישוב אחרים.

69 כיכר כסף היתה שווה 12,000 דינאר. ראה: וייס, מידות ומשקלות, עמ' שכא; שעפטיל, ערך מלן, עמ' 30.

טבלה 5: תכנית עקרונית של התקדמות העבודה במתחם הרהיבית

תיאור העבודה	מספר פועלים המועסק במפעל							
	שנה 1	שנה 2	שנה 3	שנה 4	שנה 5	שנה 6	שנה 7	שנה 8
מילוי עפר ברחבה קירות-תמך וחללים תחתיים בית-המקדש מבצר אנטוניה מעברים עיליים סטווים - בנייה סטווים - עמודים ציפוי רחבה גימור	2,500	3,800	1,500	2,300				
				2,100				4,300
				500				
						2,600		
						1,500		
						2,400		700
							100	
סה"כ פועלים	6,300	6,300	6,400	6,400	6,500	6,600	6,800	6,800
סה"כ עגלות	250	250	215	215	90	90	105	105
סה"כ שוורים	950	950	775	775	400	400	400	310

העבודה הישיר⁷⁰ סך הכל הסתכמה אפוא עלות העבודה במפעל בכ-2,400 כיכרות כסף. החומרים העיקריים להקמת המבנים באתר (למעט אבני הקירות) שימשו לקירוי, לציפוי קירות, לריצוף, לדלתות ולחלונות. אין במקורות התייחסות ספציפית למחירי החומרים האלה בארץ-ישראל בתקופה הנדונה. על היקף ההוצאה הזו נוכל להקיש מהיחס בין הוצאות לחומר ועבודה ישירה במפעלי הבנייה של היום. עלות החומר במבנים מהווה היום כ-100-200 אחוז מעלות העבודה הישירה, אך היא כוללת גם חומר לקירות ולמערכות שירות שונות (כמו, למשל, אינסטלציה), שלא נכללו במבנים הנדונים כאן. לפיכך יש להניח, כי עלות החומר במבני הרהיבית לא עלתה על כ-50-100 אחוז מעלות שכר העבודה במבנים, או כ-25-50 אחוז מעלות שכר העבודה במפעל כולו. אין האומדן הזה כולל, כמובן, ציפוי זהב במקדש ומיתקנים מיוחדים אחרים, אשר לא ניתן להעריכם.

מאותן הסיבות קשה מאוד להעריך גם את ההוצאה לעזרי העבודה - עגלות, שוורים, מנופים, פיגומים, מבנים זמניים, כלי עבודה ועוד. אנו נניח, שהוצאה זו הסתכמה בכ-10 אחוזים משכר העבודה - הנחה המקובלת לגבי כלי עבודה היום.

בהתחשב בנאמר כאן נוכל להעריך את כלל ההוצאה במפעל בכ-3,000-4,000 כיכר כסף, או בכ-400-500 כיכר כסף לכל אחת משמונה שנות המפעל. אם נרצה לבטא את העלות במחירים של היום, נוכל לעשות זאת באמצעות שכר העבודה היומי, שהוא כ-100 דולר. על-פי הנחה זו, עלותו של המפעל שוות-ערך למפעל דומה שייבנה בשיטות דומות היום בעלות של כ-2 מיליארד דולר.

70 התקורה בעבודות הבנייה היום מסתכמת בכ-15-20 אחוז מכל העלות הישירה (עבודה וחומר). אנו מניחים, כי הוצאות התקורה בבנייה העתיקה התייחסו בעיקר לשכר עבודה בלתי-ישיר, וכי שיעורן היה נמוך יותר.

את הקמתו של מתחם הר־הבית ניתן היה לממן מארבעה מקורות עיקריים:
א. הכנסות ממיסי הממלכה. המסים האלה כללו מס על רכוש, מס על תוצרת חקלאית (בעיקר תבואה, זיתים ויין), מס גולגולת, מס על צריכת מלח, מכס על סחורות יבוא ויצוא, מסים על עסקאות ועוד היטלים שונים.⁷¹ לא ידועה ההכנסה המדויקת ממסים אלה וגם לא השיעור שהיה צריך להפריש ממנה לאוצר הרומאי. על היקף ההכנסה למלכי יהודה ניתן להקיש מהכנסתו של ארכילאוס, בנו של הורדוס שמלך על כמחצית ממלכתו, אשר היתה 600 כיכרות כסף לשנה.⁷² הכנסתו השנתית של הורדוס היתה אפוא כפולה ממנה, פחות או יותר.

ב. מס מחצית השקל. המס הזה הוטל על כל זכר יהודי בארץ־ישראל ובגולה.⁷³ ההערכות על מספר היהודים בעולם במאה הראשונה לפנה"ס נעות בין כ־2.5 מיליון לכ־7 מיליון נפש.⁷⁴ אם נניח, כי כחצי מיליון גברים אמנם שילמו את המס הזה בצורה סדירה, הרי שההכנסה ממנו הסתכמה בכ־100 כיכרות כסף לשנה.⁷⁵ ההכנסה ממש מחצית השקל היתה אמורה לכסות את שכר הלוויים והכהנים המועסקים בבית־המקדש, ההוצאות לקורבנות ולביצוע עבודות שונות בירושלים הקשורות בשירות לעולי־הרגל; אך ייתכן, שנותרו ממנו עודפים מסוימים, שניתן היה להשתמש בהם למימון ההקמה של מתחם הר־הבית.

ג. היטלים מיוחדים, אשר היו מקובלים באימפריה כאשר התעורר צורך מיוחד של השלטון לגבות כסף למטרה ראויה. במקרה הנדון, היטל של דינאר אחד על כל אחד מתושבי הממלכה (על־פי האומדן כ־1-2.5 מיליון נפש בזמנו של הורדוס) היה מכסה חלק נכבד מהוצאות המפעל.
ד. רכושו של הורדוס, אשר בא לו מירושה, מהחרמת רכוש אויביו ומהכנסות שונות בזמן מלכותו. הרכוש הרב הזה כלל אחוזות, מטעים וגם כסף מזומן.⁷⁶ ניתן ללמוד על רכושו, בין השאר, מצוואתו, אשר בה הוא מוריש שווה־ערך של כ־1,500 כיכרות כסף לקיסר אוגוסטוס ולאחותו שלו, שלום. לאור נאומו של הורדוס לעם לפני תחילת ההקמה,⁷⁷ ניתן היה לצפות שבעת הצורך אף יתרום מרכושו למימון המפעל.

מכל האמור לעיל עולה, כי מפעל הר־הבית אמנם היווה נטל ניכר על מקורות המימון, שעמדו באתו הזמן לרשות העם היהודי בארץ־ישראל, אך ניתן היה לעמוד בו ללא זעזועים מיוחדים.

סיכום

ממצאי המחקר הזה תואמים באופן כללי את המידע שמביא יוספוס אודות משך ביצוע המפעל והיקף כוח־האדם שהועסק בו. סטיות אפשריות מההערכות שהובאו כאן, למעט בתשומות

71 לדיון על סוגי המסים השונים ראה: י' דינור, מערכת המסים בארץ־ישראל בתקופה הרומית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1982; ברושי, קווי יסוד, עמ' 28; שליט, הורדוס, עמ' 137-154.

72 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, יז, יא.

73 שם, ג, ח, המס היה מקובל עוד בזמנו של משה רבנו.

74 ראה, למשל: ברושי, קווי יסוד, עמ' 32; קלזנר, מישו עד פאולוס, עמ' 83.

75 בכיכר כסף היו 3,000 שקלים. ראה לעיל, הערה 68.

76 ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, יז, ח.

77 שם, טז, יא.

החציבה והסיתות, לא יכולות להשפיע באופן משמעותי על הממצאים. את ממצאי המחקר ומסקנותיו ניתן לסכם דלקמן:

- א. המפעל, למעט עבודות גימור מסוימות, העסיק כ-6,000-7,000 פועלים במשך מרבית זמן ביצעו. הרוב המכריע של הפועלים הועסקו בעבודות הכנת האבן — כ-30 אחוז בחציבה, וכ-50 אחוז בסיתות. כ-6 אחוזים הועסקו בתובלת האבנים והעפר, וכ-10 אחוזים בבנייה באתר — מרביתם בהקמת קירות, ומיעוטם בעבודות גימור עיקריות — סיכון, ציפוי קירות, וריצוף.
 - ב. כמחצית מהיקף העבודות במתחם היו עבודות תשתית — מילוי הרחבה, ציפוי והקמת קירות תמך סביבה. המחצית האחרת היו עבודות בנייה — של בית-המקדש, מבצר אנטוניה, הסטיווים והמעברים.
 - ג. הערכתנו את מספר המועסקים תואמת לערך את עדותו של יוספוס אודות 10,000 פועלים שהוכשרו על-ידי הורדוס לעבודות במתחם. שכן לא כל הפועלים שהוכשרו אמנם הועסקו במשך כל זמן המפעל; המספר היה אמור, מן הסתם, לענות על בעיות של פציעות, תחלופה טבעית, והיערכות לתקופות של מאמץ מוגבר.
 - ד. בזמני השיא נדרשו כ-250 עגלות וכ-1,000 שוורים לתובלת האבן והעפר. המספר שנוקב יוספוס — 1,000 עגלות — תואם לערך את מספר העגלות שנדרשו למפעל בכל שנות העבודה, בהנחה שאורך החיים של עגלה הוא כ-2-3 שנים.
 - ה. משך הביצוע של 8 שנים נראה אף הוא סביר. לא ניתן היה לצמצמו בהרבה ללא ריכוז מוגזם ובלתי-מוצדק של משאבים. מאידך גיסא, לא היה גם צורך מיוחד להאריך את הביצוע מעבר לזמן זה, אשר אפשר ניצול יעיל של המשאבים שהוקצו. העסקה ברוזמנית של כ-600 עובדים באתר בעל ממדים של הריהבית, ודאי לא יצרה בעיות של צפיפות או תיאום. הפעלה ברוזמנית של כ-5-6 מחצבות, שנדרשה להספקת האבן בקצב הבנייה המתוכנן, מתקבלת אף היא על הדעת. גם הפעלה של כ-200-250 עגלות להובלת האבן לא היתה מעמסה מיוחדת על מנהלי המפעל. בנוסף לכל אלה, הרי תפקידו של המתחם וחשיבותו הלאומית והכלכלית חייבו עמידה קפדנית בלוח הזמנים.
 - ו. על-פי יוספוס, 1,000 כוהנים הוכשרו למטרת ההקמה של בית-המקדש, והם הועסקו בעבודה זו במשך כשנה וחצי. על-פי חישובינו, נדרשו למטרה זו כ-4,300 פועלים, מתוכם כ-3,700 להכנת אבן וכ-600 לעבודות בנייה וגימור באתר. מספר אחרון זה תואם באופן כללי את המתואר על-ידי יוספוס, בגלל הסיבות שהוסברו לעיל, בסעיף ג; ומה גם שייתכן כי חלק מעבודות הסיתות והתאמת האבן נעשו באתר, ולכן נדרשו שם פועלים נוספים.
 - ז. אומדן הדרישה לכוח-האדם התבסס על שחזור כמיות העבודה ברכיבים השונים של המתחם. מאחר שהצורה הכללית של המבנים תועדה בנאמנות במקומות ואומתה בחלקה על-ידי ממצאים ארכאולוגיים, הרי שטעות אפשרית בכמויות יכולה להיווצר בעיקר בגלל הערכה מוטעית של מידות, ובמיוחד עובי קירות המבנים. אין זה סביר ביותר כי הסטייה בעובי קירות המבנים חרגה מעבר ל-25 אחוז מהאומדן (כ-40-70 ס"מ בקירות השונים). סטייה מירבית זו היתה עלולה לגרום לטעות בהערכת כוח-האדם בסדר-גודל של כ-1,000-1,500 שנות אדם למבנה, כ-2-3 אחוזים מההערכה הכללית.
- משמעותית יותר עבור התוצאה הכללית יכולה להיות טעות בהערכת עובי הקירות התומכים.

סטייה מירבית של כ-1 מ' מעובי של 4.60 מ' שהונח כאן, יכלה להביא לטעות של כ-2,000 שנות אדם בהערכת תשומת העבודה, או כ-4 אחוזים מההערכה הכללית.

ח. אומדן הדרישה לכוח־האדם התבסס על הערכת כמויות העבודה, כמוסבר לעיל, וגם על הערכת תשומות העבודה. התשומות התקבלו מתוך ניתוח של הרכב צוותי העובדים בשיטות הביצוע שהיו מקובלות באותה עת. השחזור של שיטות הביצוע ומבנה הצוותים נראה סביר למדי. טעות יכולה להיווצר בעיקר בהערכת קצב העבודה, אשר איננו אחיד גם היום אף במקומות בעלי תנאי עבודה דומים למדי. לטעות בתשומות החיצוב והסיתות — בעלות המשקל הגבוה ביותר בסך־כל תשומת כוח־האדם — יש ההשפעה הגדולה ביותר על הערכת הקצב. טעות של 25 אחוז בהערכת תשומת החיצוב יכולה להגדיל או להקטין את התשומה הכללית בכ-8 אחוזים, וטעות דומה בתשומת הסיתות — בכ-12 אחוז.⁷⁸ ההשפעה של סטיות בסדר־גודל כזה בתשומות התובלה או הבנייה על התשומה הכללית היא קטנה למדי — כ-2-3 אחוזים.

ט. במחקר הונח כי קירות המבנים נבנו לכל רוחבם מאבני גזית מסותתות. אולם ייתכן, כי הם נבנו בשיטת ה'כריך', שבה השכבות החיצוניות של הקיר בלבד נבנו מאבני גזית, ואילו תוכו מולא באבני גוויל לא מסותתות. לפיכך, היה נחסך כשליש עד חצי מעבודת הסיתות באבני הקירות, או כ-2,000-3,000 שנות אדם, שהן כ-5-6 אחוז מהתשומה הכללית של העבודה במתחם.

78 על-פי מעקבים שונים, ההבדלים בהספק של פועלים מאומנים העובדים בתנאים דומים עשויים להגיע לכ-35 אחוז.

נואמים יווניים בארץ-ישראל

יוסף גייגר

הנואמים ואמנות הנאום עמדו במרכזו של הרנסנס התרבותי, שהתחולל בעולם היווני מן המחצית השנייה של המאה הראשונה ועד למחצית הראשונה של המאה השלישית לספירה. רנסנס זה מכונה, בעקבות פילוסטרטוס, המתעד של התנועה והביוגרף של ראשיה,¹ בשם 'סופיסטיקה שנייה'. הסופיסטיקה השנייה עומדת בשתי רגליה על קרקע האטיציזם, היינו האידיאליזציה של העבר הקלאסי, האתונאי, ובראש וראשונה של שפתו ושל סגנונו של עבר זה. עיקרה של הסופיסטיקה השנייה מרכזיותם של אמנות הנאום ושל הנאום האמנותי — נאום לשם נאום, אמנות לשם אמנות, נאום כחלק מחיי הרוח ולא עוד, כבעבר הקלאסי, נאום אשר מילא תפקיד מרכזי בחיים המדיניים. נושאי נס תנועה זאת היו הנואמים המקצועיים, הסופיסטים, שרבים מהם היו צאצאי המשפחות המיוחסות שבערים היווניות, אשר צברו עושר והשפעה, אך בראש וראשונה כבוד ותהילה בשל אמנותם. על-פי תיאורו של פילוסטרטוס, מרכזי הסופיסטים הגדולים היו ערי אסיה הקטנה, ומעל כולן סמירנה ואפסוס, ואתונה בארץ-האם היוונית. ברם, בעזרת סקירת כל המקורות העומדים לרשותנו, הן האפיגרפיים והן הספרותיים, ניתן ללקט יותר ממה שמביא פילוסטרטוס, ולצייר תמונה נאמנה יותר של חיי הרוח היווניים בקיסרות הרומית.² דומה, שהצורך לשרטט את קווי התפתחות התרבות היוונית בארץ-ישראל ברור לכול. עריה היווניות של הארץ, על חברתן ותרבותן, היו חלק עיקרי מנופה — במידה לא-פחותה מן היישוב

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי בכנס הכ"א של האגודה לקידום הלימודים הקלאסיים ביום כ"ה באייר תשנ"ב (29 במאי 1992) באוניברסיטה העברית בירושלים; שיניתי מעט את הנוסח, והוספתי הערות. הקיצורים הבאים ישמשו במאמר:

PIR = E. Groag & A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III.*, Berlin-Leipzig 1933²

PLRE, I = A.H.M. Jones, J.R. Martindale & J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire, I; A.D. 260-395*, Cambridge 1971

PLRE, II = J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire, II: A.D. 395-527*, Cambridge 1980

Suda = A.S. Adler, *Suidae Lexicon*, Leipzig 1935-1971

Philostratus and Eunapius, *The Lives of the Sophists* (English translation by W.C. Wright) 1 (LCL), London & New York 1922

G.W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Ithaca & London 1969

E.L. Bowie, 'The Importance of Sophists', *YCS*, 27 (1982), pp. 29 ff.

G. Anderson, 'The Second Sophistic: Some Problems of Perspective', D.A. Russell (ed.), *Antonine Literature*, Oxford 1990, pp. 91 ff.

היהודי — באלף השנים שבין כיבושה על-ידי אלכסנדר מוקדון לכיבוש המוסלמי. ראויות הן, וראויה תרבותן, שתילמדנה בזכות עצמן — ואם אגב כך נלמד דבר-מה על העולם הסובב, אשר שימש רקע לחז"ל, הרי זה משובח. מחקר הסופיסטיקה השנייה בארץ-ישראל יכולים אנו ללמוד דבר, שלא עלה בדינו בדרכים אחרות: בה בשעה, שכלפי רשימות אנשי רוח יוונים ארצישראלים, שניסיתי לערוך בהזדמנויות קודמות,³ ניתן היה לטעון, שאינן מלמדות אלא על עצמן, היינו על שיכבה דקה, אם גם מרשימה ופורייה, של עלית חברתית-תרבותית, אשר ייתכן שלא נתמכה כ-אם על-ידי תשתית מיוונת למחצה או לרביע, הרי שבסופיסטיקה השנייה המצב שונה. כפי שאנו יודעים יפה, הסופיסטים זקוקים היו לקהל שומעים, וללא קהל — ויש להוסיף, אף תלמידים — לא היו יכולים לפעול ולמלא את ייעודם. אשר על כן, אם יעלה בדינו להוכיח את קיומה של תופעת הסופיסטיקה השנייה בארץ-ישראל, נצייר ממילא לא רק את עומק חדירת תרבות יוון בקרקע הארץ, כ-אם גם את רוחב השכבות שאליהן הגיעה.

כאמור, על-פי פילוסטרטוס, תופעת הסופיסטיקה השנייה עיקרה ומרכזה באסיה הקטנה ובארץ-האם היוונית, והשפעתה עמוקה פחות בפרובינציות דוברות היוונית האחרות של האימפריה.⁴ עוד אחזור לעניין זה, אך בינתיים ניתן להתחיל בחקירת הסופיסטיקה השנייה בארץ-ישראל אף בנקודה זאת. כידוע, הסופיסטים נדדו וסבבו הרבה בערים היווניות, והפגינו את הווירטואוזיות שלהם בכל עיר, שהיה בה קהל שומעים מתאים ושכר נאה, עד אשר הנסיעות המרובות ממקום למקום היו למאפיין חשוב של הסופיסטים. כלום הגיעו מורי הסופיסטיקה הגדולים אף לארץ? ידיעה אחת, מקרית למדי, מלמדת אותנו על ביקור כזה — ולא של סתם סופיסט, כ-אם של הדמות הספרותית החשובה והבולטת ביותר, אולי, של התקופה, אייליוס אריסטידס. בנאום ה-36, המצרי, אומר הוא כך: 'בעצמי שמעתי בסקיתופוליס שבפלסטינה-סוריה, שבמקום הנושא את פירות התמר המפורסמים ואת המין [ר"ל, של האפרסמון], ישנו אגם אשר מראה, כל אימת שהנילוס עולה. וזה היה דבר מארחי' וכו'.⁵ ביקורו של אייליוס אריסטידס בארץ קשור, ככל הנראה, במסעו למצרים בשנים 141-142, אם ברדתו מצרימה אם בשוכו ממנה. קשה לעלות על הדעת, שביקורו של נואם דגול זה בסקיתופוליס — ואולי בערים אחרות בארץ — לא היה כרוך בהצגת זיקוקי דינור סופיסטיים: שרידיה החומריים המרשימים של בית-שאן, ההולכים ומתגלים עתה לנגד עינינו, ודאי יכלו לספק תפאורה נאה להצגה כזאת. שאלה מעניינת היא זאת הנוגעת למארחיו של הנואם: לרוע המזל, ושלא כמו, למשל, לגבי גדרה ואשקלון, כמעט שלא נותרו בדינו עדויות על חכמי בית-שאן היוונים. אחד המעטים, הידועים לנו, הוא בן הזמן

3 י" גייגר, 'אתונה דסוריה: על אנשירוח יוונים בגדרה', קתדרה, 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 3-16; הנ"ל, 'אנשי רוח יוונים מאשקלון', קתדרה, 60 (תמוז תשנ"א), עמ' 5-16; הנ"ל, 'פטריוטיזם מקומי בערי ארץ-ישראל היווניות', א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט (עורכים), 'יוון ורומא בארץ-ישראל, ירושלים 1989, עמ' 261-269, ושם נסיון תיאור של מרכיב אחד של התרבות היוונית בארץ-ישראל.

4 בעניין זה, כמו בעניינים רבים אחרים, באוארטוק (לעיל, הערה 2), מסתמך על פילוסטרטוס למעלה מן הנחוץ; תיקון התמונה לגבי מצרים ראה: B. Baldwin, 'Continuity and Change: The Practical Genius of Early Byzantine Civilization', R.L. Holfelder (ed.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era* (East European Monographs, 120), Boulder 1982, p. 22.

5 הטקסט, עם מבוא, תרגום אנגלי ופירוש, ראה: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, pp. 217 ff.

הסופיסט פלוויוס
דמיאנוס מאפסוס
שבאסיה הקטנה

פסל של סופיסט
מאפרודיסיאס שבאסיה
הקטנה (מאה
רביעית-חמישית
לספירה)

הזה ממש: מידעה בודדת אצל היירונימוס אנו למדים,⁶ שפסילידס מסקיתופוליס היה ממוריו של הקיסר מרקוס אורליוס. ידיעה זו ממחישה לפנינו את החוגים ואת הסביבה התרבותית, שעיימם ודאי נמנו מארחיו של אייליוס אריסטידס.

ייתכן שאייליוס אריסטידס לא היה הסופיסט המפורסם היחיד, אשר על ביקורו השתמרה בידינו עדות. אברהם וסרשטיין טען, שהמעשה הידוע ברבן גמליאל ובפרוקלוס בן פלוספוס במרחץ של אפרודיטי בעכו מספר ברבן גמליאל בנו של רבי ובבן דורו, הסופיסט פרוקלוס איש נאוקרטס.⁷ אם כי יש קושי מסוים בפירוש זה — שכן אין זה הפשט, שרבן גמליאל סתם הוא בנו של רבי ואיננו רבן גמליאל דיבנה — יש בידינו עדויות נסיבתיות, אשר עשויות לתמוך את דעתו של וסרשטיין. פרוקלוס איש נאוקרטס מחשובי הסופיסטים היה, וממוריו של פילוסטרטוס בעל 'חיי

50

⁶ Hieronymus, *Chronicon*, a. Abr. 2163, *PL Migne*, Paris 1846, XXVII, p. 263 H.v. והשווה גם: Arnim, 'Basilides' (no. 8), *RE*, III, p. 46

⁷ משנה, עבודה זרה ג ד. וראה: א' וסרשטיין, 'רבן גמליאל ופרוקלוס איש נאוקראטיס', ציון, מה (תש"ס), עמ' 267-257.

הסופיסטים' היה; ⁸ מורו. שלו היה הדריינוס מצור, שעליו אדבר מיד. מן הראוי להזכיר כאן אף כי בתקופה זאת היתה נאוקרטס בין מרכזי הסופיסטיקה החשובים: ידועים לנו חמישה נואמים בעלי שם שהיו פעילים בה בימי קומודוס. ⁹ עכו בעלת התרבות היוונית היתה בוודאי אכסניה נאה לסופיסט המפורסם: עיר זו הוציאה מתוכה במחצית הראשונה של ימי חייו של פרוקלוס את פלוויס בואתוס, אשר הגיע לדרגה הקונסולרית, וככל שידוע לנו, היה היחיד בדרגה זאת בין בני ארץ-ישראל. פלוויס בואתוס, שמוזכר הרבה בכתבי גלנוס, ורק בהם, התעניין בתורת הרפואה ובפילוסופיה הפריפטטית. נראה, שהיה בעל עניין אף בסופיסטיקה: ידיעה אחת מספרת לנו, שהדריינוס מצור בשהותו ברומא התגורר אצלו. ¹⁰ יהיה זה קצת מרחיק לכת, אך לא בלתי מתקבל על הדעת, לכרוך את ביקורו של תלמידו של הדריינוס מצור בעכו בקשריו של המורה עם החשוב בבניה של העיר. ¹¹

מסעות כאלה של הסופיסטים, המובנים על רקעו של השלום הרומי, הם ממאפייניה של התנועה, וכמובן מתלווים אליהם, מן העבר השני, מסעות תלמידים, שגלו למקום תורה. לא יפתיע אותנו אפוא, שפילוסטרטוס מונה ¹² בין תלמידי סקופלינוס, שבאו מכל ארצות המזרח, גם בני פניקה: כפי שנראה בהמשך, שימוש הלשון של פילוסטרטוס כולל את ארץ-ישראל במונח זה. כפי שכבר נרמז, ארץ-ישראל לא היתה תלויה בסופיסטים מן החוץ: שניים מגדולי הסופיסטים, הנזכרים אצל פילוסטרטוס, היו מבני הארץ או מסביבתה הקרובה. הדריינוס מצור, כאמור מורו של פרוקלוס איש נאוקרטס, שביקר בעכו, וידידו של פלוויס בואתוס מעכו, וכמו זה האחרון מיועדו של גלנוס, תופס מקום של כבוד בחיבורו של פילוסטרטוס. ¹³ בהיותו מחשובי הסופיסטים במחצית השנייה של המאה השנייה הוא לימד באפסוס, אחד מן המרכזים העיקריים של הסופיסטיקה השנייה, ונתמנה לקתדרה לרטוריקה באתונה, ¹⁴ אך לא לזמן רב: כעבור כשנתיים, כנראה, הוזמן לכהן ב'קתדרה העליונה', היינו זו שברומא. הוא היה מקורב לחתנו של מרקוס אורליוס, וזכה לפריווילגיות חשובות מידי ומיד בנו: לשחרור ממסים בימי מרקוס ולמינוי, על ערש דווי, בידי קומודוס למישרת המזכיר היווני, *ab epistulis Graecis*. ¹⁵ * לא ידוע לנו דבר על חינוכו של הדריינוס או על פעילותו בצור או בסביבתה, אולם פילוסטרטוס מספר לנו אנקדוטה נאה, שהיא ממין עניינינו. כאשר נבחר הדריינוס לקתדרה שבאתונה, פתח את נאומו הראשון במלים: *palin ek Phoinikes grammata*. ¹⁵ כסופיסטים אחרים, גם הדריינוס לא מיעט בערך

8 פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), ב, פרק כא, סוף עמ' 602, 604.

9 באוארסוק (לעיל, הערה 2), עמ' 20.

10 על פלוויס בואתוס ראה: *PIR*, F, 229.

11 מובן מאליו, שסופיסטים לא היו אנשי הרוח היוונים היחידים שביקרו בארץ-ישראל; ראה, למשל, על ביקורו של הפילוסוף הנאופלטוני המפורסם ימבליכוס בגדרה: J. Geiger, 'Eros und Anteros, der Blonde und der Dunkelhaarige', *Hermes*, 114 (1986), pp. 375-376.

12 פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), עמ' 518.

13 פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), ב, פרק 10 עמ' 590-585.

14 I. Avotins, 'The Holders of the Chairs of Rhetoric at Athens', *Harvard Studies in Classical Philology*, 79 (1975), pp. 313-324.

15 אבוטינס סבור, שבעת הזאת היו שתי קתדראות באתונה — הקיסרית ששכרה היה 40,000 ססטרציות בשנה והעירונית ששכרה היה 24,000 — ושהדריינוס כיהן בקתדרה הקיסרית, הנכבדת יותר.

*14 מזכיר הקיסר להתכתבות עם הפרובינקיות המזרחיות.

15 'שוב [באן] האותיות מפניקה' או 'שוב [באה] הספרות מפניקה'. השנייה טמונה בדר-המשמעות של המלה *grammata*, אשר משמעה הן אלפבית והן ספרות. מוסכם היה על היוונים שקיבלו את האלפבית מן הפניקים.

עצמו: עם זאת מן הראוי לציין, שבין הדברים שבהם התגאה היו גם מוצאו והמסורת התרבותית של ארצו. דומה, שלא נחטא באיננו הטקסט אם נקיש ממנו, שהדריינוס מצור ייחס לכל הפחות משהו מיכולתו ומיזירתו למטען שהביא עימו ממולדתו. אגב, הדריינוס אינו הסופיסט הצורי היחיד הידוע לנו: פאולוס מצור, שאליו אחזור עוד לקראת סיום דברי, חיבר מספר חיבורים רטוריים, אך הם לא השתמרו בידינו. אף מסופר לנו, שהקיסר הדריינוס נענה לבקשת משלחת בראשות פאולוס והעניק לעירו צור את התואר מטרופוליס.¹⁶

לצד הדריינוס מצור מזכיר פילוסטרטוס גם סופיסט ארצישראלי ממש. במשפט הסיום של חיבורו הוא מונה בין בני דורו, שעליהם הוא אינו כותב משום ידידותו עימם, את אפסינס הפניקי, המצטיין בזכרון ובדייקנות.¹⁷ אפסינס היה בן גדרה שבעבר הירדן, וככל הנראה, למרות קושיימה בכרונולוגיה, יש לזהותו עם הרטור האתונאי בשם זה, אביו של אונסימוס וסבו של אפסינס, אשר שניהם היו נואמים: אפסינס הנכד היה פעיל בימי קונסטנטינוס.¹⁸ אפסינס עצמו היה פעיל במחצית הראשונה של המאה השלישית ואף זכה ב־insignia (סימני דרגה) קונסולריים בימי הקיסר מקסימינוס תרקס (235-238). ידוע לנו, שמוריו היו בסליקוס מניקומדיה והרקליידס, בן למשפחה מיוחסת מליקיה ובעצמו תלמידו של הדריינוס מצור. לצערנו, לא נותר בידינו דבר מנאומיו, אולם זכינו ששרד חיבור תאורטי שלם שלו על אמנות הנאום, techne rhetorike, וכן שרידים של עוד חיבור מפרי עטו. ה־techne, המאוזרת באוסף החיבורים מסוג זה שהשתמרו בידינו, ראוי לעיון בין היתר גם בשל ריבוי נושאי הנאומים, שבהם היא דנה; ובוודאי יש עניין בעובדה, שאפסינס כתב פירוש, שאבד, על דמוסתנס. אולם בהקשר הארצישראלי אני מבקש לעמוד על נקודה אחרת: כזכור, אחד מבני גדרה המפורסמים היה תאודורוס הרטוריקן, מורו של הקיסר טיבריוס. לצד אפולודורוס איש פרגמון, מורו של אוגוסטוס, הוא היה אחד משני מורי הרטוריקה רבי ההשפעה בקיסרות המוקדמת, עד אשר כל הרטורים ברחבי הקיסרות באותה הדורות נחלקו בין חסידי השניים לאפולודוראים ולתאודוראים.¹⁹ בין תאודורוס לאפסינס מפרידות למעלה ממאתיים שנים: כלום צריכים אנו להאמין, ששתי פסגות רטוריות אלה, המזדקרות מתוך ים חוסר הידיעה שלנו, אכן מבודדות הן לחלוטין, או שמא מותר להניח, ששונית תת־מימית מחברת את השתיים, רוצה לומר שאסכולה רטורית, שלא נותרו לנו שרידים אחרים ממנה, פעלה ופרחה במשך כל הזמן הזה בגדרה? השרידים המרשימים של התרבות החומרית בעיר והמעט שאנו יודעים על תולדותיה בוודאי עולים בקנה אחד עם שגשוג תרבותי רצוף. זאת ואף זאת, בתקופה שבין שני הרטוריקאים תאודורוס ואפסינס ידוע לנו על פעילותם של שני אנשי רוח יוונים בגדרה. האחד הוא הפילוסוף הקיני אוינומאוס, המוכר ממקורותינו כאבנימוס הגרדי, בן דורו ובר שיחו של ר' מאיר,²⁰ והאחר המתמטיקאי פילון, שעליו מסופר לנו, שחישב את היקף

16 W. Stegmann, 'Paulus' (no. 17), *RE*, XVIII, p. 2373

17 משפט הסיום של פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), עמ' 628.

18 על אפסינס ראה מאמרי, קתדרה, 35 (לעיל, הערה 3), עמ' 12-13; השווה גם: I. Avotins, 'Prosopographical and Chronological Notes on Some Greek Sophists of the Empire', *California Studies in Classical Antiquity*, 4 (1971), pp. 67 ff.; B. Baldwin, 'Nero and his Mother's Corpse', *Mnemosyne*, 32 (1979), pp. 380-381

19 ראה מאמרי, קתדרה, 35 (לעיל, הערה 3), עמ' 10-11.

20 שם, עמ' 11-12.

המעגל — היינו את הערך של π — בדיוק רב יותר מאשר ספורוס איש ניקאיה: זמנו נתון במחלוקת בין אלה, אשר חושבים שפעל סביב שנת 100 למניין המקובל לבין אלה המאחרים אותו בכמאה שנים. אם צודקים אלה האחרונים, היה בן דורו של הסופיסט אפסינס.²¹ דומה, שדי בידיעות המוצקות, שסקרתי עד עתה, להראות, שתנועת הסופיסטיקה השנייה לא פסחה על ארץ-ישראל. יתרה מזאת, מקומם של רטורים חשובים ומפורסמים מותר היה לנו להקיש, שבסביבתם פעלו אף אנשים פחותים מסוגם. אולם אין אנחנו זקוקים להקיש, באשר ניתן להעלות מן המקורות השונים ידיעות על פעילותם של סופיסטים ארצישראלים בערים שונות, אשר יש בהן כדי להשלים את תמונת חיי הרוח היווניים בארץ-ישראל.²² אתחיל את סקירתי מערביה, הגובלת בארץ-ישראל, אעבור לדון בעדויות מעיר אחת בגלעד, ואגמור בעיר אחת בארץ-ישראל המערבית.

מרכז חשוב, ככל הנראה, של פעילות רטורית וסופיסטית היה פטרה, ומסמכי בבתא הזכירו לנו באחרונה את קשרי יהודי ארץ-ישראל עם עיר זאת.²³ גֵנֶתְלִיוֹס בן גנתליוס מפטרה היה פעיל באתונה במאה השלישית; מספר חיבורים משלו, שעליהם ידוע לנו, אבדו, אך לעומת זאת, ייתכן שהוא מחברו של חיבור 'על נאומי ראווה', שהשתמר תחת שמו של מְנֶנְדֶּר רטור.²⁴ הדבר המעניין ביותר מבחינתנו הוא היריבות בין גנתליוס לבין קליניקוס, באשר גם קליניקוס היה בן פטרה; אביו של קליניקוס, גאיוס, היה סופיסט אף הוא.²⁵ אם כי קשה להתיר את הסבך הכרונולוגי של עדויותינו, וקשה עוד יותר לקבוע, מה משרידי חיבורים שונים ניתן לייחס למחברים ידועים, נראים הדברים, שבפטרה לא רק פעלו סופיסטים, אלא אף התקיימו במשך דורות אסכולות ושושלות יריבות זו בצד זו. עדות עקיפה לכך יש בידינו מתקופה מאוחרת יותר: במאה החמישית פעל ה-iatrosophistes (רופא בעל השכלה סופיסטית — צירוף לא-נדיר בתקופה זאת) המפורסם גסיוס מפטרה, תלמידו של היהודי דומנוס, וייתכן שגסיוס זה היה צאצא של גסיוס אחר, תלמיד ומכותב של ליבניוס, שהיה פעיל במצרים.²⁶ בדברים אלה יש לנו עניין מיוחד, באשר יש רגליים לסברה, שמחלוקות הסופיסטים משקפות לעתים את המחלוקות הפוליטיות בערי המזרח.²⁷ ידיעותינו מעורבות ומסובכות יותר באשר לאפיפניוס, וקשה לקבוע את מספר הסופיסטים המסתתרים תחת שם זה, ועל-כל-פנים, לא זה המקום לנסות ולהתיר את הסבך.²⁸ אפיפניוס מפטרה, בנו של אולפיאנוס, היה ראש הסטודנטים המזרחיים באתונה ומרצה מפורסם בימי נעוריו של ליבניוס; הוא נפטר זמן מה לפני הגיעו של אֶוֹנֶפְיוֹס לאתונה בשנת 362. אם כי הצטיינותו הגדולה היתה

21 על פילון ראה מאמרי, קתדרה, 60 (לעיל, הערה 3), עמ' 15, הערה 40.

22 השווה לעיל, הערה 4, לתיקון התמונה ביחס למצרים.

23 N. Lewis, Y. Yadin & J.C. Greenfield, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Greek Papyri*, Jerusalem 1989.

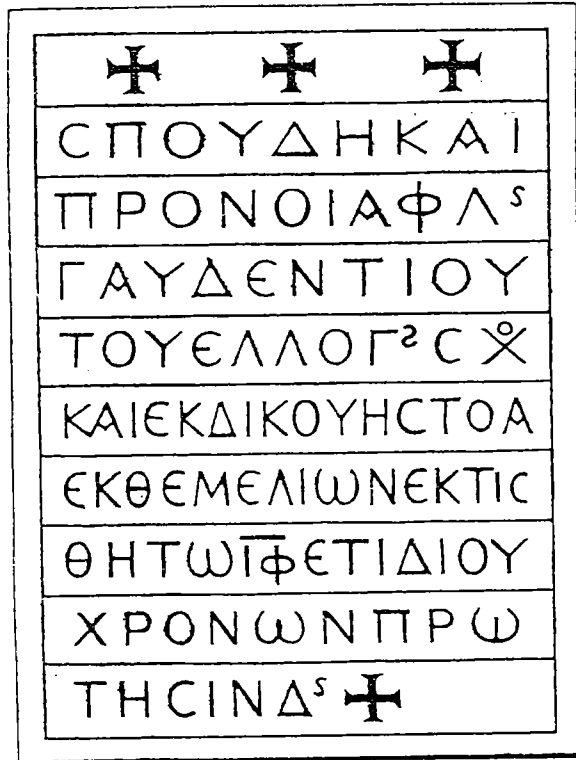
24 W. Schmid, 'Genethlios' (no. 2), *RE*, VII, pp. 1134-1135; *PLRE*, I, 'Genethlios', p. 390; D.A. Russell & N. Wilson, *Menander Rhetor*, Oxford 1981, pp. xxxvi f., 226.

25 F. Jacoby, 'Kallinikos' (no. 1), *RE*, X, pp. 1649-1650; A. Stein, 'Kallinikos von Petrai', *Hermes*, 58 (1923), pp. 448-456.

26 W. Schmid, 'Gessios', *RE*, VII, p. 1324; 'Gessius' (no. 3), *PLRE*, II p. 510; O. Seeck, 'Gessius' (nos. 2, 3), *RE*, VII, p. 1325.

27 על מחלוקות הסופיסטים ראה: באוארסוק (לעיל, הערה 2), עמ' 100.

28 W. Schmid, 'Epiphanius' (nos. 8-10), *RE*, VI, pp. 195-196; Thalheim, 'Epiphanius' (no. 7), *ibid.*, XI, p. 195; 'Epiphanius' (no. 1), *PLRE*, I, s.v. Epiphanius, p. 280f.

כתובת מגרסה, המזכירה
את פלוויוס גאודנטיוס
(447 לספירה)

בדיאלקטיקה, לא חשש להתחרות בפרוהיריסיוס, שנחשב למאלתר מבריק. מכתביו, המנויים אצל אונפיוס ובסודה, לא השתמר דבר. על כל פנים אין לדעת, אם ניתן לזהותו עם אותו רטור אפיפניוס, אשר קטע גדול מחיבור שלו על *staseis*²⁹ השתמר בידינו, או עם אפיפניוס, המוזכר, בפירושים העתיקים לנאומים השמיני והשמונה-עשר של דמוסטנס; אם אכן כל ידיעותינו על אפיפניוס מתייחסות לנואם אחד, הריהו היה פעיל באמצע המאה הרביעית.

לא אדון בהלידורוס מערביה, סופיסט שפעל בתקופת הסוורים, כאשר אין אנו יודעים את מוצאו המדויק, וייתכן שיש לזהותו כבן תדמור.³⁰ עדויות אחרות מקרבות אותנו לארץ-ישראל: רטור בשם גאודנטיוס הקים להוריו בנכטיה מצבה ועליה נוסח כתוב במשקל;³¹ אם הכתובת היא אכן מן המאה השנייה, אזי לא ניתן לזהותו עם גאודנטיוס המוזכר אצל ליכניוס.³² על כל פנים, ראוי להזכיר פלוני פלוויוס גאודנטיוס, המתואר בכתובת בגרסה משנת 447 כ־*scholastikos* וְכ־

²⁹ *stasis* היא, בעיקרו של דבר, ה'עמדה', שנוקט הנואם, כאשר הוא מגדיר את הסוגיה שלפניו; תיאוריית הסטסיס תפסה מקום מרכזי באמנות הנאום של תקופת הקיסרות, כך שחיבורו של הרמוגנס על סטסיס, החיבור הנפוץ ביותר מבין רבים מסוג זה, היה לספר לימור עיקרי של אמנות הנאום.

³⁰ Münscher, 'Heliodoros' (no. 14), *RE*, VII, pp. 19-20
³¹ W.H. Waddington, *Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie*, Paris, 1870, no. 2031; W. Kaibel, *Epigrammata graeca ex lapidibus conlecta*, Berlin 1878, no. 442; R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, Paris 1906, no. 1217

³² O. Seeck, 'Gaudentius' (no. 2), *RE*, VII, p. 859; 'Gaudentius' (no. 2), *PLRE*, I, s.v. Gaudentius, p. 385

ekdikos, ואולי היה בן לאותה משפחה.³³ יתרה מזאת, סטפנוס איש ביזנטיון מוסר לנו ידיעה מפורשת על נואמים מגרסה פְּעֶרֶךְ על העיר: ³⁴ הוא מונה את הרטור אריסטון, את הרטור המתמחה בנאומים משפטיים (nomikos) פלטון, ואת הסופיסט קְרִיקוֹס; רק את זמנו של אריסטון ניתן לקבוע בקירוב: תיאורו כבעל סגנון אלגנטי, מלוטש, מקורו בפילון, הוא הַנְיִוִּס פילון איש ביבלוס (גבל), אשר היה פעיל בראשית המאה השנייה. קרוב לדעת, שהידיעה כולה שאובה מאותו מקור, ששימש את סטפנוס הרבה, ³⁵ ואם כן לפנינו שלושה נואמים מתקופה מוקדמת יחסית.³⁶ ידיעות אלה על נואמים, המתוארים כְּטוֹרִים או כסופיסטים, אם כי הן מקוטעות ומקריות, עולות בקנה אחד עם היותה של העיר מרכז תרבותי חשוב, כפי שמעידים שרידיה החומריים המרשימים של גרסה והיותה מכורתו של המתמטיקאי החשוב ניקומכוס.³⁷

לגבי ארץ-ישראל המערבית לא אדון בידיעותינו על אודות נואמים מן העיר הראשה שבה, קיסריה, וזאת מן הטעם, שהדמות המרכזית בהקשר זה היא פאולוס מקיסריה; ואולם, השאלה, אם אכן יש לייחס לו stasis ארוכה שהשתמרה, עדיין צריכה עיון גדול.³⁸ במקום זאת אמנה את ידיעותינו הנוגעות לעיר אחרת בארץ-ישראל המערבית, הלא היא נאפוליס (שכם). הסודה מקדיש ערך קצר לסופיסט בשם אנדרומכוס, בן זונס או סבינוס, מנאפוליס שבסוריה, אשר לימד בניקומדיה בימי דיוקלטיינוס.³⁹ ללא ספק, נכון יהיה לזהותו עם הרטור מסוריה בשם זה, המוזכר אצל אונפיוס באתונה כבן דורו של פורפיריוס.⁴⁰ ערך אחר בסודה ⁴¹ מזכיר את סיריקיוס הסופיסט מנאפוליס שבפלסטינה, תלמידו של אנדרומכוס, אשר פעל זמן מה כסופיסט באתונה, ואשר חיבר meletai ר־progygnasmata, ⁴² והיא אף מצוטטת אצל מחבר של פרוגימנסמטא, שהשתמר בידינו.⁴³ גם בעיר זאת עדים אנו, ככל הנראה, לתופעה של אסכולה של סופיסטים ולהעברת האומנות מרב לתלמידו.⁴⁴

האם ידועים לנו סופיסטים יהודים מארץ-ישראל? ב־acta Hermaisci ש־ב־acta Alexandrinorum, 'מעשי עדי האמונה הפגאניים', ⁴⁵ מסופר לנו, שבעימות לפני הקיסר טריינוס התנרב פאולוס איש צור ללמד סנגוריה על אנשי אלכסנדריה, ואילו על היהודים סנגר סופטרוס

C.H. Kraeling, *Gerasa: City of the Decapolis*, New Haven 1938, p. 469, no. 275 33

Stephanus Byz., s.v. Γέρασα, (ed. Meineke, p. 203) 34

Honigman, 'Stephanus' (no. 12), *RE*, IIIA, pp. 2382 ff. 35

את הידיעה על הרטור-המשפטן פלטון יש לצרף לידיעות מעין אלה שאסף קונקל, ראה: W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952, pp. 263 ff. 36

על ניקומכוס ראה הביבליוגרפיה המצוטטת במאמרי, קתדרה, 60 (לעיל, הערה 3), עמ' 16, הערה 41. 37

B. Keil, 'Pro Hermogene', *Göttinger PLRE*, II s.v. 'Paulus' (no. 11), p. 850 38

gelehrte Nachrichten (1907), pp. 176-221

Suda, I, p. 197, A, no. 2185 39

אונפיוס (לעיל, הערה 1), עמ' 457. 40

Suda, IV, p. 365, S, no. 475; Fluss, 'Siricius', *RE*, IIIA, p. 309; 'Siricius', *PLRE*, I, p. 845 41

melete היא נאום לשם תרגול על נושא בדוי או הדגמת נאום כזה על-ידי מורה; *progygnasma* הוא תרגיל חיבור; תרגילים אלה תורגלו בעיקר בשלבים המוקדמים של הלימוד הרטורי. 42

L.v. Spengel, *Rhetores Graeci*, IV, Leipzig 1856, p. 465 43

מן הדין יהיה להזכיר בהקשר זה את בן עירם מן המאה השנייה של אנדרומכוס וסיריקיוס, את האפולוגטיקן ועדה-האמונה יוֹסְטִינוֹס: השכלתו הפילוסופית הנרחבת מעידה עדות מהימנה על האקלים התרבותי ואפשרויות ההשכלה שבנאפוליס; ראה, למשל: M. Chadwick, *The Early Church*, London etc., 1967, pp. 74 ff. 44

המהדורה הנוחה ביותר של הטקסט, עם תרגום אנגלי ופירושו, ראה: V.A. Tcherikover & A. Fuks, *CPJ*, II, Cambridge, MA, 1960, no. 157 45

מאנטיכיה. אין אנו יודעים דבר זולתי עניין זה על סופטרוס, וכמו המהדירים השונים של הפפירוס גם אני איני יכול לקבוע אם היה בן-ברית אם נוכרי: עם זאת, לאור מעורבותו למען היהודים בעניין כה חשוב אין לדחות את האפשרות הראשונה מכול וכול. בין אם היה בן-ברית בין אם לאו, בוודאי נואם חשוב היה, אם הוצב כיריב לסופיסט המפורסם פאולוס מצור, אשר עתיד היה, כפי שהזכרתי בראשית דברי, להשיג לעירו את התואר מטרופוליס מעם הקיסר הדריינוס.

אשר לאזכורם של סופיסטים בספרות חז"ל, מן המפורסמות הוא, שכמעט אין חכמים יוונים נזכרים בספרות זאת בשמם, ואם מצינו בה את פרוקלוס איש נאוקרטס, דיינו. אולם התיבה 'סופיסט' ו'סופיסטים' סתם נזכרת במקומות אחדים — וכלל איני רוצה לדון כאן בשאלה החשובה, שבה עסקו שאול ליברמן ואחרים, של השפעות הרטוריקה היוונית על ספרות חז"ל.⁴⁶ מקום אחד, שבו נזכר סופיסט, בכל זאת ראוי לאזכור. בירושלמי, בשיחה בין אנשי פנייס ודיוקלטיינוס מופיע 'סופיסטה' כמשיא עצה לקיסר;⁴⁷ תהא אמיתות הסיפור אשר תהא, הוא בוודאי מביע את מעמדם החברתי של הסופיסטים, כפי שזה השתקף בעיני יהודי ארץ-ישראל. לא אאריך בסיכום. גלוי עתה לעין כול, שתנועת הסופיסטיקה השנייה לא פסחה על ארץ-ישראל, ושהארץ תרמה את חלקה לתחום בולט זה של חיי התרבות היווניים. יש לשים לב לכך שרבות מעדויותינו הן מן המחצית השנייה של המאה השלישית ואף מתקופה מאוחרת יותר; אולם, מי שתחם את הסופיסטיקה השנייה וסיים את סיקורה במחצית הראשונה של המאה השלישית עשה זאת רק משום הנוחות להיתלות בפילוסטרטוס;⁴⁸ התופעה המשיכה להתקיים במחצית השנייה של המאה ואף במאה הרביעית. אולם למסקנה החשובה ביותר רמזתי כבר בראשית דברי: יש בתופעה זו כדי להוכיח את חדירתה של תרבות יוון בארץ לשכבות רחבות ואת קיומו של המון אילם של קהל הסופיסטים. כידוע שימשו לעתים קרובות התאטרות, המצויים בארץ-ישראל כמעט בכל עיר ועיר, זירת ההופעה של הנואמים, כאשר הם לבדם יכלו להכיל את כל הקהל הרב, שנהר לשמוע אותם.⁴⁹ הסופיסטים העמידו לפני קהלם אתגר אינטלקטואלי ניכר: מי ששאף לרדת לדקויות הנאום נדרש לא רק להתמצא בנושא, אשר עשוי היה להילקח, דרך משל, מן ההיסטוריה היוונית, אלא צריך היה להיות אף בעל השכלה ואוזן רגישה כדי להבחין ברמזות הספרותיות, במלים מובחרות ובלתי מצויות ובקלאוזולות המטוריות, שהיו הכתר שנקשר למחזורת (פריודה) הרטורית;⁵⁰ אבל אפילו השומע בעל היומרות המועטות ביותר חייב היה להבין יוונית ספרותית שוטפת. איני בא לומר, כמובן, שכל שומעי הסופיסטים, בין בארץ-ישראל בין בשאר פרובינציות, היו יודעי ח"ן, יותר ממה שהייתי טוען, שכל מבקר קונצרטים מודרני אכן מבחין בכל דקויות היצירה והביצוע. ואולם, אין ספק שחלקו של הקהל היה כזה, בשאר פרובינציות ומסתמא בארץ-ישראל. סקירת הסופיסטיקה השנייה נותנת בידינו הזדמנות נדירה, אם כן, אף אם רק בדרך עקיפה, להציץ גם אל התפוצה ההמונית של התרבות היוונית בארץ.

46 ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג.

47 ירושלמי, שביעית ט ב, לח ע"ד.

48 בראש וראשונה באורסוק, לעיל, הערה 2.

49 ראה, למשל: פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), עמ' 571-572.

50 המבואות המעודכנים ביותר לאמנות הנאום של התקופה ראה: G.A. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World. 300 B.C.-A.D. 300*, Princeton 1972, pp. 553 ff.; idem, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton 1983.

על תפילות במדרוך ירושלמי לעולי הרגל המוסלמים

עופר לבנה-כפרי

מרבית הטקסטים הערביים הנוגעים לירושלים ולמעמדה באסלאם הקדום שייכים לסוג הספרות של 'שבחי ירושלים' (פצ'אל בית אל-מקדס). שבחים אלה מופיעים בדרך כלל כחדית'ים – כלומר כמסורות הנשענות על שלשות מוסרים, והם מצויים במגוון רחב של חיבורים ערביים. יצירה ספרותית זו היא התעודה החשובה ביותר להבנת התפתחות רעיון קדושת ירושלים באסלאם, ומחקרים לא מעטים דנים בה.¹

מסורות שבחי ירושלים קובצו לחיבורים, שהוקדשו למסורות אלה, וחיבורים מסוג זה ידועים לנו לפחות מן המחצית הראשונה של המאה ה"א (המאה החמישית להג'רה). אבו אל-מַעְאלי אל-מַשְׁרַף בן אל-מַרְג'א הירושלמי חיבר אז את הספר החשוב ביותר של 'שבחי ירושלים'. הספר שימר חומר קדום בהיקף עצום, וניכרת השפעתו על חיבורים מאוחרים מסוג זה. בחיבור נכלל מדרוך מפורט לעולי הרגל המוסלמים בירושלים, וצורפו אליו תפילות, שרצוי לשאתן באתרים השונים.² חלקים ממדרוך זה מצוטטים אצל מחברים מאוחרים של 'שבחי ירושלים'.³ במסגרת זו הייתי מבקש להצטמצם לדיון בכמה אספקטים, הנוגעים לתפילות המופיעות במדרוך: שאלת קדמותן, כלומר האם חוברו במאה ה"א או שהן חלק מיצירה קדומה יותר? מה חלקן של אבן אל-מַרְג'א ביצירת נוסחי התפילות? באיזו מידה הן מבטאות בתוכנן קשר ישיר לירושלים ולא אתרי הפולחן

* מוקדש בהוקרה לקרן פרנסיס גנטר ז"ל למחקר על ירושלים.

- 1 ראה, למשל, מאמרי: 'על ירושלים באסלאם הקדום', קתדרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 35-66.
- 2 ראה: אבו אל-מַעְאלי אל-מַשְׁרַף בן אל-מַרְג'א אל-מַקְדְּסִי, כתאב פצ'אל בית אל-מַקְדְּסִי ואל-ח'ליל ופצ'אל אש-שאם, כ"י טובינגן 27, דף 26א-32א [להלן: אבן אל-מַרְג'א]. וראה במהדורה ביקורתית של חיבור זה: ע' לבנה-כפרי, קדושת ירושלים באסלאם לפי ספרות שבחי ירושלים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1985, מס' 52-69. בחלק של שבחי חברון מצורף גם מדרוך לעולה הרגל בחברון, ראה: אבן אל-מַרְג'א, דף 117א-118ב, מס' 565-569. התפילות הן מסוג דעאא, תפילות בקשה ותחינה, ראה: 617-618, pp. II, 1965, *EP*, 'DU'Ä', L. Gardet. על ההבדל בין לבין הצלחה, התפילה הפולחנית, הליטורגית, ראה: שם, עמ' 617, טור שמאלי. על אבן אל-מַרְג'א ראה: ע' לבנה-כפרי, 'על קדמותם של חיבורים המוקדשים לירושלים בספרות הערבית', קתדרה, 44 (תמוז תשמ"ז), עמ' 21, הערה 2. השפעתו של מדרוך אבן אל-מַרְג'א ניכרת אצל מחמד בן שמש אד-דין אס-סיוטי (מת 1521), 'מג'יר אד-דין (סוף המאה ה"ט)', מצטט אסעד אל-ליקמי (מת 1759) (ראה להלן, הערות 12, 13, 15, 16, 18, 21) ואצל נאצר אד-דין אל-חנפִי, כתאב אל-מסתקצא פי פצ'אל אל מסג'ד אל-אקצא, כ"י אסקוריאל 1767 (להלן, הערות 16, 21). אל-חנפִי הוא מן הבוודים המצהיר, כי ספרו מיועד להיות מדרוך לעולה הרגל. ראה: שם, דף 2א-ב. על החיבור ראה: א' אשתור, 'ספר ערבי על שבחי ירושלים', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 209-214. לגבי אבן אל-פרכאח ראה להלן, הערה 11; והשווה: H. Busse, 'The Sanctity of Jerusalem in Islam', *Judaism*, XVII (1968), p. 466.
- 3

שבה? האם קיימת השפעה של נוסחי תפילות של יהודים או נוצרים בירושלים על נוסח התפילות המוסלמיות?⁴

אבן אל-מרג'א מסתמך על שלשלת מוסרים בצטטו את נוסחי התפילות, אך נוצר הרושם, שהוא זה המשבץ את התפילות במדריך לעולי הרגל.⁵

רק במקום אחד נזכרת תפילה הקשורה באופן ישיר לאתר המסוים, וזו 'התפילה שנשא ישו כאשר אללה העלה אותו לשמים'. את התפילה יש לשאת בהר הזיתים מקום 'העלייה לשמים' ויש בה נימה אנטי-נוצרית.⁶

בשני מקומות אחרים מייצג המדריך לקרוא סורות קוראניות, הקשורות לאתרים הנדונים. בעקבות מסורות קדומות מייצג המדריך למבקר במחרב דאוד לקרוא את סורת 'צ', כפי שעשה עמר בן אל-ח'טאב בביקורו בירושלים,⁷ ולקרוא את סורת מרים במחרב מרים.⁸ תפילות אלה הן מן הבודדות, הקשורות באופן ישיר לאתרים הירושלמיים. בדיקה שיטתית של שאר התפילות מראה, כי בדרך-כלל הן שאולות מן האוצר האדיר של החדית',⁹ שנאסף מאות שנים קודם לכן. הן מופיעות בקובצי החדית' ה'קאנוניים' מן המאה התשיעית וכן בספרות האדב.¹⁰ נראה שהן נערכו באופן מלאכותי בידי אבן אל-מרג'א. אבן אל-פרכאח (מת 1329) מתייחס בחיבורו על ירושלים לדברי אבן אל-מרג'א על התפילות בסלע (אצ-צ'ורה) ואומר בצדק, כי אין לתפילות הללו ייחוד לגבי האתר הזה.¹¹

התפילה שיש לומר בכניסה למסגד אל-אקצא היא תפילה קדומה, הקשורה לכניסה למסגד ומיוחסת לנביא מחמד.¹² תפילה אחרת, שיש לאומרה בכניסה לכיפת הסלע, גם היא קדומה.¹³ תפילה נוספת, שיש לאומרה בכיפת הסלע, מקורה בספרו של אבן קתיבה (מת 889 [להג'רה]),

4. השווה: א' אשתור, 'הספרות על שבחי ירושלים של המוסלמים והספרות הנוצרית מסוג זה', מ' שרון (עורך), סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים תשל"ז, עמ' 71-75.

5. ראה, למשל: אבן אל-מרג'א, דף 32א, סוף מס' 69, על ציטוט מקור בידי המחבר.

6. דף 31א, מס' 69. מקור קדום של המסורת מצוי בחיבורו של אבן קתיבה, איש האדב המפורסם, ראה: עיון אל-אחיבאר, ב, קהיר 1963, עמ' 281-282.

7. אבן אל-מרג'א, דף 32א, מס' 69. השווה: שם, דף 87, מס' 364.

8. אבן אל-מרג'א, דף 31א, מס' 67.

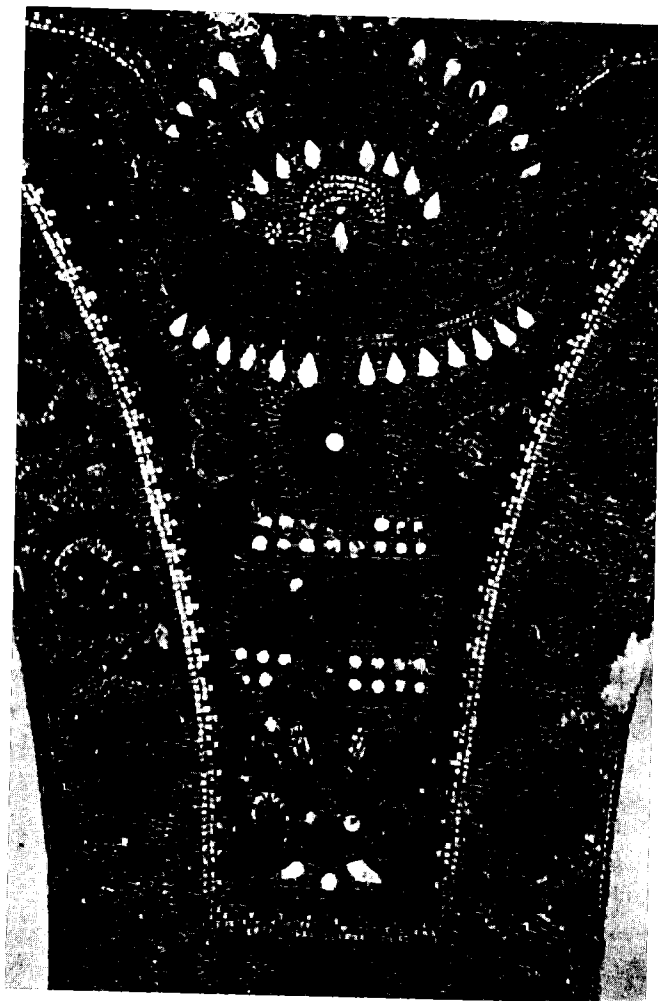
9. ספרות המסורת המוסלמית ראה: J. Robson, 'Hadīth', *EP*, III, 1971, pp. 23-28.

10. ראה: F. Gabrieli, 'Adab', *EP*, I, 1960, pp. 175-176.

11. אבן אל-פרכאח, 'כתאב באעת' אנ-נפוס אלא ויארט אל-קדס אל-מחרוס', מהורות צ' מתיאוס, *JPOS*, טו (1935), עמ' 65; והשווה: אבן אל-מרג'א, דף 26ב.

12. אבן אל-מרג'א, דף 26א, מס' 52. התפילה מצוטטת אצל מג'יר אד-דין אל-חנבלי, כתאב אל-אנס אל-ג'ליל בתאריך אל-קדס ואל-ח'ליל, א, קהיר 1283 (ה), עמ' 214; עיין בדומה: אבן מאג'ה (מת בשנת 886 [להג'רה]), סנן, מהדורות מחמד עבד אל-באקי, א, קהיר 1952, עמ' 254; מסלם בן אל-חג'אג' (מת בשנת 875 [להג'רה]), צחיח מסלם, א, קהיר 1955 (1374, ה) עמ' 494-495; עמ' 241 [להג'רה]), מסנן, ו, קהיר 1313 (ה), עמ' 282-283; אחר-תלמודי (מת בשנת 892 [להג'רה]), צחיח את-תלמודי, ב, קהיר 1934-1931, עמ' 111; אנ-נסאאי (מת בשנת 915 [להג'רה]), סנן אנ-נסאאי, ב, קהיר, 1930, עמ' 53; מחיי אד-דין אנ-נווי, כתאב אל-אד'כאר, קהיר 1323 (ה), עמ' 16.

13. אבן אל-מרג'א, דף 26א, מס' 54. השווה: מחמד בן שמש אד-דין אס-סיוטי, אתחאף אל-אח'צא בפצ'אל אל-מסג'ד אל-אקצא, כ"י האוניברסיטה העברית 166, דף 22א; אל-חנבלי (שם), עמ' 215. עיין בדומה: אנ-נסאאי (שם), ג, עמ' 54-55. השווה גם: אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 11), עמ' 64-65.

פסיפס קדום בכיפת
הסלע

עיון אל-אח'באר.¹⁴ מקורות קדומים יש לעוד תפילה שיש לומר בכיפת הסלע,¹⁵ לתפילה שיש לומר במקום אנ-נבי,¹⁶ לתפילות שיש לשאת בקבת אס-סלסלה,¹⁷ לתפילה שנועדה לקבת אל-

- 14 אבן אל-מרג'א, דף 27א, מס' 56. ראה: אבן קתיבה (לעיל, הערה 6), עמ' 284, תפילת בני ישראל (בנו אסראיל) בעתות מצוקה.
- 15 אבן אל-מרג'א, דף 28א, מס' 59. השווה: אס-סיוטי (לעיל, הערה 13), דף 21ב-22א; אל-חנבלי (לעיל, הערה 12), עמ' 215; ועיין: מצטפא אסעד אל-לקימי, לטאאף אלאנס אל-ג'ליל פי תחאאף אל-קדס ואל-ח'ליל, כ"א בסל"א, אוסף יהודה, 807, דף 17א; אבן חנבל (לעיל, הערה 12), ג, עמ' 120, 158, 245; אבן מאג'ה (שם), ב, עמ' 1268; ואת-תרמדיי (שם), יג, 1953, עמ' 61; אבו דאוד (מת בשנת 889 [275 להגירה]), סנן אבן דאוד, ב, קהיר 1950-1951, עמ' 79; אנ-נסאאי, (לעיל, הערה 12), ג, עמ' 52.
- 16 אבן אל-מרג'א, דף 28א, מס' 60. השווה: אס-סיוטי (לעיל, הערה 13), דף 25ב; את-תרמדיי (לעיל, הערה 12), יג, עמ' 31-32. וכן: אבן אל-מרג'א, דף 28ב, מס' 61. השווה: את-תרמדיי (שם), יג, עמ' 23; אבן חנבל (שם), ב, עמ' 381, 536; מסלם בן אל-חג'אג (שם), ד, עמ' 2084; ועיין: אל-חנפני (לעיל, הערה 3), דף 85א.
- 17 אבן אל-מרג'א, דף 29א, מס' 63. השווה: אבן חנבל (לעיל, הערה 12), א, עמ' 452; ועיין: שם, עמ' 391. וכן: אבן אל-מרג'א, דף 29א, מס' 64. השווה: אבן חנבל (שם), א, עמ' 2, שורה 9, עמ' 9 למעלה, עמ' 10; אבן מאג'ה (שם), עמ' 446; אבו דאוד (לעיל, הערה 15), עמ' 86; את-תרמדיי (לעיל, הערה 12), יא, עמ' 133-134.

מעראג',¹⁸ לזו שנועדה לקבת אנבי¹⁹ ועוד.²⁰ לתפילות מסוימות ובודדות לא מצאתי מקורות קדומים.²¹ אך גם הן נסמכות אל שלשלות מוסרים, ויש להניח שמקורן קדום. יצחק חסון מציין דוגמה לתפילה במדריך של חברון, המזכירה אחד הפיוטים בסליחות.²² אבן אל-מרג'א, בהביאו דוגמה לתפילה שיש לומר במחרב דאוד, תפילה שדוד המלך היה נוהג לשאת, הוא אומר כי הוא מצטט מן אז-זבור (תהילים) מסורות 108 ו-151.²³ הרושם הוא, שיש בתפילות שימוש במוטיבים מספר תהילים ואולי יש הקבלה אף לחומר בתפילות יהודיות. אך זו הקבלה כללית מאוד, וקשה להצביע על קשר ישיר או על ציטוט מדויק. מכל מקום, כל קשר אפשרי יש לחפש בתקופה קדומה, בעיקר במאות הראשונה והשנייה להג'רה, ולא בזיקה לפולחני נוצרים ויהודים בירושלים.

ולסיכום, מרבית התפילות הנזכרות אצל אבן אל-מרג'א אינן ייחודיות לירושלים, ואינן מבטאות קשר ישיר לאתרי הפולחן הירושלמיים. התפילות נלקחו ברובן מתוך אוספים, שגובשו כמה מאות שנים קודם לכן. אין בידינו הוכחות חותכות להשפעה נוצרית או יהודית על היווצרותן של התפילות, אך אין להוציא זאת מכלל אפשרות. לא דווקא מתוך חיקוי הפולחן היהודי והנוצרי בירושלים, אלא כחלק מתהליכי קליטה וגיבוש במאות הראשונות לאסלאם. קשה להעריך, באיזו מידה השתמשו עולי הרגל בתפילות הללו וכן במדריך בכללותו. מכל מקום, יש בדברים לפתוח צוהר אל עולמו הרוחני של המחבר — איש חדית' קפדן, המדייק בציטוט מקורותיו, ומעדיף שלשלות ארוכות של מוסרים אפילו לגבי חומר, המצוי בחיבורים מוכרים וידועים.

- 18 אבן אל-מרג'א, דף 29ב, מס' 65. עיין בדומה: את-תרמדי' (לעיל, הערה 12), יב, עמ' 301-304. התפילה מצוטטת בשם אבן אל-מרג'א אצל אס-סיוטי (לעיל, הערה 13), דף 24ב.
- 19 אבן אל-מרג'א, דף 30א, מסורת 66 בחלקה הראשון. ועיין: את-תרמדי' (לעיל, הערה 12), יב, עמ' 116; מאלכ בן אנס (מת בשנת 795 [179 להג'רה]), אל-מוטא, א, קהיר 1951, עמ' 218, מס' 40.
- 20 אבן אל-מרג'א, דף 30ב, מס' 67. השווה: אבן חנבל (לעיל, הערה 12), ג, עמ' 208, לקראת הסוף.
- 21 אבן אל-מרג'א, דף 26, מס' 52א; דף 27א, מס' 55 'תפילת דוד על הצחירה [הסלע] של ירושלים' בעת המגפה, העונש על המיפקד, השווה: שמואל ב, כד; דברי הימים א, כא). אבן אל-מרג'א, דף 28ב, מס' 62. יש שהמקורות הנוספים מאוחרים לאבן אל-מרג'א, כמו בדף 27א-ב, מס' 57. השווה: אל-חנבלי (לעיל, הערה 12), עמ' 215; אבן אל-מרג'א, דף 27ב, מס' 58. השווה: אל-חנפי (לעיל, הערה 3), דף 69ב; אס-סיוטי (לעיל, הערה 13), דף 23 א; ועיין אל-לקימי (לעיל, הערה 15), דף 17א-ב. יש מקרים, שבהם ניתנת המלצה להתפלל ללא צירוף נוסח תפילה, ראה, למשל: אבן אל-מרג'א, דף 31א, מס' 68.
- 22 חסון, 'ירושלים בראייה המוסלמית', פראוור (עורך), ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, ירושלים תשמ"ז, עמ' 300, הערה 116. ושם התייחסות לאבן אל-מרג'א, דף 117ב (מדריך עולי הרגל לחברון).
- 23 אבן אל-מרג'א, דף 32א, סוף מס' 69.

ירושלים בתפיסתו של הסופר הפורטוגלי ז'ואן די בארוס (1496-1586)

ראובן פיינגולד

לזכר מורי יהושע פראוור ז"ל
גדול חוקרי ירושלים

משמעותה הכריסטולוגית של ירושלים עוברת כחוט השני ביצירתם ובפעולתם הספרותית של משכילי מערב אירופה במאות הט"ז והי"ז. חשיבותה הדתית-הרוחנית של ציון, עיר הקודש, הועלתה בחיבורים של יהודים ושל נוצרים, אך ברור שבחירת הנושאים ודברי הפרשנות בחיבורים אלה הותאמו בדרך כלל לעקרונות הדת של הכותבים, ואי לכך זוויות הראייה בחיבורי היהודים והנוצרים היו תמיד שונות זו מזו ואף מנוגדות בתכלית.

המעוניין בדמותה של ארץ-ישראל ושל ירושלים בפרט בחיבורים הפורטוגליים שנכתבו בתקופת פעילותה של האינקוויזיציה, כלומר משנת 1536 ואילך, ימצא שרוב החומר הספרותי המודפס מתמקד בשני סוגי ספרות בלבד: ספרות איטינרריה, כלומר יומני מסע, ואורטוריה קדושה (Oratória Sacra), כלומר דרשות בעלות תוכן נוצרי, נאומים שאנשי כנסייה נשאו בהתלהבות גדולה בתהלוכות דת ובטקסי ה'אוטו דה פה' שערכה האינקוויזיציה.¹

במאמר זה אינני מתכוון לעסוק בספרות המסעות לארץ הקודש של נוסעים פורטוגלים מן המאה הט"ז, ספרות הדורשת עיון יסודי.² ברצוני להתמקד בספרות העוסקת בירושלים, ובכך להוסיף נדבך קטן לעיון בספרות המצומצמת שנכתבה בחצי האי הפירינאי אודות ירושלים.

* במאמר זה אשתמש במונח 'ירושלים החדשה' או סתם 'ירושלים', כדי להצביע על אותה עיר עליה נאבקו שלוש הדתות: נצרות, יהדות ואסלאם. בדרך כלל נהגה הנצרות לדבר על 'ירושלים החדשה', שממנה נכנתה כנסיית המאמינים, וכך היא מופיעה גם בטקסט שננתח להלן.

1 על ספרות איטינרריה בפורטוגל ראה להלן, הערה 2. על תוכן הדרשות שנישאו ב'אוטו דה פה' שערכה האינקוויזיציה בפורטוגל עיין: L.A. Cassuto, *Bibliografia dos Sermoes de 'Autos-da-fe' impressos*, Coimbra 1955; E. Glasser, 'Invitation to Intolerance: A Study of the Portuguese Sermons preached at Autos da Fe', *HUCA*, 27 (1956), pp. 327-385; idem, 'Sermons at Autos da Fe', *Studies in Bibliography and Booklore*, 2 (1955-1956), pp. 53-58, 96; R.E. Horch, *Sermões impressos dos Autos da fe*, Rio de Janeiro 1969.

2 במאות הט"ז והי"ז הצטיינה פורטוגל בריבוי נוסעים ומגלי ארצות רחוקות, והרבה יש ללמוד מסיפוריהם ומתיאוריהם על מצבן של קהילות ישראל במזרח. לפי שעה ידוע לנו על שישה נוסעים ממוצא פורטוגלי, שעשו את דרכם לירושלים במאה הט"ז: (1) אנטוניו טרניירו, נוסע שהגיע לארץ הקודש בשנת 1529, ובשובו לליסבון

ירושלים ב'דור-שיח האוונגלי' לז'ואן די בארוס בעמוד ממול: ז'ואן די בארוס

ז'ואן די בארוס (1496-1586) היה יד ימינו של האינקוויזיטור הראשי של פורטוגל דון דיגו דה סילוה ואחד החצרנים הבולטים של הכתר הפורטוגלי בתקופת הרנסנס, בימי שלטונו של המלך ז'ואן השלישי (1521-1557). דמותו ידועה למדי לעוסקים בתולדות הספרות ובהתפתחות עידן התגליות בחצי האי הפירינאי, אך פחות מוכרת לחוקרי מדעי היהדות, הדת והפילוסופיה בכלל.³ ייתכן שזו הסיבה לכך שרק בשנות החמישים של המאה הנוכחית ראו אור בליסבון שתי מהדורות ביקורתיות של חיבוריו, הדנים בנושאים יהודיים: 'רופיקאפנאומה' (תורגם מיוונית לעברית כ'סחורה רוחנית'), ו'הדור-שיח האוונגלי על עקרונות האמונה נגד התלמוד של היהודים'.⁴ לפני מספר שנים הזדמן לי לבדוק חיבורים אלה של בארוס, בכוונה להרחיב את המידע שבידינו על המחבר ויצירותיו. בין היתר הוכחתי, שבנושאים יהודיים עמדתו של בארוס אינה אחידה ועקבית; נהפוך הוא, ניתן לומר שישנו פער עצום בין התייחסותו ליהדות ברופיקאפנאומה' (1532), ספר בעל נטייה אַרסמִיסטית, שנתפרסם בטרם הוקמה האינקוויזיציה

ביקש להדפיס את 'יומן מסעותיו'. עיין: António Terneiro, *Itineratio da Terra Sancta*, Lisboa 1529. (2) ז'ורז' אנריקס, מורה דרך שביקר בארץ-ישראל בשנים 1561-1562 עם קבוצת עולי רגל. יומן מסעותיו מצוי בכתב-יד. ראה: Jorge Henríquez, *Itinerario da viagem a Terra Sancta, que visitou de 1561 a 1562*, FGBNL, Ms. No 562. (3) פנטליאון די אביירו, פרנציסקני, שערך סיור במקומות הקדושים בשנת 1563. המהדורה המודפסת הראשונה של יומנו ראתה אור כשלושים שנה אחרי שביקר בארץ הקודש ומצויה באוסף ערן לאור, בסל"א. ראה: *Itinerario da Terra Sancta e suas particularidades*, Dirigido ao: Illustríssimo e Reverendíssimo Senhor D. Miguel de Castro digníssimo Arcebispo de Lisboa, Lisboa 1593. אחר פרסומה של מהדורה ראשונה בשנת 1593, זכה יומנו של די אביירו לעוד שש מהדורות בשנים 1596, 1600, 1685, 1721, 1732, 1927. סביב דמותו של אביירו, שהיה אולי מזרע האנוסים, נכתבו מחקרים אחדים. קטעים מיומן המסעות שלו תורגמו מפורטוגלית לעברית ראה: ג' סלושק, 'השוב בא"י וסוריה במאה ה-16', 'ירושלים תרצ"ה', עמ' 323-338, דבריו על ירושלים שם, עמ' 324 ואילך. שימוש רב נעשה בנוסע זה, כדי להצביע על הגירתם של מגורשי ספרד ופורטוגל לירושלים ולצפת, עיין: A. David, 'Safed foyer de retour au Judaïsme de conversos au XVIe siècle', *REJ*, 146 (1987), pp. 63-83, esp. p. 70 n. 34. והשווה: מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 290-300. (4) ז'ואן די ז'וס קריסטו, אף הוא פרנציסקני, שסיכם את נסיעתו לירושלים בשנת 1580. המהדורה משנת 1831 מצויה בספרייה הלאומית בליסבון. עיין: Fr. João de Jesus Christo, *Viagem de um peregrino a Jerusalem, e visitas que fez aos lugares santos*, Lisboa 1819. (5) פרנסיסקו גאריירו ביקר בארץ-ישראל בשנת 1588. המהדורה הראשונה של יומן המסע שלו ראה: Padra Francisco Guerreiro, *Itinerario da Terra Sancta*, Lisboa 1588. למעט המהדורה של 1734, שפורסמה גם היא בליסבון, הודפסו המהדורות הנוספות בספרדית (בוולנסיה 1593, בסביליה 1596 ו-1645, באלקאלה די איניריס ב-1605). (6) פראי אנטוניו טאביירה, איש כנסייה, הגיע לירושלים בתאריך בלתי-ידוע, אך סביר להניח שביקרו נערך במחצית השנייה של המאה ה-17. ראה: Frei António Taveira, *Diário da Viagem a Terra Sancta*, s.d. ברצוני להודות לצוות הספרנים של הספרייה הלאומית בליסבון שסייעו לי בעבודתי בזמן הכנת המאמר.

על דמותו של בארוס עיין: A. Baião, *Documentos inéditos sobre João de Barros, sobre seu homônimo contemporâneo, sobre a família do historiador, e sobre os continuadores das Décadas*, Coimbra 1917; I.S. Revah, 'João de Barros', *Revista do Livro*, XI (1958), pp. 61-71. כתב-יד של 'רופיקאפנאומה' מצוי בספרייה הלאומית של ריו דה-ז'נירו, ראה: João de Barros, *Ropicapnefma*, notas e estudo de I.S. Revah, I, Lisboa 1952 (1532); II, Lisboa 1955 (1532). עור: João de Barros, *Diálogo Evangélico sobre os Artigos da Fe contra o Talmud dos Judeus*, Introdução e notas de I.S. Revah, Lisboa 1950 [להלן: דרשה].

Dialogo euangelico:

sobre os artigos da fe, contra

o Talmud dos

Judeus.

Euangelho

Talmud:

Dcos te salue caminhante. (Talmud) E'aty encaminhe per este camin-
inho que leño. (Euange) Tal pode elle ser que o nam seguiry eu: pe-
ra onde caminhas tu? (Talmud) Pera venezia, & dhy pera Turquia. (Cuan)
Pera Turquia: de que nacam es? (Talm.) Hebreu. pouo escolhido de deos (Eu)
Agora entendo que a causa de te embucares quando me viste, foy por me conhe-
ceres. (Talmu) Como, tam conhecido es tu, que em te uendo de longe? (posto q
sem rebuco) logo te ania de conhecer? (Cuan) Sabes quam conhecido sou:
que toda a terra e chea de minha psalura. (Talmu) Omnis que de ty conhe-
co e pareceres em o traio, & na falsa, huñ dos do pouo Nazareno. Que es-
tu que te glorias de conhecido? (Cuang) Eu sou aquelle, que no genesis es-
ta figurado, pella agua que corre per os quatro rios, que regam o paraíso ter-
real. Da qual agua (como diz o Psalmo) ania deos de fartar os ponos. &
sou aquelle, que sahý pella boca dos quatro animaes que uio Ezechiél. E sou
aquella ley; que deos per Jeremias diße que ania de escreuer em os coraço-
es do' homees. e a ley que Esaias & Micheas profetaram que sahria e
do monte de Sion. Em o qual monte, Christo Iesu comprio estas profecias
denunciandome por seu Euangelho. E mandou a seus discipulos que me fo-
sem pregar pello universo mundo a toda a creatura; & o que me cres-
se, & se baptizasse seria salvo. como tu podes ser accettando esta sua
doutrina, e desta pregacão & noteficacão, sou eu conhecido per to-
da a terra como te diße. (Talmud) Agora te conheço menos, com estes
circunloquios que deste ao teu nome. Per Euangelho de Iesu Nazareno

על אדמת פורטוגל, לבין ביקורתו החריפה והבוטה ב'דרשיח האונגלי' (1543), חיבור שנכתב בעמוד ממול:
 אחרי שמוסד זה הוקם, והחל בפעולות דיכוי אלימות נגד אנוסים 'מתייהדים'.⁵
 מקומה ומשמעותה של ירושלים לא נדונו כלל ב'רופיקאפנאומה' של בארוס, אך הם השתקפו
 היטב ב'דרשת החיים הנצחיים', מעין נאום דתי-רוחני החותם את 'הדרשיח האונגלי'.⁶
 'דרשת החיים הנצחיים' היא הטפה נוצרית במלוא מובן המלה. היא שייכת לסוג הספרות
 שהזכרנו בראשית דברינו, אורטוריה קדושה (Oratória Sacra), שהיא בעלת מאפיינים
 כריסטולוגיים מובהקים.

דרשתו של בארוס הוקדשה כולה לעיר ירושלים, ומגמתה המרכזית ללמד את הקורא,
 ש'ירושלים החדשה' (Nova Jerusalem) היא התגלמות והנפשה של הכנסייה הקתולית.⁷
 עיון בחיבור מלמדנו, שהמקור העיקרי של הדרשה היה ספר חזון יוחנן, טקסט נוצרי הנושא
 משמעויות אפוקליפטיות, ועוד נראה להלן, שקטעים שלמים ממנו וממקורות נוספים הועתקו מלה
 במלה על-ידי בארוס. שלא כמו בהטפות דתיות אחרות, שאף הן בעלות תוכן אפוקליפטי, יש
 בדרשתו של החצן הפורטוגלי חלוקה פנימית מורכבת וקשוחה. בדרשה הוצגו שלושה נושאים
 מרכזיים, שילוב די אופייני לטקסטים נוצריים-כריסטולוגיים:

- א. תיאור העיר ירושלים.
 - ב. תכונותיהם ואפיונם של תושבי עיר הקודש.
 - ג. הסבר למשמעות 'קבלת הפרי' על-ידי תושבי העיר.⁸
- להלן ניחד דיון מפורט לכל נושא שכלל הסופר הפורטוגלי ב'דרשה'.

מבנה העיר ירושלים ב'דרשת החיים הנצחיים'

בראשית הדרשה הדגיש בארוס, ש'ירושלים החדשה' היא ראשית כל עיר אוונגלית, בנויה ישפה
 ומקושטת וזהב. האדון ישו הקים בה את 'כנסיית המאמינים'.⁹ ולצורך ביצורה העמיד מספר
 'קדושים' ו'מרטריונים', שיגנו עליה בשעת חירום, סכנות ואיומים. תיאורו של בארוס התבסס

- 5 עיין: ר' פיינגולד, אפולוגטיקה ופולמוס בפורטוגאל: יהודים ויהדות בכתבי ז'ואן די בארוס (1531-1543),
 עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, 134 עמ', בעיקר עמ' 104 ואילך.
- 6 ראה: Sermam da Vida Eterna, בתוך: דרשה, עמ' 116 ואילך. אשר לדעותיו של בארוס בענייני נצרות ראה:
 I.S. Revah, 'Antiquite et Christianisme Anciens et Modernes dans l'oeuvre de João de Barros',
Revue Philosophique de la France et L'Etranger, CXII (1967), pp. 165-185.
- 7 'Evangelho: E estas minhas palavras que ora dizer... seram ditas em modo de sermam e louvor
 daquela suprema Hierusalem de cujos fundamentos te ora tratey, segunda a minha Igreja os tem
 recibidos em numero duodécimo'. אוונגליון: דברים אלה אשר ייאמרו בצורת דרשה, אנכי מפנה אליך...
 [התלמוד], לכבודה של ירושלים של מעלה, אודות יסודותיה דיברתי, ולכבוד הכנסייה שלי, אשר קיבלה את
 המספר שנים-עשר, ראה: דרשה, עמ' 116.
- 8 'Evangelho: ...E em louvor de Deos trino e hũu, de cuja morada a de ser o sermaam, eu o
 repartirey em tres partes: em a cidade e sua architectura, em os cidadãos que nella habitam, e em
 o fruyto que nella recebem, e officio em que se ocupam'. עיין: דרשה, עמ' 117-118.
- 9 במקור: 'Igreja militante', ראה: דרשה, עמ' 118.

בתחילה אך ורק על אלמנטים רוחניים, אך בהמשך דבריו עבר המחבר בהדרגה לתיאור פיזי של העיר. על נקלה ניתן להיווכח, שהתמונה המצטיירת גזורה מילולית מחזון יוחנן, תוך שיבוצם של חלקי פסוקים ממקורות נוספים, כגון: ספר ישעיה, האוונגליון על-פי מתי, איגרות פאולוס וכיוצא באלה. השוואת הקטעים שערכנו מעידה על כך:

התנ"ך והברית החדשה

הדו-שיח האוונגלי

משבא לתאר את העיר השמימית, אמר יוחנן, שחומותיה עשויות אבן ישפה וזהב, בדומה לזכוכית שקופה: עוד צוין שעל אבן זו – סמל האמונה הקתולית – בנה פטרוס את הכנסייה המשרתת את מאמיניו. הרי כך אמר ישעיה: אמסור את אבן להגנתך...

צורת העיר מרובעת, ומכאן גם יציבותה וחוזקה, שכן צורה זו מושלמת מאוד... ועל חומותיה שלושה שערים שהוכפלו לארבע החומות [=סגולות] וכך יוצא המספר שנים-עשר שמות המלאכים, הניצבים בראש שנים-עשר השבטים...¹³

ובניין חומתה אבן ישפה והעיר זהב מופז, דומה לזכוכית זכה.¹⁰ ואף אני אומר אליך כי אתה פטרוס ועל הסלע הזה אבנה את קהילתי, ושערי שאול לא יגברו עליה (מתי טז 18). הנה אנכי מרביץ בפוך אבניך ויסדתיך בספירים.¹¹ ויש לה [לירושלים] חומה גדולה וגבוהה ושנים-עשר שערים לה, ועל השערים שנים-עשר מלאכים ושמות כתובים עליהם אשר הם שמות שנים-עשר שבטי ישראל. שערים שלושה ממזרח, שערים שלושה מצפון, שערים שלושה ממגב ושערים שלושה ממערב. ולחומת העיר שנים-עשר מוסדות ועליהם שנים-עשר שמות לשנים-עשר שליחי השה... ואורכה כרוחבה...¹²

מהשוואת הטקסטים שנערכה כאן¹⁴ עולה אפוא, שבארוס לא הסתפק בתיאור מבניה של 'ירושלים החדשה', אלא הוסיף פרשנות משלו, שחלקה מופיעה כבר בקטעים הראשוניים של 'הדו-שיח האוונגלי'. כך, למשל, הוא העדיף להביא הסברים מיסטיים למספרים שלוש, ארבע ושנים-עשר, החוזרים ונשנים במהלך התיאור. כך כתב בארוס:

המספר שלוש שבשערי העיר יש להבינו [על רקע] שלוש הפרסונות של השילוש הקדוש. המספר ארבע שומר בתוכו את הסוד שבשם האלוהים בן ארבע האותיות, אשר היוונים מכנים τετραγράμματον ואילו היהודים 'השם המפורש'. המספר שנים-עשר, נובע מסך כל האותיות שבמלים: אב, בן ורוח הקודש.¹⁵

10 חזון יוחנן כא יח.

11 ישעיה נד יא.

12 חזון יוחנן כא יב-טז.

13 דרשה, עמ' 118.

14 בארוס אינו מצטט מדברי חזון יוחנן באופן מסודר, פסוק אחר פסוק, אלא בצורה מעורבבת וללא פירוט. הוא הזכיר, למשל, את שלושת השערים (as tres portas) ללא כיווניהם: מזרח, מערב, צפון ודרום, כפי שמופיע בספר חזון יוחנן.

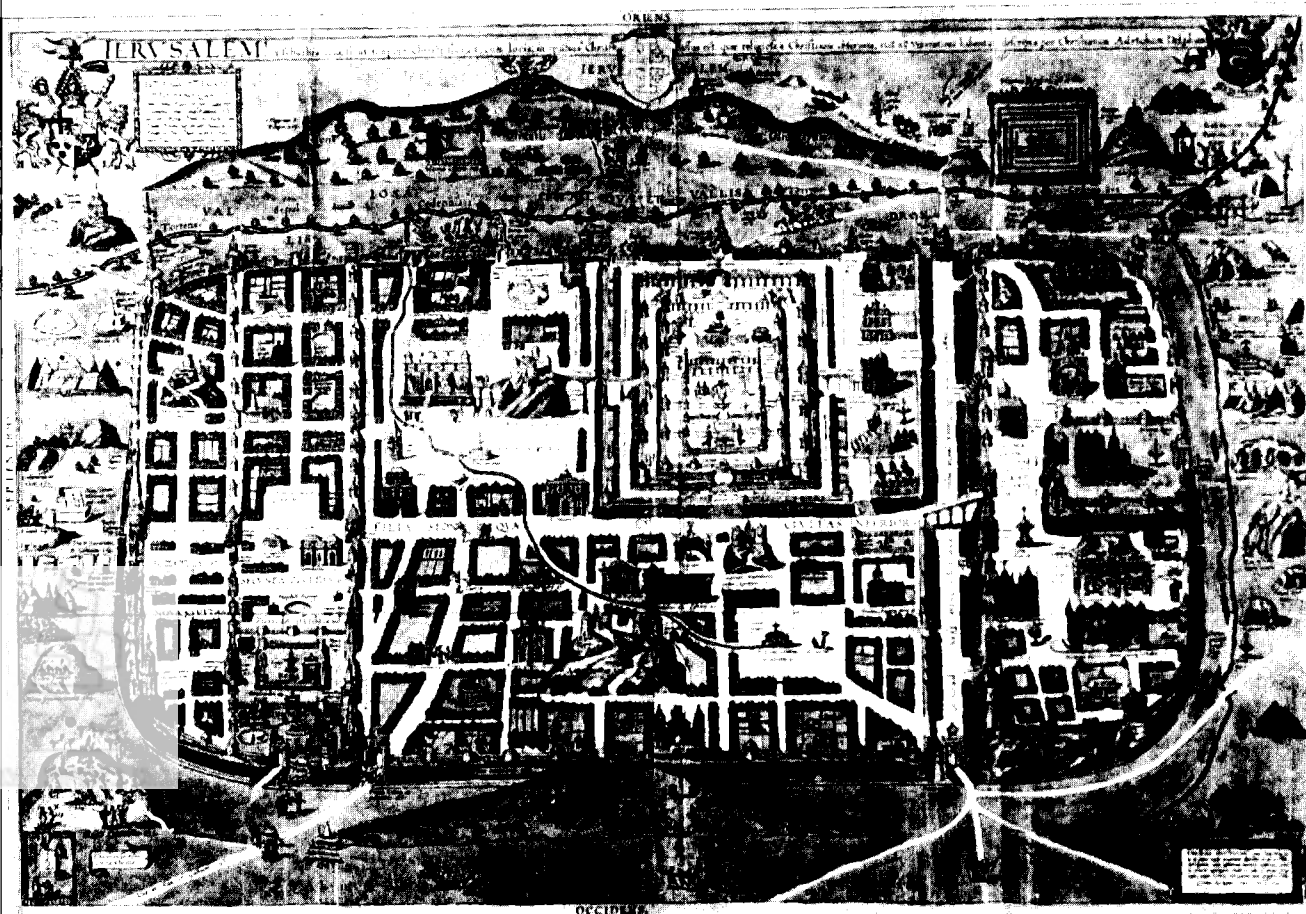
15 אב (2 אותיות), בן (2), רוח הקודש (8), סך-הכל 12. ראה: דרשה, עמ' 119-120. כידוע, בארוס הושפע רבות מחשיבתם של כמה מקובלים נוצרים כגון: פיקו דלה מירנדולה, פטרוס קולונה גלטינוס, יוהנס רייכלין (1455-1522) ועוד פילוסופים בני הרנסנס. ראה: פיינגולד (לעיל, הערה 5) עמ' 56 ואילך.

בארוס האמין באמונה שלמה, שירושלים נושאת עטרת של קדושה וסגולה מיוחדת, כי הרי כתוב בחזון יוחנן, ¹⁶ שהיא 'יורדת מן השמים מאת האלוהים'. לעיר יש אף משמעות 'היסטורית', שקשה להתעלם ממנה: בה לימד ישו את תורתו לשליחים, והם הפיצוה ברחבי העולם. כמו־כן, ב'ירושלים החדשה' הורה המשיח הנוצרי לבשר לשליחיו ולמאמיניו, שכל אדם רשאי להיכנס אל חיק הכנסייה באמצעות הטבילה, סקרמנט שקיבל לגיטימציה רוחנית בכוחם של האב, הבן ורוח הקודש.¹⁷ לדעתו של בארוס, ודבריו מבוססים על מקורות נוצריים קדומים כמו אלברטוס מאגנוס, הכנסייה נבנתה בירושלים על יסוד שתיס-עשרה 'אבנים חיות' (pedras vivas). בארוס קשר כל אבן עם שליח נוצרי, וזהו רעיון מקורי שלו. נכון הוא שב'חזון יוחנן' מוזכרות י"ב אבני חפץ, אך הללו הובאו שם ללא קשר וזיקה לשליחי הנצרות. לעומת זאת, בקטעים אחרים הולך בארוס בעקבות הנאמר בחזון יוחנן בלי להוסיף לנאמר שם:

חזון יוחנן	הדו-שיח האוונגלי
ומוסדות חומת העיר [ירושלים]	ישפה לפטרוס
מרוכצות בכל אבני חפץ, המוסד	ספיר לשליח יוחנן
הראשון ישפה, השני ספיר,	שבו למתתיהו
השלישי שבו, הרביעי ברקת,	ברקת למתי
החמישי יהלום, השישי אודם,	יהלום לשמעון
השביעי תרשיש, השמיני שוהם,	אודם ליעקב הבכור [מאיור]
התשיעי פטדה, העשירי נופך,	תרשיש ליעקב הקטן [מינור]
אחד העשר לשם, שנים העשר	שוהם לאנדרי
אחלמה. ¹⁸	פטדה ליהודה-תדאוס
	נופך לברתולומאוס
	לשם לתומס
	אחלמה לפיליפ. ¹⁹

'ירושלים החדשה' נתפסת בדרשתו של בארוס כעיר האדון, ומידותיה לקוחות מפסוקים אפוקליפטיים: 'ומושב העיר מרובע ואורכה כרוחבה וימד את העיר בקנה המידה שנים עשר אלף ריס, אורכה ורוחבה וקומתה שווים המה. וימד את חומתה [של ירושלים] על מאה וארבעים וארבע אמות במידת איש אשר היא מידת המלאך'.²⁰

16 חזון יוחנן כא י.
17 מתי כח יט. והשווה אצל בארוס: 'O qual nome Christo ensinou a seus Apóstolos, quando os mandou: per todo o universo pera manterem em a sua Igreja, mediante o batismo, todas as gentes per estas portas em nome do Padre, e do Filho e do Espírito Sancto'. דרשה, עמ' 120.
18 חזון יוחנן כא יט-כ.
19 דרשה, עמ' 119.
20 ראה: דרשה, עמ' 120, והמקורות בחזון יוחנן כא טז-יז.

מפה דמיונית של ירושלים לפי כריסטיאן אדריכום (1585)

מהו מקור המספר שנים-עשר אלף ומאה ארבעים וארבעה אלף, שעליהם מדבר בארוס? בירור יסודי בטקסט הפורטוגלי מגלה, שהסבריו של בארוס מבוססים על פסוקים שבנבואת אחרית הימים ליוחנן, שם נאמר בין היתר, שמלאך ה' הוריד ארצה מאה ארבעים וארבעה אלף חותמות,²¹ וחובה להצמיד לכל אחד משנים-עשר השבטים שנים-עשר אלף חותמות.²² ירושלים היא גם עיר האור,²³ אור שנועד להאיר את דרכו של כריסטוס, ושתפקידו להקרין קרן זוהר על הילתו של האב, היא כמובן ישו הנוצרי. באור זה הוזכרה 'העיר החדשה' עליידי הנביא

21 במקור המלה ל'חותמות' היא assinados, עיין: דרשה, עמ' 121.

22 ראה: דרשה, עמ' 121 והמקורות בחזון יוחנן ז ד-ח.

23 המלים luz (אור), lume (אש, אור), claridade (בהירות), resplendor (זוהר), resplandente (זוהר, נוצץ) וכו'צא באלה חזויות ונשנות לאורך כל הדרשה. עיין: דרשה, עמ' 121-122.

ישעיהו²⁴ מאור זה עשויים גם כל הדברים והיצורים שבעולם. בארוס ראה בירושלים את נוכחותו של השילוש הקדוש. נוכחות זו של שלוש הפרסונות שבשילוש נושאת עימה תפקיד מוגדר, כנאמר ב'דרשה': 'האל כאב מציין את הצלילות [claridade] האמיתית של הלידה. האל כבן מסמל את השפע, הנדיבות והזוהר שבתוך הבהירות. האל כרוח הקודש מצביע על האש הבוערת המקרינה חום ואהבה'.²⁵

מרכיב האובלוסין — התכונות של תושבי ירושלים

תושבי ירושלים כה רבים היו, שקשה היה לסופרם. לדעתו של בארוס, קיימת זיקה בין מספרם הרב של תושבי ירושלים החדשה לבין ההבטחה שניתנה במקרא לאברהם אבינו, 'ואעשך לגוי גדול'.²⁶ אולם, בארוס מצא לנכון לצרף פרשנות משלו, ואף ניסה בכל דרך אפשרית לקשר את ירושלים לסוד השילוש הקדוש. הוא ניסח זאת כך:

כפי שכל דבר נושא עימו שלושה ממדים: אורך, רוחב ועומק, ולכל דבר התחלה, אמצע וסוף [תמיד יחס של שלוש]... כך תושבי עיר שמימית זו מייצגים את המספר שלוש, שכן תושבים אחדים הם מלאכיים [angélicos], אחדים אנושיים [humanos], ואחדים אלוהיים [divinos].²⁷

כל תושבי ירושלים החדשה חולקו וסווגו לפי קטגוריות שונות: מלאכיים, אנושיים ואלוהיים. אך אין די בכך. בארוס יודע להסביר, שכל אחת מן הקטגוריות הללו מורכבת מהייררכיות (hierarquías) או תת-קטגוריות נוספות. הקטגוריה הראשונה, זו של המלאכיים, היא בת שלוש הייררכיות, וכל הייררכיה כוללת בתוכה שלושה סדרים רוחניים, כלומר בסך הכול קיימים בקטגוריה זו תשעה סדרים רוחניים. בהייררכיה העליונה שולטים שרפים, כרובים וכסאות מלכות.²⁸ הייררכית הביניים מורכבת מבעלויות, ממעלות טובות ומסמכויות,²⁹ ובהייררכיה התחתונה נוטלים חלק נסיכויות, מלאכים ראשיים ומלאכים רגילים.³⁰

התושבים המלאכיים של ירושלים על-פי הדרשה

ההייררכיה העליונה	← שרפים	כרובים	כסאות מלכות
הייררכיית הביניים	← בעלויות	מעלות טובות	סמכויות
ההייררכיה התחתונה	← נסיכויות	מלאכים ראשיים	מלאכים רגילים

24 ראה: ישעיה ס א; והשווה: דרשה, עמ' 121.

25 עיין: דרשה, שם.

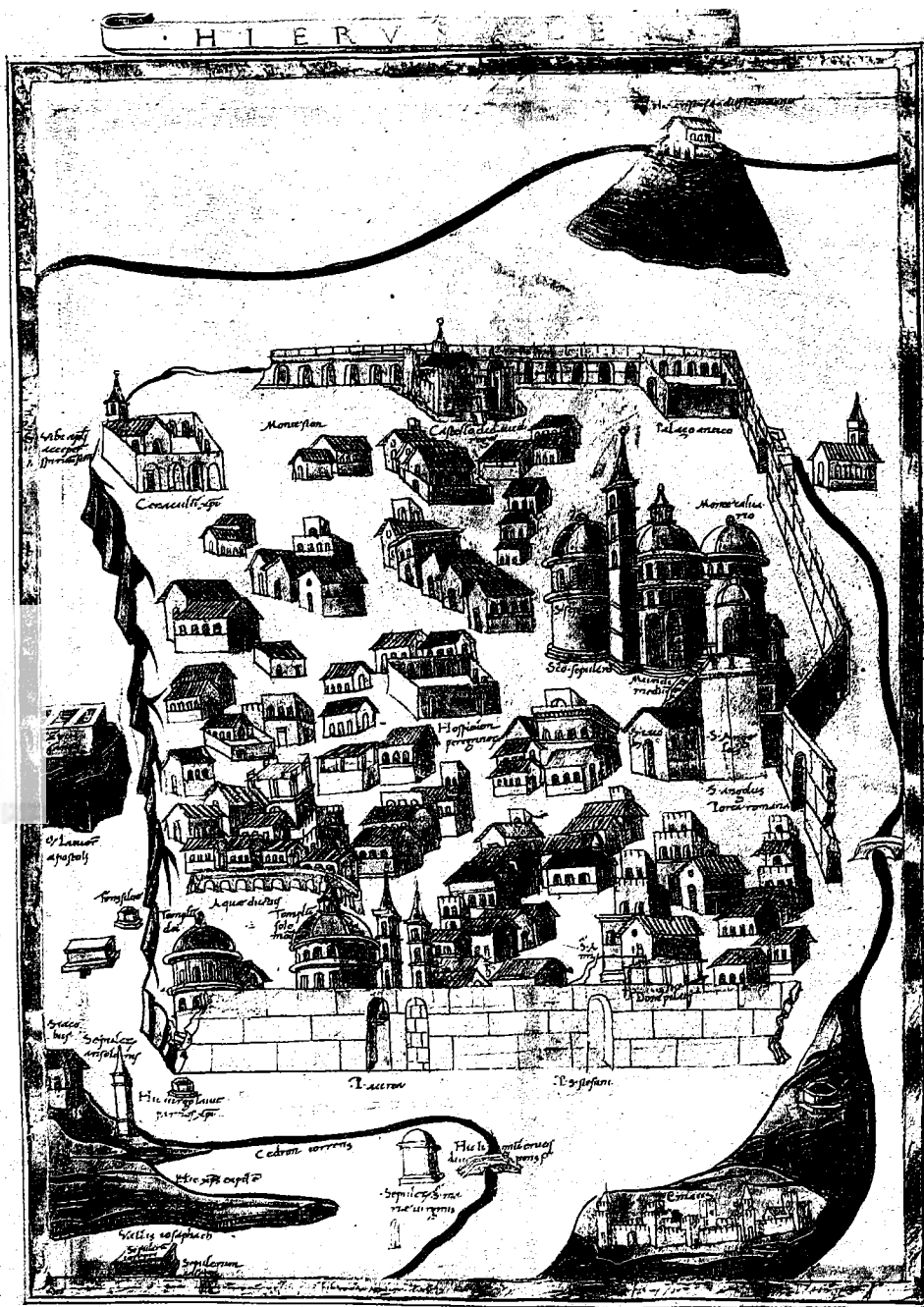
26 בראשית יב ב.

27 'Em cada cousa... nam pode aver mais que tres dimensões: longura largura e profundez, e todas constam de principio, meyo e fim, e todas vam referidas a aquelle ternario número... assy os moradores desta celeste cidade representam este numero trino, por que hũs sam angélicos, outros humanos e outros divinos'. ראה: דרשה, עמ' 122.

28 בלשון המקור: 'tronos, cherubins e seraphins'. ראה: דרשה, עמ' 122-123.

29 בלשון המקור: 'potesetades, virtudes e dominações'. ראה: דרשה, שם.

30 בלשון המקור: 'anjos, archanjos e principados'. עיין: דרשה, שם.

בארוס לא הסתפק בחלוקה שהוא עצמו הציע לצורך מיון תושבי ירושלים. לדעתו, אין הקטגוריות הללו עומדות בזכות עצמן. הוא האמין שמעל ההיררכיות חייב להתייצב 'ברק אלוהי' (Rayo Divino), שעליו הוטלה המשימה להפיץ אור על כל גוף או יצור, הן חומרי והן רוחני. מידת הקירבה של הגוף או היצור לברק האלוהי היא שקובעת את עוצמת האור המוקרנת עליו.³¹ לקטגוריה השנייה משתייכים התושבים האנושיים של 'ירושלים החדשה'. אלה חיים בירושלים הארצית, ואף הם מסווגים בהיררכיות. יש בקירבם מלך ומלכה; הוריהם של השליטים הם האבות (Patriarchas), ונציגיהם בארץ הם השליחים (Apóstolos) והנביאים (Profetas), השומרים בינם לבין עצמם קשר הדוק. במשפחה מלכותית זו מצויים גם מזכירי המלך, שהם מפיצי האוונגליון (Evangelistas). דרג שלישי מיוצג על-ידי קצינים (Capitães), אנשי כמורה (Sacerdotes), אבירים (Cavaleiros), מטרונות (Matronas) וכיוצא בהם.³² הקטגוריה השלישית והאחרונה של תושבי העיר כללה את התושבים האלוהיים. כדרכה של הנצרות, אלה הם שלושה: האב (Padre), הדיבור האלוהי (Verbo Divino), שהוא הבן, ורוח הקודש (Espírito Santo). אך, בעצם מדובר בתושב אחד ולא בשלושה. לפי בארוס, יש לתושב חשוב זה שלושה מקומות מגורים:

מקום מגוריו הראשון נמצא בתודעה הפנימית של נפש המאמין. [מקום זה] כינה דוד המלך 'בית מצודות'. מקום מגוריו השני הוא אם הכנסייה הקדושה, מקום שדוד כינה 'כנסת ומשכן'. מקום מגוריו השלישי הוא הדרשה הזו [דרשת החיים הנצחיים], הנושאת עימה כבוד לעמים ותפארת לעיר ירושלים,³³ עיר האור והזוהר של האדון ישו.³⁴

נישואיה של ירושלים

במערכת החשיבה הנוצרית תמיד קיבלה ירושלים משמעות פיגורטיביות. בנוסף לכך זכתה גם להנפשה ולהגשמה שקשה למצוא בדתות אחרות, יהדות או איסלאם. ישו הנוצרי, הדמות המרכזית בנצרות, נשא את ירושלים הצעירה לאישה. הוא עשה זאת בשלושה אופנים ובשלוש משמעויות: בתור עיר המגלמת את 'התודעה הנוצרית', בתור עיר 'הכנסייה המשרתת' (Ecclesia militans) ובתור עיר 'הכנסייה המנצחת' (Ecclesia triumphans). חשוב לציין, שלפי השקפתו של בארוס, טקס הנישואין בין ישו לירושלים נתבשר בצורה פיגורטיביות (משלית) הן על-ידי משה רבנו, שדיבר אודות נישואי אדם וחווה,³⁵ והן על-ידי השליח פאולוס,³⁶ שהכריז בפומבי על נישואיו של ישו עם הכנסייה.³⁷

31 ראה: דרשה, עמ' 123.

32 עיין: דרשה, עמ' 123-124.

33 יוחנן כא כז.

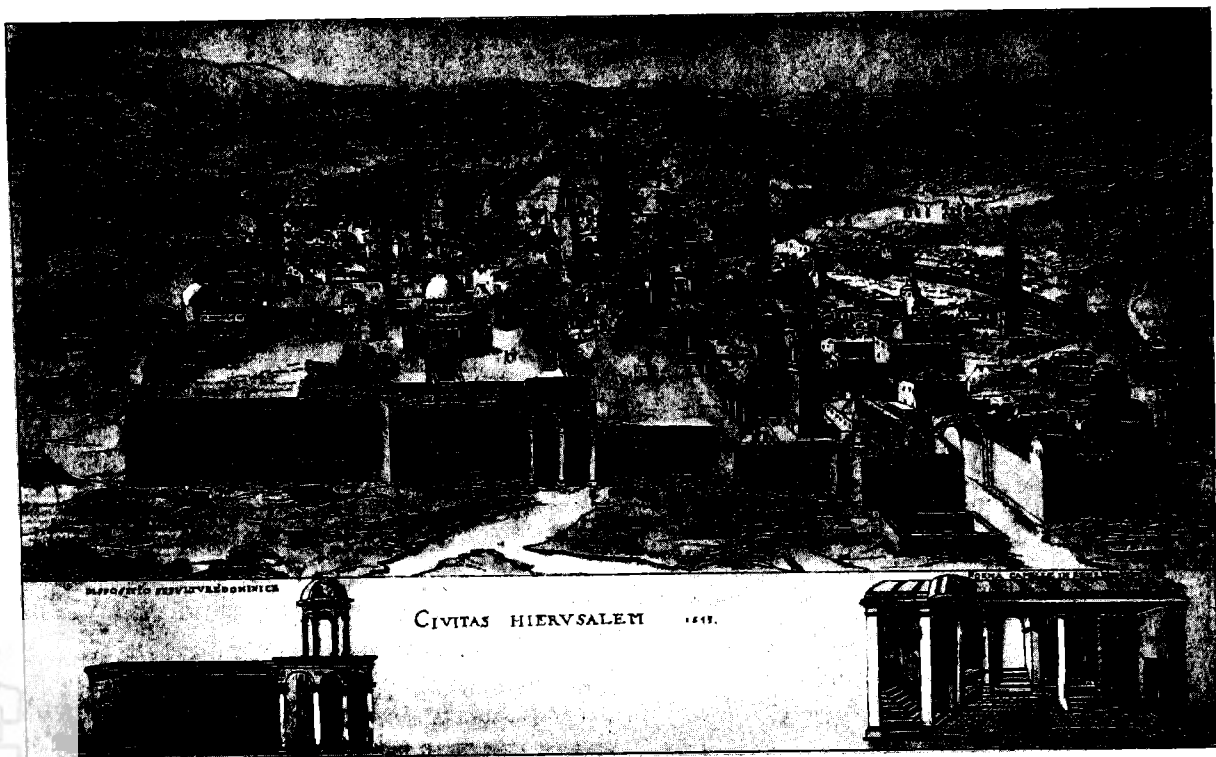
34 'A primeyra morada e a consciencia interior da alma do fiel... a esta chama David cidade fortalecida... A segunda morada diz Paulo que e a Madre santa Igreja, a qual David chama Igreja dos Santos e Tabernáculo dos Justos... A terceira morada e esta triunfante de que e meu Sermam, a qual esta fortalecida com todos os bēes que e nella... Vy a cidade santa de Hierusalem, que tinha claridade, a claridade e luz que segundo elle, e o cordeyro, Christo Jesus' ראה: דרשה,

עמ' 124.

37 עיין: דרשה, עמ' 124-125.

36 האיגרת אל האפסיים ב כא.

35 בראשית ב כג.

מפה אנונימית של
ירושלים (כנראה
מאיטליה, 1543)

במקום אחר בדרשתו הגדיר בארוס את הכנסייה 'עיר והיכל לאלוהים, שבהם שוכנת רוח הקודש'.³⁸ עוד הוסיף, כי כאשר ישו נשא את הכנסייה לאישה, קיבלו תושבי ירושלים החדשה 'פרי' (fruto), המכיל בתוכו משמעות (=טעם) טריניטארית.

להבנת הטיפולוגיה הפיגורטיבית אימץ בארוס את הנאמר בבשורה על-פי יוחנן, וכך כתב: 'פרי זה הוא לחם אלוהים, המעניק חיים נצחיים לכל הטועם ממנו. איש כי יאכל מן הלחם הזה, היורד מן השמים, יחיה לעולם, והלחם הוא בשרי אשר אני [ישו] נותן בעד חיי עולם. כל מי שיאכל את לחמי [בשרי], וישתה את דמי יהיה בקרבי, מפני שבשרי הוא מאכל ודמי הוא משקה'.³⁹

אחרית דבר

בארוס היה, ללא ספק, אחד האישים הרכגוניים והססגוניים ביותר, שהצמיחה המדינה הפורטוגלית בתקופת הרנסנס. פעילותו הענפה לא הצטמצמה בתחומי הכרוניסטיקה, הפוליטיקה

38 ראה: דרשה, עמ' 103 ודיון בעניין זה אצל: פיינגולד (לעיל, הערה 5), עמ' 93 ואילך.
39 'A primeyra e aquelle pam vivo que descendeo do ceo, do qual se alguem comer vivirá pera sempre... Eu sou o pam vivo que descendi do ceo, se alguem comer deste pam vivirá pera sempre, e o pam que lhe Eu der e a minha carne, etc. E aquelle que comer a minha carne e beber o meu sangue, está em My e Eu nelle'. ראה: דרשה, עמ' 126. והשווה: הבשורה על-פי יוחנן ו נא.

והאדמיניסטראציע של הכתר, אלא הותרה את רישומה גם בהעשרתה של התרבות בשטחים אחרים, כגון: לשון, ספרות, פילוסופיה ודת.

יש בחיבוריו של בארוס, העוסקים ביהדות, מידע רב ערך על מנהגיהם ועל אורחות חייהם של היהודים. בנוסף לכך ימצא בהם הקורא מידע חשוב ביותר על משמעויותיה של ירושלים, ועל כך הצבענו לעיל.

בשונה מן המגמות הכלליות של 'הדרשיח האוונגלי', אין ב'דרשת החיים הנצחיים' ויכוח בין היהדות לנצרות; זהו מונולוג רטורי בעל סגנון עדין ותוכן כריסטולוגי מחושב.

פרשנותו הנוצרית-הכריסטולוגית של בארוס בעניין ירושלים מיוחדת, ונבדלת מפרשנותם של נוצרים שקדמו לו. שלא כמו קודמיו, בארוס מרבה לנמק את עמדותיו בהסברים מורכבים ומתוחכמים, תופעה נדירה במסורת הנוצרית. יש בהסבריו מספר ניכר של פסוקים אפוקליפטיים, בעיקר מספר חזון יוחנן, אך הוא לא חסך מאמצים כדי לבסס את דעותיו על מקורות נוספים, תוך שילוב שקול ומאוזן של רעיונות ותפיסות אישיים. במלים אחרות, אין ספק שספר חזון יוחנן השפיע השפעה מכרעת על אוצר הסמלים האפוקליפטיים שבדרשה, אך נמצא בה גם סמלים מסוימים של בארוס, המצטיינים במידת-מה של מקוריות.

ערכה ההיסטורי של 'דרשת החיים הנצחיים' בכך שנדונה בה בהרחבה משמעותה של ירושלים. עובדה זו בולטת שבעתיים, אם ניקח בחשבון שבארוס ידוע בציבור האיברי כאדם 'חילוני', שמעולם לא הזדהה עם החוגים הכנסייתיים הרחבים בפורטוגל במאה הט"ז. בדרשתו 'ירושלים של מטה' העיר הארצית אינה זוכה לתיאור, והיא אינה נפגשת כלל עם 'ירושלים של מעלה', העיר השמימית. וכי לא היה זה רצונו של בארוס?

המפה של קורנליוס לוס ומסע משלחתו לארץ-ישראל

מרדכי לוי

הרקע למסע וקורות המפה

קורנליוס לוס (Loos, 1686-1738) היה מן המעולים בשרטטים ששירתו בחיל ההנדסה השבדי בתקופתו. את הבסיס ליכולת הרישום המרשימה שלו רכש במסגרת הכשרתו כקצין הנדסה. הוא נמנה עם שרידי צבאו של המלך קרל ה-12, שניצלו בשנת 1709, לאחר שהצאר פטר הגדול הנחיל לשבדים מפלה ניצחת בקרב פולטבה. לוס הצטרף למחנה מלכו, שמצא מקלט בבנדר (בסוריה) שבתחומי הקיסרות העות'מאנית. ב-21 לינואר 1710 נצטווה לוס, יחד עם עמיתיו הקצינים קונרד שפארה (Sparre, 1680-1744) והנס גילנשאפ (Gyllenskepp, 1687-1738), 'לצאת בפקודת הוד מלכותו לירושלים ולמצרים על-מנת להתבונן באורח בלתי-אמצעי בדברים יקרי מציאות ובמונומנטים ולהכין רישומים שלהם'.¹ קרל ה-12, שהיה לותרני אדוק, השתוקק לחזות במראות ארץ הקודש, ושהייתו הממושכת בתחומי הקיסרות העות'מאנית עוד הגבירה את סקרנותו. בהיותו מנוע מלעזוב את בנדר, שיגר אחדים מקציניו על-מנת שיחזרו עם חפצים ותרשימים, שימחישו את מה שנבצר ממנו לראות במו עיניו. על המשלחת הוטל גם להכין רישומי ביצורים בעלי ערך אסטרטגי. לוס התמחה ברישומי ביצורים ואתרים, ואילו שפארה הצטיין ברישומי מדים ומלבושים. המסע לארץ-ישראל נמשך כשנה וחצי, וב-7 ביולי 1711 חזרו השלושה לבנדר. עם שובם השלימו את רישומיהם תחת פיקוחו הישיר של המלך. גם מפתו של לוס הושלמה בתקופה זו. לאכזבתו של לוס היו אלה רישומיו של שפארה ששוגרו בשנת 1712 בפקודת המלך לשטוקהולם על-מנת שיוכנו כתחריטים לדפוס.²

למרות תחינותיו החוזרות בפני המלך, נשארו יצירותיו של לוס במחנה. בפברואר 1713, כאשר עמד חיל המצב התורכי להסתער על המחנה בבנדר, ביקש לוס מהמלך להעביר את רישומיו

* תודתי נתונה לד"ר ריכב רובין על עצותיו המועילות בנושא תולדות הקרטוגרפיה של ארץ-ישראל. הערת המערכת: מאמר זה הינו המשך לדיון במפתו של קורנליוס לוס, וראה: נ' שור, מפתו של המאיר קורנליוס לוס (1710-1711), קתדרה, 61 (תשרי תשנ"ב), עמ' 182-184.

1 J.H.v. Kochen, 'Kansli Dagbok från Turkiet', *Karolinska Krigares Dagböcker*, IV, Lund 1908, p. 20

2 R. Josephson, 'Karl XI och Karl XII Esteter', *Karolinska Förbundets Årsbok*, Lund 1947, p. 52

דיוקנו של קונרד
שפארה, בלבוש מזרחי,
ציור שמן

קרל ה-12, ציור שמן

מוזיאון תל אביב

למקום מבטחים באמצעות הנספח הצבאי האנגלי ג'יימס ג'פריס (Jeffries), אך גם הפעם לא נענה המלך לבקשתו.³ במהלך המתקפה התורכית נשרף המחנה כולל מגוריו של המלך. רק תיבה אחת, שהוטמנה מתחת למיטתו, ניצלה. בתיבה נמצאו 40 מרישומיו של לוס, ובהם מפת המזרח. כ-250 מרישומיו האחרים עלו באש, ובהם כל הרישומים מארץ-ישראל להוציא רישום קבר ישן.⁴ התמזל המזל והרישומים שנפלו לידי התורכים נרכשו חזרה על-ידי ציר נסיכות הולשטיין פרידריך ארנסט פון פבריס (Fabrice) שהיה מקורבו של קרל ה-12. הוא דאג לשיגורם ללונד שבשבידיה. לאחר שובו למולדתו נפגש המלך, בשנת 1718, עם לוס בלונד. בפגישתם סוכם כי הרישומים והמפה יוכנו לדפוס. מותו של המלך, ב-12 בנובמבר 1718, ליד הגבול הנורבגי, שם לאל תוכנית זו. לוס החזיק ברישומיו בתקווה שיצליח להביאם לדפוס בעצמו. בשנת 1736, כאשר עמד בפני פרישה משירות הממלכה, נזכרו בחצר המלך, כי הרישומים והמפה הם קניין ממלכתי, ודרשו ממנו להחזירם. בינתיים נפטר לוס, בשנת 1738, ויורשיו החזירו את החומר לארכיון הממלכה. בשנת 1740 הועברו יצירותיו של לוס לידי הנריק בנצליוס (Benzelius), שהתמנה באותה עת לבישוף לונד. בנצליוס, שנשלח בשנת 1715 על-ידי המלך לארץ-ישראל, עמד לפרסם את רשמי מסעו, והתבקש לעבור גם על החומר שהשאירו הנוסעים מיכאל אנמאן (Eneman) ולוס לאחר מותם.^{4*} ואולם לבנצליוס נועד קידום מזהיר למישרת הארכיבישוף של שבדיה, והוא לא התפנה מעולם לפרסם את רשמי מסעו, ולא כל שכן את יומנו של אנמאן ואת מפתו של לוס. לאחר מותו של בנצליוס, בשנת 1758, שבו יצירותיו של לוס למוזאון המלכותי. הן נשארו שם עד שנת 1866, היא שנת חנוכתו של המוזאון הלאומי. בשנה זו הועברו יצירותיו למוזאון החדש, ובו הן שמורות עד היום. עם העברתה צורפה מפתו של לוס לאוסף Tassin-Harleman (THC), המוקדש כולו לחומר העוסק בבניית הארמון המלכותי בשטוקהולם, שנחנך בשנת 1750. בהיותה מוטתת באוסף זה, נעלמה המפה מעיני העוסקים במחקר הקרטוגרפי הכללי והארצישראלי. טיטוס טובלר, ריינהולד רייכט והחוקרים המודרניים לא ידעו על קיומה. בשנת 1931 פרסם אורט ורנגל (Wrangel) צילום מוזער של המפה במאמרו על משלחתו של לוס למזרח.⁵ בשנת 1978 הוצגה המפה בספרייה המלכותית בשטוקהולם במסגרת תערוכה לרגל 30 שנים למדינת ישראל, שהוקדשה לנושא 'אלף שנים למסעות שבדים בארץ-הקודש'. בשנת 1985 הוצגה המפה, יחד עם שאר רישומיו של לוס ששרדו, בתערוכה במוזאון הלאומי בשטוקהולם.⁶ למרות היותה מוכרת למלומדים שבדים, מעולם לא זכתה להתייחסות כנושא הראוי למחקר.

3 פרטים אלה מצויים במכתבו של לוס אל ידידו הגנרל מאגנוס פאלמקויסט (Palmquist), שנכתב מיד לאחר שריפת המחנה בבנדר ב-12 בפברואר 1713. העתק מהמכתב שמור בספריית האוניברסיטה באופסלה, בקובץ UUB F109. שסימנו

4 הרישום הועתק מתוך: *Beschryving van Gantsch Syrie en Palestyn of Heilige Landt*, Amsterdam 1677. פרט זה אינו מצוי באבטיפוס של רישום קבר ישן, שהוכן על-ידי אמיקו בשנים 1593-1597. והשווה: ג' שור, 'מפתו של המאייר קורנליוס לוס (1710-1711)', קתדרה, 61 (תשרי תשנ"ב), עמ' 182-184.

*4 וראה: מ' לוי, 'מסע לארץ-ישראל: שני מכתבים של התיאולוג השבדי מיכאל אנמאן (1712)', קתדרה, 53 (תשרי תש"ן), עמ' 75-84.

5 E. Wrangel, 'Den Första Svenska Orientexpeditionen och Cornelius Loos' Teckningar', *Karolinska Förbundets Årsbok*, Lund 1931, pp. 113-171.

6 גב' מרגיט הופמן הפנתה תשומת לבי לדבר התערוכה משנת 1978. המוזאון הלאומי פרסם קטלוג לתערוכה בשנת 1985, ראה: A. Westholm, *Cornelius Loos: Teckningar från en Expedition till Främre Orienten 1710-1711*, Stockholm 1985.

סמל משפחת לוס (שים
לב לחצייהסתר בתוך
הסמל)

תכלית המפה

המפה מתארת את כל אגן היס-התיכון המזרחי. תחומה משתרע בצפון עד חצי-האי קרים, במזרח עד המדבר הסורי, בדרום עד קצה חצי-האי סיני ובמערב עד חצי-האי הפלופונזי⁷. לוס הציג את המפה בכתובת שבדית המצויה בכותר המפה ('קרטוש') ולהלן תרגומה העברי:

מפת המזרח והארצות הגובלות בו, הכוללת לא רק נהרות ומקומות עתיקים ידועי שם, שלא ניתן למוצאם במפות אחרות, אלא גם נמלים וערים שמיקומם תוקן לעומת מפות אחרות בהתאם לתצפיות שנעשו במהלך המסע לאותם מקומות בידי קורנליוס לוס, מאיור בחיל ההנדסה, 1711.

אין ספק שלוש התכוון לשרטט במפתו את ארץ-ישראל כפי שנגלתה לעיניו במסעו, וביקש לשקף בתיאורו את מציאות תקופתו ולא את המסורת התנ"כית. בכך נטל על עצמו משימה קשה, שכן מרבית מקורות ההשראה שלו היו מפות ארכאיות ובלתי-מציאותיות, שנעדר מהן כל רמז למציאות התקופה.

אפיוני המפה

גבולות פוליטיים הסממן הכולט ביותר המייחד את מפת לוס ממפות מקראיות או היסטוריות אחרות הוא השימוש בגבולות פוליטיים-מינהליים של השלטון העות'מאני, תוך התעלמות מוחלטת מגבולות השבטים. גבולות פוליטיים בני הזמן החלו להופיע בצרפת באמצע המאה הי"ז. מפתו של פיליפ דה לה רו (de la Rue) שהודפסה באטלס שלו בשנת 1651 ואשר הוקדשה לסוריה ולארץ-ישראל המודרנית, הביאה לראשונה את החלוקה המינהלית לסנג'קים (שכם וירושלים) ולנסיכויות או אמירויות

7 המפה גדולת ממדים: רוחבה 1,315 מ"מ ואורכה 1,380 מ"מ. היא משורטטת בדיו שחור על-גבי גליונות נייר מתוצרת עות'מאנית (סימני הנייר חצי-סהר), המודבקים על אריג בד. סימנה הקטלוגי באוסף המוזאון הלאומי: THC 9100.

(צידון, קיסריה ועזה).⁸ מפתו של לוס זרועה בסימוני גבול של פלכי הקיסרות העות'מאנית. הוא ציין את הפלך בכינוי ביילרבגאט (Beglirbegat), המושאל מכינויו התורכי של מושל הפלך ביילרבי (Beylerbey). באשר לאזורנו הוא אינו מעודכן בחלוקה לפלכים. פלך צידון, שהיה קיים מאז שנת 1660, אינו נזכר.⁹ פלך דמשק (ביילרבגאט דמסקיס), מוזכר, אך בירתו דמשק, ממוקמת בטעות בתחום פלך טריפולי. ניתן לשער כי מקור השגיאה בהעתקה עיוורת של הגבולות ממפה אחרת. לוס לא ציין את החלוקה לסנג'קים (Sancak), אלא כינה את כל השטח מערבית לירדן ארץ-הקודש (Terra Sancta). החלוקה הפנימית ליהודה, שומרון וגליל תואמת את החלוקה המופיעה במפות הארכאיות המתארות את ארץ-ישראל בתקופתו של ישו. גבולות ארץ-ישראל נקבעו, אם כן, על-ידי לוס בשילוב של נתונים פוליטיים בני זמנו ונתונים השאולים מחלוקתה ההיסטורית-המסורתית של ארץ הקודש.

תפרוסת יישובית

מרבית 64 היישובים, המופיעים במפתו של לוס בתחום ארץ-ישראל, שאובים ממאגר היישובים המצוי במפות המקראיות של המאה הי"ז. אך במפת לוס אין הגורש היישובי האופייני למפות אלה. במיקומה הגאוגרפי של צפת הוא מציין את Betulia. זהו זיהוי שגוי, המיוחס למסורת נוצרית מסוף ימי-הביניים, הגורסת את מיקומה של בתוליה בצפת.¹⁰ מיקומה של באר-שבע, Bersabee, צפונית לקו הרוחב של חברון מעיד על השפעתה הממושכת של המסורת הצלבנית, שזיהתה את באר-שבע עם בית-גוברין. ברצועת החוף ציין לוס צפונית לקיסריה יישוב בשם Drusse, אשר אינו קיים כלל. הכוונה היא לדרוזיון, המוזכרת על-ידי יוסף בן מתתיהו כמגדל היפה ביותר שנבנה על-ידי הורדוס בנמל קיסריה.¹¹

במפתו של לוס נמצאים גם יישובים המוזכרים לעתים נדירות או בכתיב בלתי-שגרתי. בקצה הדרומי של רצועת החוף מופיעה Larissa, שהיא הגרסה האיטלקית של אל-עריש. הכינוי מופיע כבר בתקופת הצלבנים, ומוזכר מאוחר יותר באטלס הקטלאני משנת 1375.¹² כינוי היישוב Schenin משקף את ההיגוי הערבי ג'נין, אשר לוס קלט בעת מסעו. ספק אם זיהה את בירתו של הפאשא, שהטיל מוראו על הנוסעים האירופים, כעין-גנים המקראית.¹³ גם כתיב שמות היישובים Saffouri (ציפורי) ו-Latroun משקף את ההיגוי הערבי.

8 Ph. de La Rue, *La terre sainte en six cartes géographiques*, Paris 1651. המפה השישית נושאת את הכותרת 'Sourie ou terre sainte moderne'.

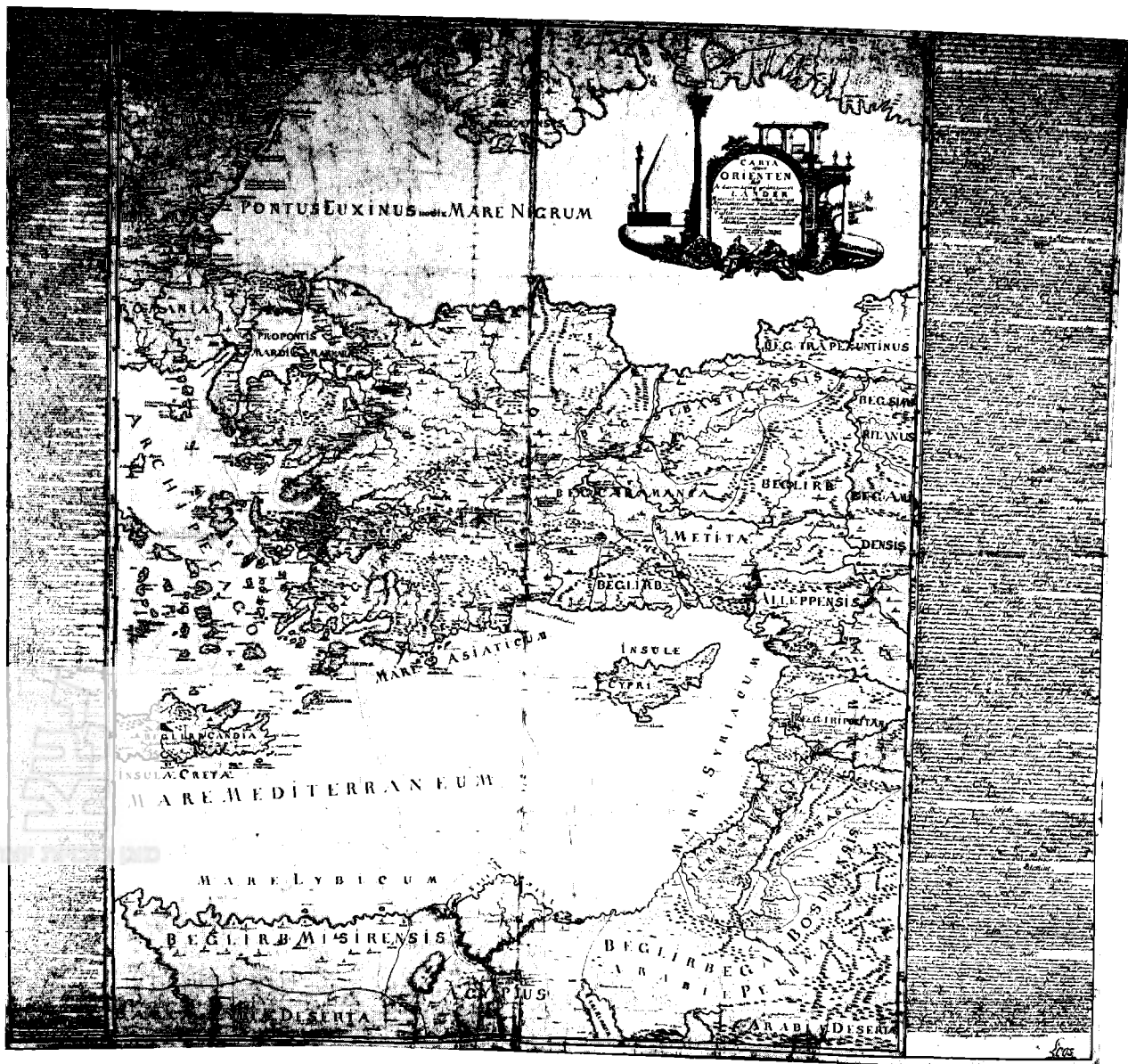
9 A. Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973, p. 120.

10 ביתוליה מוזכרת בספר יהודית ד-ו, בקשר לפרשת יהודית והולופרנס. זיהויה נשאר בעייתי, ולפי גרסת גרן יש לחפש, אם אכן היתה קיימת, בסנור אשר בסמוך לעמק-דותן. ראה: ו' גרן, תיאור ארץ ישראל, ד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 229-232. עוד ראה בעניין זה: ר' רובין ומ' לוי, 'המקרא למפת דה אנג'ליס', קתדרה, 52 (תמוז תשמ"ט), עמ' 118, הערה 25.

11 מלחמת, א כא ו. מפות המאה הי"ז מציינות לצד קיסריה את שמה הקודם מגדל סטרטון, ובסמוך מצוין השם דרוזיון. הקרטוגרף הצרפתי אנזיל (Anville), שפעל באמצע המאה הי"ח, מציין במפתו: Druse ou Tour de Straton.

12 K. Nebenzahl, *Maps of the Holy Land*, New York 1986, pp. 78-79. כינויה היווני Rhinocolora ('קטומי האף') או רינוקורורה נפוץ יותר מהכינוי האיטלקי במפות המקראיות של המאה הי"ז, והוא מופיע כבר אצל ההיסטוריון היווני דיודורוס מסיציליה במאה הראשונה לפנה"ס.

13 יהושע כא כז-כט. בפי הצלבנים נקרא המקום Ginnin.

מפתו של קורנליוס לוס

לוס הביא גם חידושים במיפוייה של ארץ-ישראל. למרגלותיו המזרחיים של רכס הכרמל, על אם הדרך מעכו לשומרון, רשומה נקודת יישוב בשם Chefarmi. זוהי שפרעם (בערבית שפא-עמר), שלימים עלתה לגדולה בהשפעת צאצאיו של דאהר אל-עמר. לפיכך יש להקדים את שיקום היישוב בשפרעם לבניית המבצר במקום בשנת 1761.¹⁴ בין עזה לאל-עריש מופיעה נקודת יישוב בשם Caunienes ויש לזהותה כחאן-יונס. כינוי זה מופיע כבר אצל הנוסע ז'אן דה תונוט (Thevenot) בשנת 1657.¹⁵ הקרטוגרף ההולנדי פיטר ואן דר אה (van der Aa) ציין במפתו משנת 1706 נקודה בשם Caunienes, אך היא מסומנת על פסגת הר בתוך סיני.¹⁶ לוס מיקם לראשונה את חאן-יונס בהקשר היישובי הנכון.

בתקופה שבה התפרוסת היישובית שהוצגה במפות ארץ-ישראל היתה מוגבלת למסורת המקראית והקלאסית היה בחידושים צנועים אלה פתיחת צוהר למגמה חדשה, ששיאה — מיפוייה המציאותי של ארץ-ישראל.¹⁷

הגישה לתיאור המציאות

גישתו של לוס לתיאור המציאות בולטת בשטחי התעניינותו, שנגזרו ממשימותיו במסע — איסוף מידע על עתיקות ומידע אסטרטגי.

מידע על עתיקות

במפה פזורות הערות הנוגעות למצבם המעודכן של יישובים שונים בתקופתו של לוס. לצד ארבעת היישובים, אשקלון, באר-שבע (והכוונה לבית-גוברין), אנטיפטריס (והכוונה לארסוף — רשפון) וקיסריה, רשם לוס ruinerat, כלומר נחרב. אין הוא הראשון שעמד על עובדה זו. כבר בשנת 1651 ציין פיליפ דה לה רו במפתו ruinee לצד אתרים מהעת העתיקה.¹⁸ ליד צור ובעל-בק, שאותן פקד לוס במסעו, ציין את דבר קיומן של חורבות גדולות — ורשם לצדן finnes stoora ruiner. מזרחית לצור המחיש את העתיקות בציירו אמת מים (aquaducter). ריכוזי חורבות של ערים עתיקות מצוינים במפתו במדבר בית-צידא שבעבר-הירדן. בסמוך לתדמור כתב לוס, שבאתר זה מצויות חורבות גדולות ויקרות ערך, ועיטר אותן בעמודים. מלבד עתיקות ציין לוס גם אתרים בעלי

14 בבבלי נזכר היישוב שפרעם, שאליו עברה הסנהדרין מאושא. ראה: ראש השנה לא א-ב. הצלבנים הקימו במקום מבצר שכונה Le Safran

15 מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב 1979, עמ' 351.

16 J. Newberie, *Reyss na het Heylig Land en na Persien en Turkyen*, Leyden 1706. זהו תיאור מסע משנת 1579, שהובא לדפוס בשנת 1706, והוא כולל מפה שגולפה על-ידי ון דר אה. ועיין: E. Laor, *Maps of the Holy Land: Cartobibliography of Printed Maps, 1475-1800*, New York-Amsterdam 1986, no. 533

17 del'Isle, 1675-), והיא נושאת התאריך 30 בנובמבר 1714. מפה זו שמורה בכתב-יד באוסף לאור (לאור [שם], מס' 243), והמחקר הגאוגרפי וההיסטורי לא העניק לה תשומת-לב. מן הראוי להוסיף כי בעוד ניצני תיאור המציאות במיפוי ארץ-ישראל ראשיתם בתחילת המאה ה-18, הרי חיבורים המתארים את המציאות הארצישראלית מבחינה גאוגרפית מתחילים להופיע כבר במאה ה-17. עיין: א' גראבוסי, 'מן "הגאוגרפיה הקדושה" ל"כתיבת ארץ-ישראל" — תמורות בתיאוריה של ארץ-ישראל על-ידי צליינים במאה ה-17', קתדרה, 31 (ניסן תשמ"ג), עמ' 43-66.

18 לאור (שם), מס' 420: Dor-Ruinée

מסורת תנ"כית, אך רק את אלה שפקד במסעו. אתרים אלה מרוכזים בסביבות ירושלים: עמק-יהושפט (נחל-קדרון, Josafatsdahl), עין-כרם (Desertum S. Johannum), המעיין החתום (עין-צלחה, Fons Signata) וכן מערת-שאל (Sauls Grotta).¹⁹ בסביבות שכס ציין את באר השומרונית (באר-יעקב, Samaritanska Brunnen), צפונית לכינרת — את מערת-יוסף (גי'ב יוסף, כיום ליד קיבוץ עמיעד, Josefs Grotta), ודרומית לצור — את בארות שלמה (ברכות ראס אל-עין Salomons Brunnar).

מידע אסטראטגי במפתו כלל לוס מידע על הביצורים שבעבר-הירדן הסמוכים למסלול שיירות החאג'. לצד מען כתב: 'מבצר מען אויש עלי-ידי בדווים ונהרס עלי-ידי הפאשא בן עת'מאן היושב בדמשק, 16 באוגוסט 1710.²⁰ זוהי ידיעה אקטואלית בעלת ערך אסטראטגי שהגיעה לאוזניו של לוס בעת שהייתו בירושלים באוגוסט 1710. בן עת'מאן הוא לא אחר מאשר נאזו בן עת'מאן פאשא, שליט פלך דמשק בשנים 1708-1714. ידוע כי נהג בבדווים ביד חזקה והרג בעורמה את שיח' כל הבדווים קליב (Kulayb).²¹

לוס ציין, כי במבצר בשם זטג (Zatagh), צפונית לאילת, מוצב משמר בדווי וכי מבצר, ששמו לא נרשם, השוכן מזרחית לים-המלח, אויש ובוצר עלי-ידי בדווים. עוד העיר, כי האזור צפונית לדמשק עשיר במאהלי תורכמאנים וכי במישור אנטוליה חונים בדווים.

שילוב של מפה מבוארת ותיאור המסע שימד נוסף של השתקפות המציאות במפת לוס הוא המסלול של מסעו, המסומן בקו כפול מרוסק. המפה גם מבוארת, ובשוליה שני טורים כתובים בצפיפות — הטור השמאלי בצרפתית והטור הימני בשבדית — ובהם תיאור תמציתי של המסע. להלן מסלול המשלחת בארץ-ישראל: ב-6 ביולי 1710 הפליגה המשלחת מאלכסנדריה בספינה צרפתית. 40 מילין איטלקיים²² לפני חוף יפו פקדה אותם סערה ששברה את התורן המרכזי. בשל כך נאלצו לסטות צפונה, ונחתו בעכו ב-10 ביולי. כעשרה ימים נחו מתלאות המסע בביתו של הקונסול ההולנדי פאול מאסהוק (Maashouk), ב-20 ביולי הגיעו לג'נין. למחרת ביקרו בסבסטיה ושכס, וב-22 ביולי לנו בהרי יהודה מתחת

19 והכוונה למערת חריתון, המזוהה לפי מסורת צליינית כמערת שאל, שבה דוד כרת את כנף מעילו של שאל. שמואל א, כד ב. ועיין: גרן (לעיל, הערה 10), ג, עמ' 92-93. יש לציין שעל-פי תיאור המסע שבכ"י אופסלה UUB W 161, דף 24-25, לוס וחבורתו ביקרו במערת שאל (היא חריתון). בהר-הפונקים (הרודיון) ובחורבות תקוע, הסמוכים זה לזה.

20 'Maan. Castel besat of Arraberna, blef ruinerat af Bashan Osman ougli som residerar i Damasko, den 16 Augusti 1710'. הבדווים מכונים בפי הנוסעים בני אירופה ערבים. עיין: "בן-צבי, ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העותמני, ירושלים 1955, עמ' 36.

21 סופו של נאזו בן עת'מאן פאשא היה רע ומר. במקור שבדי, שנתחבר בבנדר, נכתב ב-11 במרס 1714 כי לאחר שמרד נתפס מושל דמשק הצ'רקסי נאזו פאשא עלי-ידי יוסוף טופאל ('הצולע') פאשא לא הרחק מירושלים, וראשו הוטל והוצג לראווה בקושטא. ראה: קוכן (לעיל, הערה 1), עמ' 260. דיווח זה תואם את הידוע מכרוניקה עות'מאנית, שעל-פיה זירת הרצח היתה מרוחקת מהלך שש שעות מדמשק לכיוון יפו, המקום מכונה Chan Terchana ויש לזהותו כדיר חנה אשר בגליל. ועיין: J. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Beirut 1966, pp. VII, Pest 1831, pp. 170-171; A.K. Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, Beirut 1966, pp. 58, 103.

22 מיל ונציאני = 1,738 מטר.

כותר ('קרטוש') המפה
(בהגדלה)

לכיפת השמים. ב־23 בחודש הגיעו לירושלים בשעה תשע בבוקר. ב־1 באוגוסט יצאו בדרכם לבית-לחם, ב־3 בחודש ביקרו במעיין החתום ובבריכות-שלמה, ולמחרת חזרו לירושלים לאחר שביקרו בעין-כרם. ב־7 באוגוסט עזבו את ירושלים בחשיכה, ובשעה שתיים לפנות בוקר הגיעו לרמלה. ב־8 באוגוסט יצאו בחשיכה לעבר יפו וכעבור יומיים הפליגו מיפו, ולאחר שיט לאורך החוף הגיעו לעכו ב־12 בחודש. ב־19 באוגוסט ערכו ביקור בהר-הכרמל, ב־20 בחודש עזבו את עכו לכיוון נצרת, ובה ביקרו למחרת. ב־22 באוגוסט ביקרו בהר-תבור, ולנו על גדת נהר-הירדן. ב־23 באוגוסט סיירו לאורך הגנה צפונה והגיעו לטבריה. למחרת נדדו צפונה להר-האוויר וחזרו לעכו דרך כנא הגלילית (כפר כנא). ב־27 באוגוסט עזבו את עכו, וביקרו בבארות שלמה. ב־28 באוגוסט הגיעו דרך צור לצידון.

המסלול של משלחת לוס אופייני לצלייני התקופה, שלא הרבו בדרך-כלל לעבור את השומרון בשל העדר הבטחון בדרכים.

השוואת תיאור המסע עם המסלול המסומן מגלה שהם זהים, להוציא טענתו של לוס, שסייר בתדמור. טענתו זו מפוקפקת בעליל, ולא רק משום שהוא מסמן את מסלולו לתדמור בקווים הסנניים. בטור בשכדית הוא כותב: 'ב־8 באוקטובר 1710 נסעתי לעבר חורבות תדמור או פלמירה'. משפט זה כתוב בצפיפות כתוספת מאוחרת ובדיו חום (לעומת השחור שבו נכתב שאר התיאור). לוס בחר להשתמש כאן בגוף ראשון כדי לא לסתור את עדויות עמיתו למסע. בשאר התיאור נקט לשון רבים.

מלומדים שבדים התעלמו מפרט זה עשרות בשנים,²³ כנראה על-מנת להימנע מהצגת לוס

R. and E. Billing, 'Medelhavsarkeologi i konungens och rikets tjänt-Kalabaliken i Bender och Palmyras ruiner', *Medusa*, 2 (1981), pp. 14-25; C. Callmer, *In Orientem-Svenskars faerder och*

כבדאי. הראשון שעזר את אמינות טענתו של לוס היה החוקר אולף צדרליף (Cederlöf).²⁴ הוא הוכיח לא רק שלוס בדה את מסעו לתדמור אלא שהוא גם העתיק את רישום אתר זה מספרו של הצייר הנוסע קורנליוס דה ברוין (deBruyn).²⁵

מקומה של המפה בתולדות מיפוי ארץ-ישראל

ההבחנה בין מפה היסטורית-ארכאית לבין מפה המציגה את מציאות זמנה מופיעה כבר במפות ירושלים של המאה הט"ו. הקרטוגרף פטרוס לייקסטין (Laicstein) הכין בשנת 1556 שתי מפות של ירושלים — 'מפת ירושלים הקדומה' לעומת 'מפת ירושלים החדשה'.²⁶ בתחום מיפוייה של ארץ-ישראל התחדדה הבחנה זו בראשית המאה הי"ח. בשנת 1701 הדפיס ניקולס דה פר (de Fer), על גליון אחד, את מפתו של דה לה רו 'ארץ-הקודש המודרנית', שבה סומנו גבולות פוליטיים בני זמנו, מול מפתו של אדריכומוס (Adrichomus) 'ארץ-הקודש העתיקה', המראה את חלוקת השבטים.²⁷ השימוש בהבחנה זו אין פירושו שמפות התקופה מציגות תיאור מציאותי, האופייני למפות המודרניות. לכל היותר ניתן לטעון שהן פחות דמיוניות מהמפות הארכאיות ושיש בהן מרכיבים מציאותיים.

רמתה הקרטוגרפית של מפת לוס אינה גבוהה. מחברה היה, אמנם, רשם מעולה, אך קרטוגרף בינוני.

מפתו של לוס היא מיזוג ייחודי של מפה, המשקפת את מציאות זמנה ככל שהדבר נוגע למשימותיו ולשטחי התעניינותו של מחברה, ויחד-עם זאת היא שבויה עדיין במסורת של מפות ארץ-הקודש הארכאיות ככל הנוגע למתארה הגאוגרפי, הפיזי והיישובי. אין במפה אחידות בסימוני התבליט והנחלים; היא נעדרת קנה-מידה; המרחקים והכיוונים נראים כמקריים; ואין בה שמירה על אחדות כרונולוגית, הגם שאינה גולשת לתקופת התנ"ך. יותר מכל נכון יהיה להגדירה מפה רבת-כללית. יש בה תיאור מסע הכולל סימון מסלולו; יש בה שימוש בגבולות בני התקופה; יש בה תיאור מציאותי של היבטים אסטרטגיים ועתיקות באמצעות מפה מבוארת. התפרוסת היישובית שלה מעוגנת במפות המקרא, אך יש בה תוספות עדכניות. הופעת מרכיבים כאלה במפה אחת היא תולדה של רוח התקופה שבה השתנו הקריטריונים הקרטוגרפיים של מיפוי ארץ-ישראל. המתאר המקראי-הארכאי החל לאבד את מעמדו הבלעדי לטובת מרכיבים מציאותיים, פוליטיים ויישוביים, בני הזמן.

forskningar i den europeiska och asiatiska Orienten under 1700 talet, Stockholm 1985, p. 20; G. Jarring, 'Cornelius Loos', *Svenskt Biografisk Lexikon*, Stockholm 1982, pp. 101-102; R. Murray, *Till Jorsala*, Stockholm 1984, p. 133; וכן: וסטהולם (לעיל, הערה 6), עמ' 10; ורנגל (לעיל, הערה 5), עמ' 157-156.

U. Cederlöf, 'Cornelius Loos resa till Paradiset', *Palmyra Öknens Drottning*, Stockholm 1988, pp. 35-42

Reyzen van Cornelius de Bruyn door de Vermaardste Deelen van Klein Asia... van Aegypten, Syrien en Palestina, Delft 1698. בשנים 1700 ו-1704 יצאו מהדורות בצרפתית. בשנת 1702 — מהדורה באנגלית.

ר' רובין, 'ירושלים במפות ובמראות מן התקופה הביזנטית עד המאה הי"ט, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 84-85. ועיין גם: 'בן-אריה ונ' אלחסיד, 'מספר הערות למפות ירושלים 1470-1600', א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 112-151.

נבנצאל (לעיל, הערה 12), עמ' 140-141.

מקורותיו של לוס

אין ספק כי לוס התבסס על מפות שקדמו לו. לפי קווי המתאר של החוף והימות יש לשייך את מפתו ל'אסכולה האדריכומית', שזכתה למעתיקים רבים במאה הי"ז. מפות מסוג זה מצויות בספרו של אולף דאפר (Dapper). כשם שרישום הקבר הקדוש הנכלל בספר זה שימש לו מקור השראה לרישום שלו על נושא זה, כך שימשו לו מפות השבטים של דאפר השראה קרטוגרפית. לוס הכיר בוודאי את מפת ארץ-הקודש שנדפסה בתנ"ך השבדי שיצא לאור בפקודת קרל ה-12 בשנת 1703. מפה זו היא הגרסה השבדית של מפת השבטים של הקרטוגרף הצרפתי גיום סנסון.²⁸

באשר לגבולות הפוליטיים, ניתן לשער כי לוס הושפע בצורה זו או אחרת מן האבטיפוס של מפת ארץ-ישראל בעלת הגבולות הפוליטיים, פרי יצירתו של דה לה רו. מפתו, שהודפסה לראשונה בשנת 1651, היתה זמינה בתקופתו של לוס עם הדפסתה המחודשת באטלס שיצא לאור באמסטרדם בשנת 1705.²⁹

ספר מסעותיו של דה ברין שימש אף הוא מקור השראה ללוס, הן לרישומיו והן לתיאור מסעו. בספריית אופסלה השתמר כתב-יד הכולל גרסה מורחבת ובלתי-ידועה של תיאור מסעו של לוס.³⁰ התיאור המתייחס לסיוור משלחת הקצינים בירושלים ובית-לחם, מביא בהרחבה גם את תיאור בריכות שלמה והמעייין החתום. ניתן היה להניח כי בבואם לתאר את המפעל הטכנולוגי העתיק הזה לא ישעו קציני ההנדסה להסברם של מדריכיהם הפרנציסקנים, אלא סקרנותם המקצועית ונסיגונם במדידות יניבו קטע מקורי בעל משמעות לתולדות המקום. ברם, מסתבר כי הקטע המתאר את המעיין החתום (עין-צלאח) והבריכות לקוח בשלמותו מספרו של דה ברין.³¹ נטייתו של לוס 'לגנוב' ממקורות אחרים מתאשרת גם מעדותו של הנוסע ההוגנוטי אוברי דה לה מורטריי (de la Mortraye). לדבריו, עם חזרתו מארץ-ישראל העתיק ממנו לוס רישומים מטרוריה, וסירב להודות בכך.³²

ההתחקות אחר מקורותיו של לוס מדגישה ביתר שאת את בעיית אמינותם של תיאורי המסעות כמקור היסטורי-גאוגרפי. העתקות, גניבות ספרותיות וסיפורי בדים שזורים בהם יחד לצד קטעים אותנטיים. השימוש בספרי מסע לצרכי מחקר מחייב אפוא משנה זהירות, ובכל מקרה יש לערוך בדיקה מקיפה ככל האפשר של מקורותיו של המחבר.

28 G. Sanson, *Judea seu Terra Sancta quae Hebraeorum sive Israelitarum in suas Duodecim Tribus Divisa*, כלולה ב-Atlas contractus, שהודפס באמסטרדם על-ידי P. Schenk (כנראה בשנת 1700).

29 P. Mortier, *Atlas Antiquus*, Amsterdam 1705.

30 סימנו הקטלוגי: UUB W161. תודתי נתונה למר סטפאן דומיניק על סיועו בפענוח כתב-היד. ועיין גם: E. Gren, 'Bidrag till Michael Enemans Biografi', *Donum Grapeanum (Acta Bibliothecae Universitatis Upsaliensis, V)*, Uppsala 1945, p. 446.

31 עיין במהדורה המתורגמת לצרפתית: C. de Bruyn, *Voyage au Levant, c'est à dire dans les Principaux endroits de l'Asie Mineure, dans les Isles de Chio, de Rhodes, de Chypre, etc. De meme que dans les plus considerables villes d'Egypte, de Syrie, et de la Terre Sainte*, II, Rouen 1725, pp. 213-215.

32 הסוחר וההרפתקן מורטריי ברח מצרפת לאנגליה בשל רדיפות דת. הוא ביקר בארץ בשנת 1697, והגיע עד רמלה, אך נאלץ לוותר על ביקור בירושלים בשל מחלה. שנה אחרי כן השתקע בקושטא, שם פגש את לוס, ובקיץ 1711 התוודע לחצר השבדית בבגדד והחל לפעול למען קרל ה-12 כסוכן כספים. עדותו מופיעה בספר מסעותיו שפורסם לראשונה בהאג בשנת 1727. הציטוט לפי המהדורה השבדית: *Seigneur A. de la Mortrayes Resor*: 1711-1725, Stockholm 1912, pp. 2-3.

מחוויותיהם של חברי המשלחת של לוס בירושלים (1710)

שפארה, מחברי המשלחת של לוס ונצר לשושלת אצולה, הותיר אחר מותו מסמכים אישיים ששימשו בסיס לכתיבת הביוגרפיה שלו כמקובל בקרב בני מעמדו בשכדיה. חיבור ביוגרפי זה, שיצא לאור בשנת 1762, כולל את אחד התיאורים המשעשעים ביותר של שהיית אירופים בירושלים במאה הי"ח.³³ התיאור מתחיל בהגעתה של המשלחת לשער העיר בוקרו של ה'23 ביולי 1710. הזקיף סירב להכניסם, ורק לאחר שהוזעק נציג הקוסטודיה ממנזר ס"ט סלבדור, הותר להם להיכנס לעיר. קודם לכן נערך חיפוש אחר נשק בכליהם והיה עליהם לשלם דוקאט לגולגולת. במנזר ציפתה להם קבלת פנים חמה ביותר, שכללה גם את טקס רחיצת הרגליים המסורתי על-ידי אב המנזר. שפארה מעיר כי בשל ציפיתם לתשר גדול העדיפו הנזירים לארח לותראנים עשירים על-פני קתולים עניים. בחוצות ירושלים לא הותר לשבדים להסתובב באופן חופשי אלא בלוויית משמר תורכי, שאותו היה עליהם לממן מכספם. בכנסיית הקבר הם חויבו לשלם 28 ריקסדלר דמי כניסה, בעוד נוצרים מנתיני הסולטאן חויבו רק במחצית הסכום. המוסלמי שבידיו הופקדו מפתחות הכנסייה נהג להתיר את הכניסה רק במשך שעה אחת מדי יום, אולם תמורת דוקאט אחד היה מוכן לפתוח שערי הכנסייה בכל שעה שהתבקש.

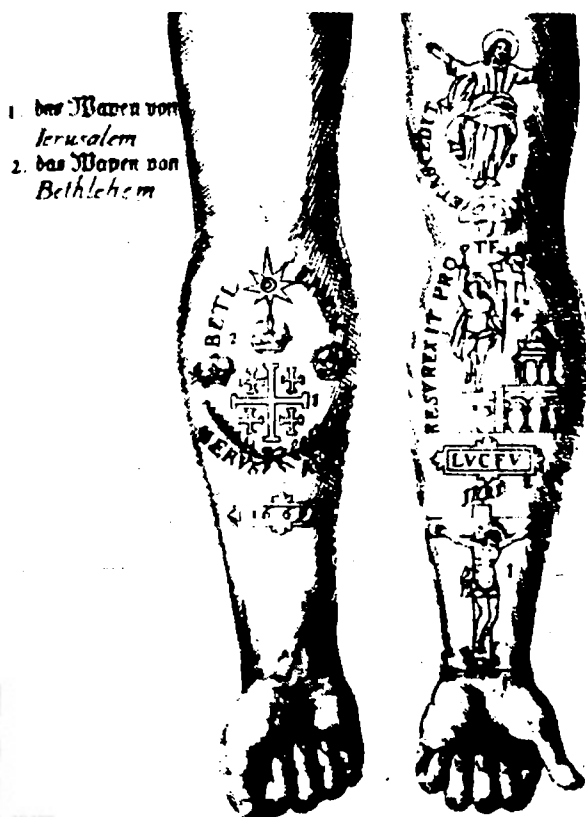
כבן למשפחה אמידה רכש שפארה מזכרות מירושלים ומבית-לחם בסך של 200 דוקאטים.³⁴ בלשון הביוגרפיה: 'הוא רכש תבנית של כנסייה עשויה מעץ המשובץ בצדף וכן תבנית של קבר ישו שבו ניתן היה לזהות את הקפלות והמזבחות המעטרים אותו מסביב'. עם שובו לבנדר ביקשו המלך קרל ה'12 למסור לידיהם את תבנית הכנסייה וכמה ציורים קטנים, אך למרות הבטחתו לא שילם לו תמורתם'.

בביוגרפיה של שפארה נמצא תיאור נדיר של כתובות קעקע שנחרטו על זרועותיהם של חברי המשלחת כאות לצלייתם לירושלים:

בחלקה העליון של זרוע שמאל צויר צלב גדול, שמכל אחת מצלעותיו יצאו זוויות ישרות [צלב פרנציסקני]. בצד הנמוך של זרוע שמאל נמצא כתר עשוי כוכבים ומתחתיו שלושה כתרים שיצרו משולש. מסביב לכתרים התנוססה הכתובת: Sigillum S. Urbis Hierosolymae [חותמת עיר הקודש ירושלים]. בפרק יד שמאל צויר קבר ישו והכנסייה שמעליו. מתחת לכנסייה התנוסס ציון מועד המסע: 1710. בחלקה העליון של זרוע ימין התנוססה תמונת ישו הצלוב ומעליה ראשי התיבות INRI [ישו הנוצרי מלך היהודים]. בפרק היד הימנית צויר של אבן המשיחה ומסביבו ראשי התיבות LUCFU — שפירושן: Lapis ubi Christus fuit unctus [האבן שעליה נמשח המשיח]. כהשלמה לתיאור זה מצוי בספר מסעותיו של האציל הפרוסי אוטו פרידריך פון דר גרובן

33 S. Loenbom, 'Öfwersten Herr Baron Conrad Sparres Lefverne', C.C. Gjörrwell (ed.), *Nya Svenska Biblioteket*, I, Stockholm 1762, pp. 29-39

34 כרקע לנושא עיין: ג' שור, 'לתולדות תעשיית הצדף והמזכרות בבית לחם', א' שילר (עורך), בית לחם וכנסיית המולד, ירושלים 1980, עמ' 34-42.

1. das Wapen von Jerusalem
2. das Wapen von Bethlehem

1. die Eruehung Christi
2. Ein Stein so zwischen den Berge Gethatha liegt, mit den Buchstaben Lapis Ulx Christus fuit Undu
3. das Grab Christi
4. die Auferstehung Christi
5. die Himmelfarth Christi

pag. 132

כתובת קעקע על זרועות
צליק (לפי אוטו
פון-גרובן)

(Groeben) איור המתאר כתובות קעקע, וזהו ברובן לתיאור של שפארה, שצוירו על זרועותיו של גרובן בעת ביקורו בירושלים בשנת 1669.³⁵

ציירי כתובות הקעקע לא שינו את מתכונת הציורים עד בואם של הנוסעים השבדים, שכן לרשותם עמדו מטריות. טכניקה זו מוזכרת בפירוט רב בתיאורו של הנוסע הצרפתי ז'אן תונוט (Thevenot), אשר ביקר בארץ-ישראל בשנים 1662-1665.³⁶ ציירי כתובות הקעקע השתלבו אם כן היטב בתעשיית המזכרות בירושלים ובבית-לחם. גם הנוסעים השבדים אנמאן ובנצליוס ביקשו להנציח על עורם את ביקורם בעיר הקודש באמצעות כתובות קעקע המכונות בשבדית jerusalemmaerkerna — אותות ירושלים.³⁷ ניתן להניח, שתופעה זו היתה נפוצה יותר ממה שניתן ללמוד עליה על-פי העדויות הספורות שהגיעו לידינו.³⁸

35 O.F.v.d. Groeben, *Orientalische Reisebeschreibung*, Marienwerder 1694, p. 132
36 Jean de Thevenot, *Voyage de M. de Thevenot tant en Europe 1689* משהו פריס משנת 1689
37 *qu'en Asie et en Afrique*, Paris 1689, p. 638
38 Svenska Biblioteket, III, Stockholm 1759, pp. 337-338 העדות מופיעה בתוך:
S. Oettermann, *Zeichen auf der Haut: Die Geschichte der Taetowierung in Europa*, Frankfurt aM 1985, pp. 15-16

יוסף נבון ביי – מעורבותו בפיתוח ארץ-ישראל בשלהי המאה הי"ט

יוסף גלס

במאה הי"ט התרחש בארץ-ישראל תהליך הולך וגובר של מודרניזציה. בתהליך זה היו מעורבות שתי קבוצות מוגדרות: גורמים חדשים שבאו מבחוץ ואנשים מקרב האוכלוסייה המקומית.¹ מקרב בני האוכלוסייה המקומית מילאו תפקיד חשוב ביצירת תהליך זה היזמים הכלכליים, שארגנו וניהלו את פעילויותיהם העסקיות תוך נטילת סיכון למען הפקת רווחים.² פעילותם הכלכלית השפיעה לא רק על הכלכלה אלא גם על הנוף ועל מרקם ההתיישבות בארץ-ישראל. בתקופת הגידול בפעילות הכלכלית, במחצית הראשונה של המאה הי"ט, התעוררו קשיים מסוימים במסחר עם פנים הארץ; קשיים אלה נבעו בעיקר מבעיות בטחון. בנסיבות אלה קמו ועלו מתווכים מקומיים, אשר תיווכו בין הסוחרים האירופים, שישבו בערי החוף ובין המרכזים שבלב הארץ. אנשים מתוך האוכלוסייה המקומית לקחו לעצמם בהדרגה את תפקידי הסוחרים הזרים, ותפסו את מקומם באופן חלקי. במקביל לכך התפתח מעמד של סוחרים מקומיים בנמלים גדולים, כמו: אלכסנדרטה, ביירות ואלכסנדריה, וכן בנמלים הקטנים יותר של ארץ-ישראל: יפו, עכו, חיפה. מעבר מרכזי המסחר מפנים הארץ אל אזור החוף גרם לירידת חשיבותן של דמשק וחאלב, ערים הפונות כלפי המדבר וממוקמות על נתיבי מסחר מסורתיים.³ הן המתווכים והן הסוחרים המקומיים היו ברובם מקרב אוכלוסיות המיעוטים – נוצרים, ארמנים ויוונים וכן יהודים ספרדיים. יתרונם על האוכלוסייה המוסלמית היה בכך שהיו מוגנים על-ידי קונסולים זרים וכן בעובדה ששלטו בשפות אירופיות ובשפות המקומיות.⁴

- * מאמר זה מבוסס על י" גלס, 'יוסף נבון ביי: זרם כלכלי מקומי ותורמתו להתפתחות הנוף של ארץ ישראל בשלהי המאה ה-19', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך בגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים מארס 1988. ברצוני להודות לפרופסור רות קרק ולפרופסור יהושע בן-אריה על הדרכתם המסורה ועל הסיוע שנתנו לי במהלך השנים הרבות שלמדתי אצלם. כמרכז ברצוני לציין את הסיוע הכספי שניתן לי על-ידי קרן מנשה אלישר באוניברסיטה העברית בירושלים. סיוע זה מימן חלקית עבודת מחקר זו.
- 1 נ' גרוס, 'תמורות כלכליות בארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית', קתדרה, 2 (חשון תשל"ז), עמ' 124.
 - 2 ראה: J.L. McKechnie, *Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language*, I, Cleveland & New York 1969, p. 608.
 - 3 Ch. Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, New York 1988, pp. 137-138; W.R. Polk & R.L. Chamber, *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago 1975, p. 16; R. Kark, 'The Decline and Rise of the Coastal Towns in Palestine, 1800-1914', G.G. Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine 1800-1914, Studies in Economic and Social History*, Leiden 1990, pp. 69-90.
 - 4 ראה: A. Schölch, 'European Penetration and the Economic Development of Palestine 1856-1882', E.R.J. Owen (ed.), *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Oxford 1982, p. 12; idem, *The Middle East in the World Economy, 1882-1914*, London 1981, pp. 72-81; L.T. Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut*, Cambridge, Mass. 1983, p. 85.

יוסף גבון ביי

היזמים המקומיים סיפקו לאירופים שירותים, שבוצעו על-ידי האוכלוסייה המקומית, ואשר היו חיוניים לניהול עסקיהם. לפיכך, הם היו פטורים ממסים מסוימים שהטילה הממשלה העות'מאנית, והיו זכאים לאותן זכויות משפטיות, כספיות וכלכליות שהוענקו לאירופים. מובן שהדבר קידם את יוזמותיהם העסקיות. רבים מיזמים מקומיים אלה הציעו את שירותיהם, לעתים בחינם, לקונסולים הזרים, כדי להבטיח לעצמם את הגנתם ואת קבלת היתרונות הנלווים לכך. לעתים שימשו, הם עצמם כסוכנים קונסולריים, תפקיד אשר חיזק את מעמדם החברתי והכלכלי.⁵

הם מצאו את עצמם ממלאים מגוון נרחב של תפקידים: מתווכים בין סיטונאים אירופים לבין קמעונאים מקומיים ובין סוחרים אירופים לבין מגדלי יבולים; שותפים של האירופים בבעלות על קרקעות בתקופה שהוטלו הגבלות בתחום זה; מלווי כספים בריבית קצוצה לחקלאים ומתווכים בין יצרנים לבין הלקוחות המקומיים.⁶

כתוצאה מפעילויות אלה צברו הון רב, ופיתחו קשרים הדוקים עם מוסדות פיננסיים באירופה. הם ביקשו להשקיע את כספיהם מחדש בתחומים אחרים של עולם העסקים, והם: קרקעות,

5 אוון, המזרח התיכון בכלכלת העולם, עמ' 86; פוואז (שם), עמ' 88-86.

6 אוון (שם), עמ' 89-88; פאוז (שם), עמ' 88-87; וכן: R. Kark, 'Changing Patterns of Land Ownership in Nineteenth Century Palestine: The European Influence', *Journal of Historical Geography*, 10, 4 (1984), pp. 357-359.

תעשייה, אוצרות טבע, בנקאות ועבודות ציבוריות. בתחילת המאה הי"ט החלו את דרכם כמתווכים מטעם הסוחרים הזרים, ובמהלכה התגבשו למעמד אמיד, שעסק בכל תחומי המסחר, הכספים, התעשייה והפיתוח. אנשים אלה, ערבים, יהודים ספרדים ולוונטינים, שהיו בעיקר ממוצא איטלקי, יווני וארמני, הפכו לגורם מכריע בכלכלת ארץ-ישראל ובמזרח-התיכון כולו, וגרמו לשינויים רבים בנוף הכלכלי באזור.

יוסף נבון הוא דוגמה ליזם מקומי בתקופה זו. תחומי פעילותו כללו: מסחר, בנקאות, עסקות מקרקעין, פיתוח ועבודות ציבוריות. יש לציין, שאת ההון שצבר לא השקיע מחדש בתעשייה ובאוצרות טבע, כיוון שבתחומים אלה יש לארץ-ישראל פוטנציאל מוגבל.

הרקע המשפחתי

כבר אבותיו של יוסף נבון פעלו בעולם העסקים. סבו מצד אמו, יוסף אמזלאג, היה סוחר עשיר מגיברלטר אשר התיישב בארץ-ישראל בשנת 1816. הוא ניהל פעילות בנקאית בסיסית במהלך חייו בארץ-ישראל. כשעבר מעכו לירושלים, בשנת 1824, עזב את עיסוקיו המסחריים, שהיו קשורים לעיר הנמל, והגביל את פעילויותיו להלוואת כספים בעיר הקודש. הוא הלווה סכומי כסף גדולים לאנשים שונים, ואף למוסדות, כמו הכנסייה היוונית-האורתודוקסית וקהילת הפרושים. במקרים מסוימים גבה ריבית גבוהה ביותר, בעוד שבהלוואות אחרות, כמו זו שנתן לקהילת הפרושים, לקח ריבית מזערית. בפעילותו זו המשיך לצבור הון, והיה לאחד החברים העשירים ביותר בקהילה היהודית בירושלים.⁷

אביו של יוסף נבון, אליהו נבון, היה איש עסקים, שעסקו נשאוהו מירושלים למרכזים שונים בלונדון, לרבות קונסטנטינופול, סלוניקי ואדריאנופול.⁸ רפאל, חיים ושלמה אמזלאג, דודיו של יוסף נבון מצד אמו, הרחיבו את עיסוקיהם בעזרת הירושה שקיבלו מאביהם, ובאמצע המאה הי"ט עסקו בהשקעות במקרקעין.⁹ הם רכשו ביחד ולחוד חלקות אדמה ברחבי ארץ-ישראל. לפני שנחקקו חוקי המקרקעין העות'מאניים, בשנת 1858, עקפו את ההגבלות שהוטלו על רכישת קרקעות על-ידי זרים ברושם את הקרקעות על-שמו של נתן עות'מאני. חוזה נפרד בין הבעלים האמיתיים לבין האדם ששמו הופיע ברישומים הגן על זכויות הרוכש. לאחר שנחקקו חוקי הקרקעות המשיכו לרכוש קרקעות באופן חוקי לגמרי.¹⁰ חיים אמזלאג שלח ידו בתחומים נוספים של הפעילות הכלכלית. הוא עסק בבנקאות, בשותפות עם יעקב ואלירו ושותפיו מירושלים.¹¹ לאחר מכן עבר לגור ביפו, ובעקבות כך הרחיב את עיסוקיו

7 ראה: J.L. Stephens, *Incidents of Travel in Egypt, Arabia and the Holy Land*, Oklahoma 1979 (New York 1837), pp. 371-372; J. Glass & R. Kark, *Sephardic Entrepreneurs in Eretz Israel — The Amzalak Family 1816-1918*, Jerusalem 1991, pp. 63-65. מהדורה עברית בהכנה בהוצאת מאגנס.

8 א' אלישר, לחיות עם יהודים, ירושלים תשמ"א, עמ' 655; המגיד לישראל, ה', 19 (ב' בסיוון תרנ"ו), עמ' 155-156; שם, 21-20 (ט"ו בסיוון תרנ"ו), עמ' 169-170.

9 גלס וקרק (לעיל, הערה 7), עמ' 78-81. דוגמאות לעסקות כאלה אפשר למצוא במכתב מ' אמזלאג, ירושלים, לנ"ט מור, ירושלים, 1869 (ערבית); מכתב מ' אמזלאג, המייצג את ר' אמזלאג וח' אמזלאג, ירושלים, למור, ירושלים, 1872 (ערבית); מכתב מ' אמזלאג וח' אמזלאג, ירושלים, למור, ירושלים, 1873 (ערבית); גנוך, תיק J22/9 787 123-1. המכתבים מובאים בספרם של גלס וקרק.

10 קרק, לעיל, הערה 6.

11 ראה: *The Jewish Chronicle and the Hebrew Observer*, XVI, 253 (21 October 1859), p. 5.

למסחר בינלאומי. בשנת 1875 מונה לנציג חברת לויס (Lloyd's) הבריטית ביפו. הסוכנות שלו שגשגה בשנים הבאות כתוצאה מצמיחתה המהירה של יפו כמרכז מסחר ותעשייה.¹² עולם העסקים היה אפוא חלק מהסביבה שלתוכה נולד יוסף נבון. גורם חשוב אחר ברקע שלו היה מוצאו משושלת רבנים. הוא היה צאצא של ר' אפרים נבון (1677-1735) מתורכיה. חכם זה, בעל 'מנחם אפרים', הגיע לארץ-ישראל בשנת 1700 כדי ללמד בישיבה. אחרי עשרים שנים בירושלים נשלח כנציג הקהילה היהודית בירושלים לתורכיה ולארצות הבלקן. לבקשת הרב הראשי בקונסטנטינופול נשאר בפזורה, ושימש שם דיין ורב. שלוש שנים אחרי מותו חזר בנו, ר' אריה יהודה נבון, לירושלים.¹³

ר' אריה יהודה נבון, שנפטר בשנת 1761, התפרסם בחוכמתו ובנדבנותו. הוא כתב את הספר 'קרית מלך רב'. במותו השאיר אחריו שלושה בנים – יצחק, אפרים ורפאל. רפאל, שנפטר בשנת 1800, היה אבי סבו של יוסף נבון. הוא היה תלמיד חכם, ולמד אצל ר' אברהם צופגי.¹⁴ בנו של רפאל, ר' יהודה נבון, שנפטר בשנת 1845, מונה לכהונת הראשון לציון בטבת התר"א (1841). מינוי זה היה שנוי במחלוקת בקהילה הספרדית, מפני שתומכי ר' אברהם גאגין התנגדו לנבון, ואליהם הצטרפו חסידים הקיצוניים, שהתנגדו למשה מונטיפיורי ולמודרניזציה. בעקבות לחצים שהפעילו המתנגדים ופניותיהם לקונסטנטינופול התפטר ר' יהודה נבון מכהונתו, אחרי שכינה בה פחות משנה. לאחר התפטרותו סבלו חסידיו במידה מסוימת מרדיפות.¹⁵

למרות חילוקי הדעות בקהילה הספרדית היה אליהו נבון, בנו של ר' יהודה נבון, האמרכל של הכולל הספרדי. הוא היה פעיל באחדים מן המוסדות היהודיים בירושלים.¹⁶ עוד גורם, שהשפיע על חייו של נבון, היה הקשרים של משפחתו עם הממשלה העות'מאנית ועם הקונסולים הזרים. אביו היה הנציג היהודי במג'לס אדארה (מועצה אזורית) של ירושלים. התפקיד אפשר למי שמילא אותו לשפר את מעמדו ולקנות לעצמו השפעה.¹⁷ אחד משני האחים, רפאל או שלמה אמזלאג שירת במג'לס-פלדי (מועצה עירונית) של ירושלים. לתפקידו זה של אמזלאג כנציג במג'לס היו שני פנים: הוא היה דובר האוכלוסייה היהודית וכן דוברם של הנתונים הזרים שהתגוררו בעיר. במסגרת תפקידו היה מעורב בניהול העיר, בטיפול בנקיונה, בתכנון העירוני ובשיפור תנאי המחיה בה.¹⁸

- 12 מכתב מא' פאטוק (Puttock), לונדון, לח' אמזלאג, יפו, 20 ביולי 1899; מכתב מפאטוק, לונדון, לאמזלאג, יפו, 27 ביולי 1899, ארכיון שמעון אמזלאג, ירושלים [להלן: אש"א].
- 13 אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 655; א"ל פרומקין, ספר תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 22.
- 14 פרומקין (שם), עמ' 22, 135, 214.
- 15 פרומקין (שם), עמ' 275; א' אלימאליח, הראשונים לציון, תולדותיהם ופעילותם, ירושלים תש"ל, עמ' 179-181.
- 16 אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 661; א' חיים, התעודות מן האוסף של אליהו אלישר, ירושלים 1971, עמ' 63-68.
- 74, תעודות 113-123, 139; חבצלת, טו, 16 (י"ד בשבט תרמ"ה), עמ' 122-123.
- 17 Y. Porat, 'The Political Awakening of the Palestinian Arabs and their Leadership towards the End of the Ottoman Period', M. Maoz (ed.), *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, p. 362; M. Maoz, *Ottoman Reforms in Syria and Palestine 1840-1861*, Oxford 1968, pp. 87-101; וכן: י' כן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 346-350; ד' ילין, כתבים, א: ירושלים של תמול, ירושלים תשל"ב, עמ' 42; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה, א, ירושלים תרצ"ח, עמ' 454.
- 18 ראה: 8: *The Jewish Chronicle*, 10 (4 September 1868), p. 8; R. Kark, 'The Jerusalem Municipality at the End of Ottoman Rule', *AAS*, 14, 2 (July 1980), pp. 117-141; וכן: המגיד, יב, 29 (22 ביולי 1868), עמ' 228.

חיים אמזלאג

חיים אמזלאג קיבל מינוי קונסולרי משתי מדינות. את המינוי הראשון קיבל מטעם פורטוגל, בשנת 1871, ואת השני מבריטניה, בשנת 1872. מטעם פורטוגל מונה לקונסול לירושלים, וזאת על-אף שלא חי בעיר באותה התקופה. פעולותיו למען הפורטוגזים היו מצומצמות; נשאר מכתבים רק מהשנים 1884-1886.¹⁹

לאחר התפטרותו של סגן קונסול בריטניה חביב ח'יאט, בשנת 1869, הציע הקונסול בירושלים, נואל טמפל מור, את חיים אמזלאג לתפקיד, אך משרד החוץ בלונדון סירב לקבל את ההצעה. בספטמבר 1872 המליצו שוב למנותו לתפקיד זה, ומינויו אושר ב-6 בדצמבר 1872. הוא הסכים

19 ראה: Mercês de Don Luiz, Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lisboa, Livro 22, pp. 212-213; Cartas Patentes [תולדות דון לואיז, הארכיון הלאומי של טורה דו טומבו, ליסבון, ספר 22, עמ' 212-213]; dos Consules 1855-1878, p. 110 (Portuguese), Arquivo do Ministério dos Negócios Estrangeiros, Lisboa, Arquivar 247 Correspondência Cônsular com Jerusalém 1884-1886 (French), box 783 [להלן: AMNE].

לקבל את המינוי, אך סירב לקבל שכר תמורת עבודתו כסגן קונסול, מפני שהאמין שאין זה מכובד.²⁰ כסגן קונסול היה עליו למלא מגוון תפקידים. הוא ייצג את העניינים של ממשלת בריטניה ושל הנתינים הבריטיים, הן המבקרים והן תושבי הקבע, שבאזור יפו. כיוון שיפו היתה נמל מסחרי, היה עליו לדווח על הפעילות המסחרית שם. כמעט בכל המקרים ציטטו באריכות את דיווחיו של חיים אמזלאג, דבר המעיד על חשיבותם כמקור מידע. הוא שלח דיווחים סטטיסטיים מפורטים, שתיארו את הנפח השנתי של הסחורות שיוצאו ושיוצאו תוך פירוט סוגיהן וכמויותיהן וכן פירט את הדגלים שנשאו הספינות אשר הובילו את הסחורות. בדו"חות אלה סקר מגמות ואירועים בשטח, שהיה באחריותו, אשר השפיעו על הסחר: היבול השנתי, שינויים בייצור החקלאי, פרויקטים של עבודות ציבוריות ומגיפות. אמזלאג שלח מידע מפורט גם על התפתחות המושבות החקלאיות היהודיות והגרמניות. המידע חרג בהרבה מחשיבותן של מושבות אלה. בבוא היום עתיד היה ידע מפורט זה על מצב העניינים באזור להביא תועלת רבה לאחיינו, יוסף נבון.²¹ משפחות נבון ואמזלאג יצרו קשרים מבוססים עם אנשים מהקהילות האחרות. יש דוגמאות רבות למפגשים כאלה: ראוף פאשא, מושל ירושלים, הקאדי ומכובדים מוסלמים אחרים נכחו בחתונתה של אחותו של יוסף נבון, ג'ויה; הפטריארך הלטיני של ירושלים, קונסולי ספרד, איטליה, צרפת, אנגליה וארצות אחרות חגגו עם חיים אמזלאג ועם יוסף נבון את יום הולדתו של מלך פורטוגל בשנת 1884.²²

ראשית פעילותו

יוסף נבון היה השלישי בששת הילדים שנולדו לאליהו נבון ולרעייתו אסתר לבית אמזלאג. הוא נולד בשנת 1852. אחיו הבוגרים היו יהודה ורבקה, והצעירים היו זימבול, שרה וג'ויה. דודו, חיים אמזלאג, מל אותו בב' באדר תרי"ב (22 בפברואר 1852).²³ הוא למד בישיבה בירושלים, ובתקופת

- 20 A.L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800-1901*, Oxford 1961, pp. 142-146. ראה: 21 גאון (לעיל, הערה 17), א, עמ' 105; and; 1882/LXXI, Jaffa, May 1882, and; 1880/LXXIV, Jaffa, February 1880. מצוטטים אצל: שלוש (לעיל, הערה 4), עמ' 17-18, 38. ראה גם: 'Report by Consular Agent Amzalak on the Trade and Commerce of Jaffa for the Year 1881', foreign Office, *Consular Reports*, Commercial no. 36 (1882), p. 1159; 'Report by Consular Agent Amzalak on the Trade and Commerce of Jaffa for the Year 1882', *ibid.*, Commercial no. 20 G.G. Gilbar, 'The Growing Economic Involvement of Palestine: (1883), p. 629 with the West, 1865-1914', D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Jerusalem 1986, pp. 188-210. 22 חבצלת, טו, 17 (כ"א בשבט תרמ"ה), עמ' 130-131. 23 מפקד מונטיפיורי, 1855, אה"מ. במפקד רשומים אליהו נבון, בן 35; אסתר, יהודה, בן 9; רבקה, בת 6; יוסף, בן 4 וזימבול, בן שנתיים; ספר הבריתות של יוסף וחיים אמזלאג, אש"א. במקורות אחרים נאמר, שנבון נולד בשנת 1858, ראה: גאון (לעיל, הערה 17), א, עמ' 455; אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 660; וכן: J. Glass, 'The Biography in Historical-Geographical Research: Joseph Navon Bey — A Case Study', R. Kark (ed.), *The Land that Became Israel: Studies in Historical Geography*, New Haven & Jerusalem 1990, pp. 77-89. אבל לאמיתו של דבר נולד בשנת 1852.

התבגרותו נשלח לצרפת, שם קיבל השכלה כללית. הוא ידע עברית, צרפתית, לדינו וערבית.²⁴ שנות חייו בצרפת אפשרו לו להתרשם מהישגי המודרניזציה, ונראה שהדבר נתן לו השראה לתכנון מבצעי פיתוח בארץ-ישראל.

אברהם פרומקין, אחיינו של נבון, כתב בזכרונותיו שהיה לנבון כשרון מיוחד לשפות מדוברות. הוא דיבר ערבית, צרפתית, איטלקית וגרמנית, וכמו כן היטיב לדבר יידיש, ויכול היה לשוחח עם אשכנזים. פרומקין ציין, כי כשנבון דיבר יידיש, לא היה אפשר לדעת שהוא אינו אשכנזי. למרות כל זאת, לדברי פרומקין, נבון לא היה מסוגל לכתוב מכתב פשוט, ואף לא מברק קצר.²⁵ פרומקין תיאר את נבון לאחר שנפגש עימו בקונסטנטינופול, בשנת 1891. לפי תיאורו הוא היה נאה, גבוה, בעל מבנה גוף טוב, אלגנטי, בעל פנים אינטליגנטיים ודמות מגנטית בעלת נימוסים מעולים. פרומקין טען, שתכונות אלה פתחו בפניו דלתות, ואפשרו לו להגיע לעמדות הגבוהות ביותר בחברה. פרומקין סיכם בציינו, שלנבון היה כשרון מולד לקדם פרויקטים.²⁶

כששב לארץ-ישראל נשא יוסף נבון לאישה את בתו של ר' סנדק פרומקין, אחותו של דב פרומקין, בעל העיתון 'חבצלת'. קשר הנישואים הקנה לנבון גישה לכלי תקשורת חשוב, שבעזרתו יכול היה להפיץ את רעיונותיו ואת פעילויותיו. נישואיו עם גישה, או בוליסה, כפי שקראו לה בביתו הספרדי של נבון, היו מ'נישואי התערובת' הראשונים בין ספרדים לאשכנזים. לזוג נולדו שלוש בנות: לאה, רוזה ורחל בת-שבע.²⁷

בהיותו בירושלים החל נבון לעבוד כפקיד בבנק פרוטיגר. הבנק נוסד על-ידי כריטיאן פרידריך שפיטלר בשם המיסיון כרישונה הקדוש, ובשנת 1872 פיצלה מועצת המנהלים, שישבה בבאול, את עסקי שפיטלר בין יוהאנס פרוטיגר, שניהל את עסקי הבנקאות, לבין דויסברג, שניהל את עסקי המסחר. בתוך פרק-זמן קצר, בטרם מלאו לו שלושים שנים, התקבל נבון לשותף בבנק. שותפות זו יצרה קשרים הדוקים יותר עם הקהילה הנוצרית-האירופית בארץ-ישראל ועם אנשי הקשר שלהם באירופה. בנוסף לחוג לקוחות אלה היו לבנק לקוחות מכל מגזרי האוכלוסייה; יהודים, נוצרים ומוסלמים. במסגרת עבודתו בבנק היו לנבון מגעים עם משפחות מכובדות ובעלות השפעה.²⁸

הוא היה מעורב בפעילויות מסחריות, וייצג את ענייניו של דודו, חיים אמזלאג, בירושלים. אחרי שנים אחדות, בשנת 1886, רכש נבון את בית המסחר הגדול ביותר בירושלים, חברת דויסברג, שעסקה במסחר עם חברות בלונדון, בפריס, בווינה, בציריך, בטריאסטה, במילאנו ובמרכזים מסחריים אחרים. הוא היה סוכן של חברות ביטוח אירופיות אחדות, אשר עסקו בביטוח חיים ורכוש וכן בביטוח ספינות ומטעניהן.²⁹

24 מכתב ד' ארביב, מרסיי, לא' אשכנזי, ירושלים, 7 במארס 1873 (צרפתית, אצ"מ, A152/9/4; גאון (לעיל, הערה 17), א, עמ' 454; אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 655; וראה: Pax, 1 (1 July 1908), p. 1.

25 א' פרומקין, אין פרילינג פון אידישן סאציאליזם: זכרונות פון א' זשורנאליסט, ניו יארק 1940, עמ' 157.

26 שם.

27 גאון (לעיל, הערה 17), א, עמ' 455; אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 660.

28 'בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 523, 526; ק' גרונולד, 'הבנקאות בירושלים בתקופה העות'מאנית', רבעון לכלכלה, 24, 93-92 (1977), עמ' 117-120; ראה גם: A. Carmel, *Christian Pioniere im Heiligen Land*, Basel 1981, pp. 189-192, 194.

29 גרונולד (שם), עמ' 117-120; בן-אריה (שם), עמ' 523, 556; אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 655-656, שטרי מכו מיום 31 בדצמבר 1885 ועד ליום 26 בנובמבר 1886, אצ"מ, A152/8; א' כרמל, 'לתולדותיו של יוהאנס פרוטיגר, בנקאי בירושלים', קחדרה, 48 (תמוז תשמ"ח), עמ' 62; המגיד, 5 (כ"ט בשבט תרמ"ו), עמ' 42.

גישה בוליסה-נבון

נבון סייע לחיים אמזלאג גם כנציגו בירושלים לעניינים הקונסולריים של פורטוגל, אף שלא קיבל אישור רשמי לעשות זאת. בקהילה היהודית נוצר הרושם, שנבון הוא בעצם הקונסול של פורטוגל, והדבר חיזק את מעמדו בקהילה. בשנת 1884 דיווח העיתון 'חבצלת', שנבון מונה לתפקיד קונסול פורטוגל בירושלים בהמלצת חיים אמזלאג, אשר דחה את המינוי.³⁰ ברם, במשרד החוץ הפורטוגזי אין תיעוד של מינוי זה.³¹

30 חבצלת, שם; גאון (לעיל, הערה 17), עמ' 55; כרמל (לעיל, הערה 29), עמ' 55; וכן: *The Jewish Chronicle*, 817 (21 November 1884), p. 12

31 טפסים ריקים לדיווח קונסולרי של הממשלה הפורטוגזית, אצ"מ, A152/6/7; גאון (לעיל, הערה 17), א, עמ' 455; אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 669; חבצלת, טו, 3 ("ב בחשוון תרמ"ה), עמ' 24. במקורות שונים מופיע שנבון היה גם הקונסול של בלגיה ושל הולנד בירושלים. בארכיון הלאומי של הולנד מצויה תכתובת בין סגן הקונסול ההולנדי בירושלים ומשרד החוץ ההולנדי בהאג בשנים 1891, 1899-1910 ואין שם כל אזכור של יוסף נבון (Algemeen Rijksarchief, Den Haag RG 2.05.32.31, חיקים 300-312). ברשימות שונות של קונסולים בירושלים אין אזכור של קונסוליה בלגית בירושלים בשנות השמונים והתשעים של המאה הי"ט בכלל. ראה לדוגמא: א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, א, ירושלים תרנ"ו, עמ' יז-יח; K. Baedeker, *Palestine and Syria*, Leipzig 1894, *Handbook for Travellers*, עמ' 19.

בית נבון ברחוב יפו נבסים ועסקי מקרקעין

נבון עסק בעסקי מקרקעין למען קידומו האישי וכן כנציג של אנשים פרטיים או של קבוצות. בין היתר ייצג את הממשלה העות'מאנית, את בנק פרוטיגר ואת המושכות החקלאיות פתח-תקווה וראשון-לציון. בתחילה היה שוק המקרקעין רווחי מאוד, אך המגבלות שהוטלו בשנים 1891 ו-1892 על עליית יהודים ועל רכישת קרקעות גרמו הפסדים גדולים לנבון ולאחרים, שהיו מעורבים בספקולציות.³²

בשנת 1885 רכש נבון בית מפרוטיגר. המגרש בן שבעת הדונמים גבל ברחוב יפו מדרום, בקונסוליה הגרמנית ממזרח, ברחוב הנביאים בצפון ובכיתו של הפאשא של ירושלים במערב.³³ נכדו של נבון, אליהו אלישר, תיאר את הבית:

כל האווירה בבית ובחצר הייתה אפופה הוד, בית בן שתי קומות. בקרקעיתו עמד מרתף לארכיב ולמטלטלין. גם היום יכול מרתף זה, שהוא גם מאוורר מאוד, לשמש לבית מגורים גדול ונאות. בקומה הראשונה גרה אימו של יוסף נבון, הרבנית אסתר בת יוסף אמזלאג ובאגף השני ובקומה השניה גרו יוסף נבון, רעייתו בוליסה-גישה ובנותיו... הבית בנוי בסגנון האדריכלות המזרחית בהתאם לטעמו של האמן המהנדס שיק, שהיה מקובל מאוד בזמנו. קירותיו עבים יותר ממטר, הרצפות משיש אדום... בחצר עמד בניין קטן שנועד לבית הכנסת המשפחתי. קטן היה מקדש זה אבל מפואר בריהוטו

32 חוזה מכירת אדמות לפרוטיגר, 18 באפריל 1887 (צרפתית), אצ"מ A152/9/14; תרגומי קושאנים, אצ"מ, A152/1; חבצלת, י, 39 (כ"ד באב תרמ"א), עמ' 295-296; הצפירה, 39 (ג' בתשרי תרמ"ב), עמ' 4.

33 מכתב ממ' אליאש, ירושלים, לה' גייקוב, לונדון, 6 בדצמבר 1928, אצ"מ, A152/12/5; תרגום קושאנים, אצ"מ, A152/12/8; אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 658.

ובקישוטיו ובו מרפסת רחבה שנועדה ל'עזרת נשים' וסכיבו ערוגות פרחים מרהיבים... עוד בניין עמד הרחק מה מבית הכנסת וליד הגדר הגובלת עם רחוב הנביאים. היה זה בית בן שתי קומות. באחת היה אולם גדול בשביל העגלות ואורוות לסוסים. הקומה השניה נועדה לשומר ולשיכונם של יתר העוזרים והעוזרות.³⁴

נבון רכש מגרשים מחוץ לחומות העיר העתיקה בירושלים מתוך כוונה לפתח אותם או למכרם. בשנים 1887-1887 עלה מחיר הקרקעות פי שישה כתוצאה מגידול הביקוש לקרקעות מצד העולים היהודים הרבים.³⁵ לנבון היו קרקעות באזור סנהדריה, בבית-יעקב ובאבו טור, וכמו-כן רכש מגרשים מתושבי הכפר ליפתא.³⁶

נבון שימש סוכן מכירות של הממשלה העות'מאנית, שהציעה למכירה עשרים חלקות בשטח כולל של 15,000 דונם תורכי (13,790 דונם) באזורי רמלה, יפו ועזה. בשנת 1881 התפרסמה ב'חבצלת' מודעה על מכירת הקרקעות והמעוניינים הופנו אל יוסף נבון.³⁷ הנסיון שרכש סייע לנבון לפעול כמתווך ברכישת אדמות. רוב פעילויותיו בתחום זה נעשו למען פרוטיגר. בשנת 1887 העביר לפרוטיגר עשר חלקות, שהוערכו ב-5,650 נפוליאונים (כ-4,520 ליס"ט).³⁸

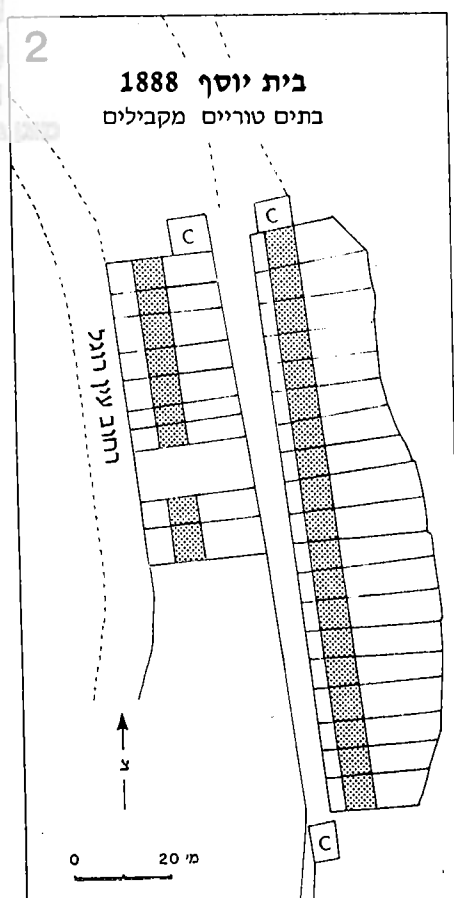
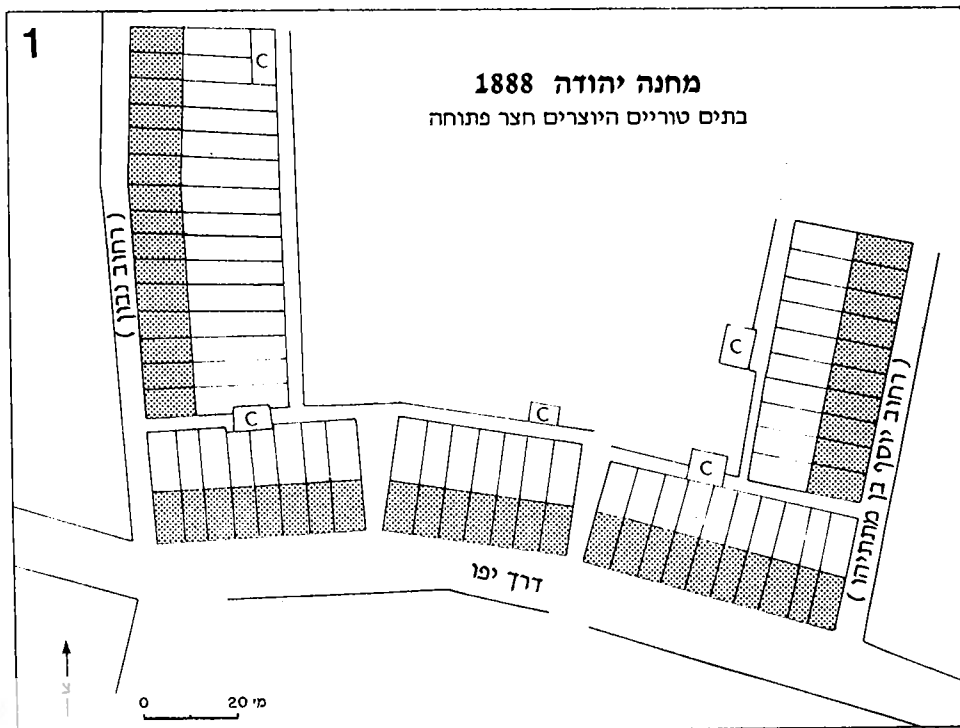
כמו-כן פעל נבון למען מתיישבים יהודים ולמען ארגונים יהודיים, וסייע לרכוש את האדמות למושבות היהודיות הראשונות בארץ-ישראל (ראה פרטים נוספים להלן). בשלהי שנות השמונים חדל נבון לפעול בשוק המקרקעין, עקב מעברו לעסקות בקנה-מידה גדול יותר וההגבלות שהטילה הממשלה העות'מאנית על מכירת אדמות מירי ליהודים בעלי כל נתינות שהיא.

פיתוח קרקעות — שכונות מסחריות

בשותפות עם פרוטיגר ושלוס קונסטרום פיתח נבון קרקעות בירושלים, לאורך רחוב יפו ובאבו טור. בשנת 1887 הוא עסק בבניית השכונות המסחריות הראשונות בירושלים, מחנה יהודה ובית יוסף. הוא הבחין בגידולה המהיר של אוכלוסיית העיר. על-פי הערכות מאותה תקופה גדלה אוכלוסיית ירושלים ב-70 אחוזים במהלך שנות השמונים.³⁹ הוא קיווה להפיק רווחים מפיתוח השכונות המסחריות. זאת על-ידי גביית כסף עבור בניית הבתים והשקעת הרווחים במתן משכנתאות לרוכשי הבתים הללו. המשכנתאות ניתנו בריבית של ששה אחוזים לשנה למשך עשר או שלוש-עשרה שנים. לונץ תיאר תהליך זה כדלקמן:

ובשנת תרמ"ז (1887) חרגה בניית השכונות מעבר לרווחת הציבור והפכה לעניין פשוט של עסקים ומסחר. כאשר בעלי המאה בעירנו ראו שיש אנשים הרוכשים בתיים

- 34 אלישר (שם), עמ' 686-687, 689-690.
- 35 N. Verney & G. Daubmann, *Les Puissances Etrangères dans le Levant en Syrie et en Palestine*, Paris 1900, p. 173
- 36 תרגום קושאנים, אצ"מ, A152/1; מכתב הסכמה בין בק לבין נבון, ירושלים 1886, A152/9/4; "י. ילין, זכרונות לבן ירושלים, ירושלים תרפ"ד, עמ' 170.
- 37 חבצלת, לעיל, הערה 32; הצפירה, שם.
- 38 חוזה מכירת אדמות לפרוטיגר, לעיל, הערה 32.
- 39 רני דובמן (לעיל, הערה 35), עמ' 193.

תוכניות מחנה-יהודה
ובית-יוסף. בעמוד ממול
למעלה: בתים בשכונת
מחנה-יהודה (רחוב נבוך).
בעמוד ממול למטה:
בתים בשכונת בית-יוסף
(אבו-טור)

C בור מים

בית

חלקה

בתשלומים, החלו גם הם להקים חברות ושכונות על בסיס זה. הראשון שביניהם היה הבנקאי פרוטיגר.⁴⁰ נכון היה בטוח, שהערכת המצב שלו נכונה ושהוא עתיד להשיג רווחים גבוהים. להלן כתבה שהתפרסמה ב'חבצלת' ותיארה את פרויקט בית-יוסף:

האדון פרוטיגר, ראש הבנק אטטאמאן נאות לקבל הצעת הגביר המרומם, נדיב לב ויקר רבי סי' יוסף נבון הי"ו, והאדון שלום קנאנסטארטס הי"ו, לבנות בתים ליהודים על הקרקעות אשר לו מחוץ לעירנו ולמסרם להם תיכף אחרי היבנם, ולתת העזו בידם לשלם לו מחירים עם נשך קטן במשך שנים רבות. ותהי פעולת המשתדלים והגזברים ראשונה להטות לבו לבנות על הר אבו-טור, הקרוב לעירנו ונשקף על דרך המובלת לבית לחם וחברון, חמישים בתי מושב אשר כל אחד מהם יכיל חדר אחד בן שבע על שש אמות, ובית תבשיל ובית הכסא, וחלק בבור מים, וחצר וקרקע מאתיים וחמישים אמות. והכל יחד ינתן לעניים במחיר חמישה ושבעים נפאלעאן (אלף וחמש מאות פראנק) לשלם שלוש מאות פראנק מעתה עד סוף שנת תרמ"ח עת גמר הבנין, ואלף ומאתיים פראנק הנותרים בעשר שנים, מאה ועשרים פראנק לשנה.⁴¹

המשקיעים לא נחלו הצלחה בבית יוסף. מיקומה של שכונה זו, שלא היה מבוקש ביותר, לא הובא בחשבון והרווחים היו נמוכים מן הצפוי. קצת יותר ממחצית הבתים שתוכננו אכן נבנו.⁴² במחנה יהודה הצליחו למכור במהרה את כל הבתים שתכננו למכור, חמישים במספר. בתים אלה היו גדולים יותר, בני שני חדרים, האחד שטחו שש על שבע אמות (3.9 מ' × 4.55 מ') והאחר שטחו חמש על שש אמות (3.25 מ' × 3.9 מ'). הם היו יקרים יותר מהבתים בבית יוסף, ומחירים היה 163 נפוליאונים (כ-130 ליש"ט). מיקומה של מחנה יהודה על נתיב חשוב, רחוב יפו, וליד שכונות יהודיות אחרות תרם להצלחתה.⁴³

לנכון היו עוד תוכניות לפיתוח קרקעות, לרבות הקמת בית-מלון על קרקעות שהיו בבעלותו ובקירבת תחנת הרכבת בירושלים, את תוכניות אלה לא יצאו אל הפועל.⁴⁴

קו הרכבת יפו-ירושלים

בשנת 1885 החל נבון להיות מעורב בעבודות ציבוריות. הוא ניסה לזכות בזכיין לבניית מערכת הרכבות בארץ-ישראל. תהליך פיתוח הפרויקט תואר על-ידי דודנו, יוסף אמזלאג, בזכרונותיו. אמזלאג ונבון נפגשו עם המהנדס ג'ורג' פרנג'יה בירושלים. פרנג'יה טען, שאפשר לבנות מסילת

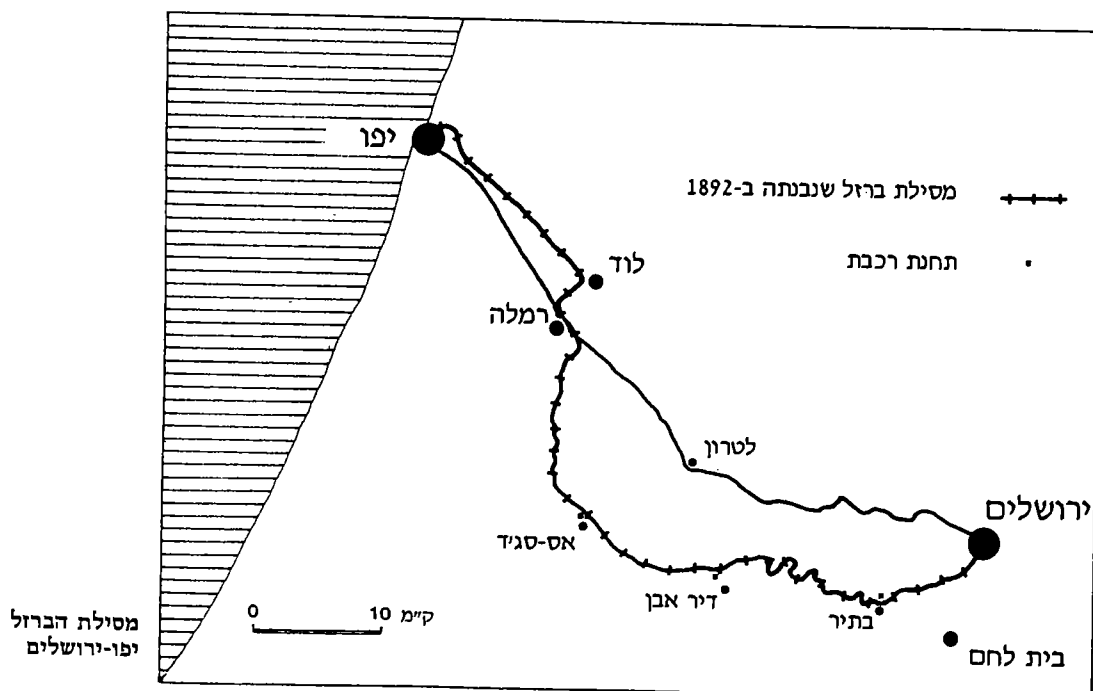
40 א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, ירושלים 1897, עמ' 59.

41 חבצלת, יז, 34 (כ"ג בתמוז תרמ"ז), עמ' 257.

42 תיק שכונת בית יוסף, אה"מ; רשימת תשלומי מקדמות לבתים בשכונת בית יוסף, אצ"מ A152/8/2; רשימת עלויות בנייה לבניין שכונת בית יוסף (צרפתית), שם; א"מ לונץ, ירושלים, ירושלים 1889, עמ' 204; חבצלת, יח, 43 (כ"ט באלול תרמ"ח), עמ' 344.

43 רשימת תשלומי מקדמות לבתים בשכונת מחנה יהודה, רחוב יפו (צרפתית), אצ"מ, A152/7/1; רשימת תשלומי מקדמות לבתים בשכונת מחנה יהודה, רחובות צדדיים לרחוב יפו (צרפתית), אצ"מ, A152/7/2; חבצלת, יז, 34 (כ"ג בתמוז תרמ"ז), עמ' 256, 264; חבצלת, יח, 26 (כ"א באייר תרמ"ח), עמ' 193.

44 הצעה לבניית בית-מלון בקירבת תחנת הרכבת בירושלים, אצ"מ, A152/6/6.

ברזל בהשקעה של לא יותר מ-400,000 ל"ט, ובאופן שיביא למשקיעים רווח. נכון סיכם עם פרוטיגר, שיש להשיג מהממשלה העות'מאנית את הזכויות לבניית המסילה, ולמכור אותו ברווח ניכר. לצורך זה הכין סקר סטטיסטי של ההכנסות מן הכביש בין ירושלים ליפו. פרנג'יה הכין את התוכנית הנחוצה תמורת 200 ל"ט. אמזלאג הצליח לקבל את תמיכתו של הקונסול האנגלי בירושלים, נואל טמפלר מור, לתוכנית. עד מהרה זכה גם בתמיכתם של הקונסולים האחרים. נכון קיווה לזכות גם בתמיכתו של כאמל פאשא, שר עות'מאני בפרובינציה — בין השאר הודות לידידותו עם מוסה פאשא אל חוסייני, שבנו נשא לאישה את אחייניתו של כמאל פאשא. לפני שיצא לקונסטנטינופול הציע נכון לדודנו שותפות בפרויקט תמורת השתתפות בהוצאות. אמזלאג ויתר על ההזדמנות ועל המסע לקונסטנטינופול שהיה כרוך בה (ראה נספח).⁴⁵ גם לפי התכתובת בין אנשי הקונסוליה הצרפתית בירושלים למשרד החוץ בפריס, היה מפעל הרכבת פרי יוזמת סינדיקט ירושלמי שבו השתתפו פרוטיגר, פרנג'יה ונכון.⁴⁶

אחרי שלוש שנות משא-ומתן קיבל נכון ב-28 באוקטובר 1888 מן השער העליון בקונסטנטינופול זכויות ל-71 שנים לבניית מסילת רכבת מיפו לירושלים ולהפעלתה. הוא קיבל גם אופציות להרחבת הקו לעזה ולשכם. חשוב לציין, שנכון לא היה היחיד שקיבל זכויות לבניית

45 זכרונות יוסף אמזלאק, עמ' 13-16 (לדינו), אש"א. נכון זכה גם בתמיכתם של מושל ירושלים ושל מנהיגי קבוצות דתיות שונות שרבים מהם מסרו בידו מכתבי המלצה לאישים שונים וביקשו שיעזרו לו בכל הקשור לביצוע הפרויקט. ראה: 13a, p. (18 November 1887), *The Jewish Chronicle*, 973; וכן: חבצלת, יח, 2 (ג' בחשוון תרמ"ח), עמ' 10.

46 זאת בניגוד לדעה שנכון היה פקיד זוטא בלבד אצל פרוטיגר. וראה בעניין זה: A. Carmel, 'Review Article: of Joseph B. Glass and Ruth Kark, *Sephardi Entrepreneurs in Eretz Israel — The Amzalak Family 1816-1918*, Jerusalem 1991', *Studies in Zionism*, 13, 1 (Spring 1992), p. 102. טענת כרמל מסתמכת על דברי פרוטיגר ביומנו. אולם כידוע דעתו של פרוטיגר השתבשה בשנותיו האחרונות. ראה א' כרמל (לעיל, הערה 29), עמ' 70.

מסילת רכבת בלוונט באותה התקופה. נראה שהשער העליון היה מעוניין בפיתוח קשר רכבות בין מצרים לאסיה הקטנה.⁴⁷

פרוטיגר השקיע כספים רבים בפרויקט הרכבת, ונתן הלוואות גדולות לנכון. ברם, נכון לא הצליח להשיג גיבוי כלכלי מספיק בארץ-ישראל, ולכן נסע ללונדון ולפרס בתקווה שיצליח לגייס כספים בקרב היהודים המכובדים שם. הוא קיבל הלוואות אישיות בריבית גבוהה, דבר שהכביד מאוד על מצבו הכספי.⁴⁸ ה'ג'ואיש כרוניקל' דיווח בשנת 1889 על נסיונו להשיג תמיכה: 'נאמר שמר נכון נחל הצלחה בלונדון ובערים גדולות אחרות במערב אירופה והשיג את הכסף הנחוץ למסילת הברזל החזויה שלו'.⁴⁹

בסופו-של-דבר מכר נכון את הזכויות, בשנת 1889, לחברה צרפתית, בעבור מיליון פרנק (כ-40,000 ל"ס ט). נראה שלא עלה בידו לגייס את הכספים הנחוצים כדי להמשיך בביצוע העבודה בעצמו. הוא ופרוטיגר המשיכו להחזיק בחלק מן המניות במסילת הברזל. ב-29 בדצמבר 1889 הקימו המשקיעים את 'חברת הרכבת העות'מאנית מיפו לירושלים וסעפים'. נשיאה היה ברנאר קמיל קולה ובחבר המנהלים נכללו פ' בארו, א' לה-בק, א' ברגו, ה' דה-ברטרנד, הרוזן מפורקו, א' דה-גרל ויוסף נבון.⁵⁰ מכירת הזכויות הסתבכה כתוצאה ממחלוקת בדבר חלוקת הרווחים.⁵¹ הסקר לתכנון התוואי החל באוגוסט 1889. הסקר והבנייה התבצעו על-ידי 'החברה הפריסאית לעבודות ציבוריות ולבניין' (La Compagnie des Travaux Publics et Construction de Paris). בתמורה לביצוע העבודה התחייבה 'חברת הרכבת העות'מאנית מיפו לירושלים וסעפים' לשלם לחברת הבנייה עשרה מיליון פרנק (כ-400,000 ל"ס ט) במניות ובהתחייבויות, וכן להעניק לחברת הבנייה את הזכות להפעיל את הקו במשך חמש שנים. בשל קשיים בהתקנת המסילה בסביבת ירושלים היה צורך במשאבים נוספים, ובשנת 1891 דיווח 'חבצלת', שנכון משך משקיעים נוספים מבלגיה, שוויצריה וגרמניה.⁵²

בניית המסילה נסתיימה באוגוסט 1892, וב-26 בספטמבר היא נחנכה באופן רשמי. המסילה בת 87 הקילומטרים החלה ביפו, עברה 176 גשרים, 7 מהם בנויים ממתכת, ולאורכה היו תחנות בלוד,

47 זכיון שניתן לנכון, 28 באוקטובר 1888 (צרפתית ותורכית), אצ"מ, A152/6/1; וראה: D.C. Loutfy Bey, *Projet d'une Ligne de Chemin de Fer Reliant l'Egypte à la Syrie, Note sur la Société Khédivale de Géographie du Caire 20 mars 1891*, Le Caire 1891; S. Merrill, 'The Jaffa and Jerusalem Railway', *Scribner's Magazine*, 13, 3 (March 1893), pp. 295-297; J. Thobie, *Les Intérêts Economiques, Financiers et Politiques Français dans la Partie Asiatique de l'Empire Ottoman de 1895 à 1914*, I, Ph.D. Thesis, l'Université de Paris, 1973, pp. 203-207.

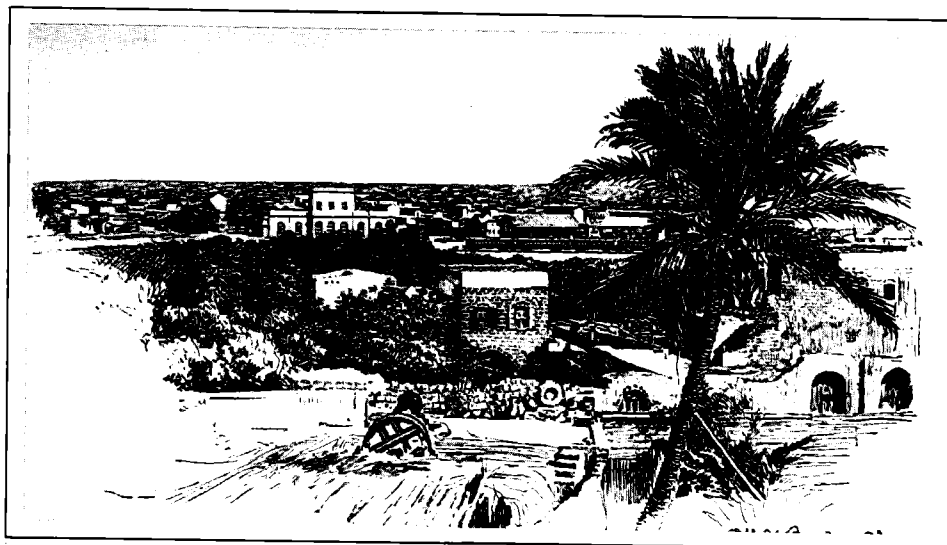
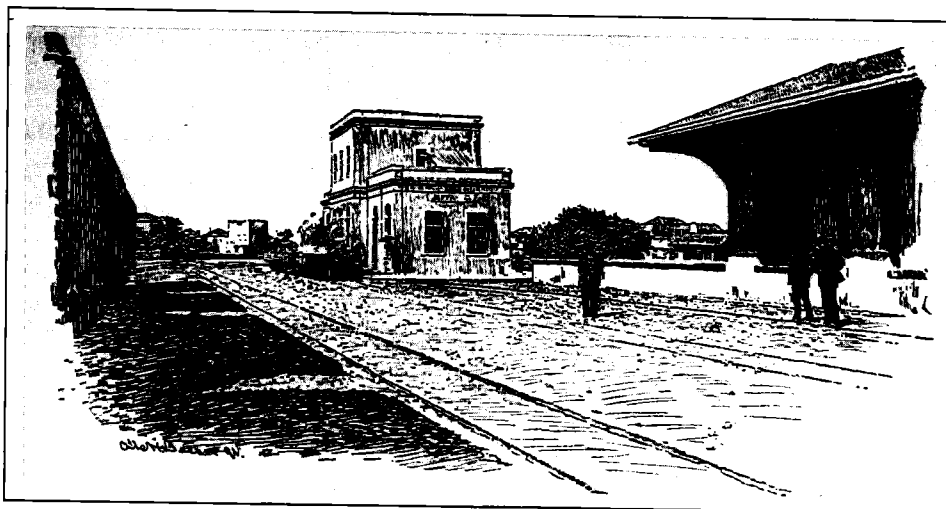
48 אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 674; כתב התחייבות מנכון, ירושלים, לבנק פרוטיגר, ירושלים, 24 במאי 1893, גנון, חטיבה 67, תיק 729; מכתב מג' דיקסון, ירושלים, לרוזן מרוזברי (Earl of Rosbery), לונדון, 4 בנובמבר 1892, PRO, FO, 78/4432, No. 261, A.M. Hyamson (ed.), *The British Consulate in Jerusalem, 1838-1914*, II, London 1941, p. 481 (רי"ח שבט תרמ"ט), עמ' 5-6; ק' גרנוולד, 'ראשיתה של מסילת הברזל מיפו לירושלים', י' בן פורת, ב'צ' יהושע וא' קידר (עורכים), פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 262.

49 ראה: *The Jewish Chronicle*, 1098 (11 April 1890), p. 16b; טובי (לעיל, הערה 47), עמ' 204; מכתב דיקסון, לעיל, הערה 48; חבצלת, כ, 9 (כ"ז בכסלו תר"ן), עמ' 67; כרמל (לעיל, הערה 29), עמ' 58, 66. פרוטיגר נסע לפרס לפגישה השלישית או הרביעית של החברה.

51 ראה הערה 49 לעיל.

52 מכתב מה' גילמן, ירושלים, ל"ג וורטון, ושינגטון, 21 באוגוסט 1889, United States National Archives, RG 59, T471; חבצלת, כא, 3 (כ"ו באייר תרנ"א), עמ' 255; ורני ודובמן (לעיל, הערה 35), עמ' 253.

תחנת הרכבת ביפו
מקרוב ומרחוק (מבט
מערבה)

הרכבת הראשונה בתחנה
בירושלים (27 באוגוסט
1892)

ברמלה, בסאג'ד, בדיר אבן ובבתיר והתחנה האחרונה בירושלים. נכון עמד במרכז חגיגות החנוכה שנערכו בנוכחות שליח מיוחד מטעם הסולטאן, מושל ירושלים, הקונסולים בירושלים ועיתונאים רבים. על תפקידו בהקמת מסילת הברזל מיפו לירושלים זכה נכון בתואר ביי, שהעניק לו הסולטאן עבדול חמיד השני, וכן באות לגיון הכבוד הצרפתי.⁵³

תוכניות נוספות למפעלים ציבוריים

פעילויותיו של נכון בתחום העבודות הציבוריות כללו נסיונות אחדים לפיתוח אזור יפו. בשנת 1893 הציע תוכנית לבניית נמל מים עמוקים מודרני ביפו, אשר יהיה יעדה ההגיוני של מסילת הברזל, ובשנת 1894 העלה תוכנית לפיתוח האדמות בסביבת יפו ולהשקיען תוך שימוש במי הירקון.⁵⁴

בהבינו את החשיבות שבבניית נמל עמוק לפיתוחה ולצמיחתה של יפו וכן את תרומתו להצלחת מסילת הברזל ולרווחיותה, הטיל נכון על המהנדס פרנסיס סקר מפורט ולתכנן את הנמל המוצע. העלות המוערכת היתה 4.5 מיליון פרנק (כ-180,000 ליש"ט), והרווח השנתי הצפוי היה 420,000 פרנק (כ-16,800 ליש"ט). נכון מעולם לא זכה בזכיון לביצוע פרויקט זה.⁵⁵ לעומת זאת, הצליח נכון לקבל יחד עם פיליפ אפנדי מילהאמה מקונסטנטינופול זכיון לשימוש אינטנסיבי במימי הירקון. הפרויקט נועד למצוא מים זולים להשקיית פרדסי ההדרים וכן לספק מים וחשמל ליפו כדי לפתח את העיר ואת הנמל ואת התעשייה שבה.⁵⁶ בדיונו על ההערכות הכלכליות של הפרויקט טוען שמואל אביצור, כי 'ההערכה של עלות האחזקה של מערכת ההשקיה מוגזמת', ומסביר, כי 'הדבר נעשה כדי להדגיש את כדאיות הפרויקט'.⁵⁷ מכל מקום, נראה שנכון לא הצליח לעניין משקיעים בפרויקט הזה.

מעורבותו בקהילה היהודית

פעילויותיו של נכון לא היו מוגבלות ליוזמות מסחריות או לפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל. הוא לקח על עצמו גם פרויקטים אחדים שנועדו לשפר את מצבם של היהודים בארץ. בשנת 1883 היה אחד ממייסדי 'עזרת נידחים', אגודה שסייעה לעולים התימנים העניים. הארגון אסף כספים לבניית בתים לעולים ליד סילוואן (כפר השילוח). אחד מהמבנים הללו, שנחנך בחנוכה 1885 (תרמ"ה), נושא כתובת המצינת, כי הוא נתנם על-ידי יוסף וגישה נכון. בשנת 1886 נבחר נכון לאחד משבעת

53 גרנוולד (לעיל, הערה 48), עמ' 262-263; חבצלת, כג, 36 (ט' בתמוז תרנ"ג), עמ' 285.

54 תוכנית להשקיית המישורים והגנים של יפו (צרפתי), אצ"מ, A152/6/3; תוכנית לבניית נמל ביפו (צרפתי), שם; Sh. Avitzur, 'The First Project for the Intensive Exploitation of the Yarkon Waters (the Frangiya-Navon Scheme of 1893)', *Museum Ha'aretz Bulletin*, 6 (1964), pp. 80-89; תוכנית השקיה; idem, 'Earlier Projects for Improved Harbour Facilities', *Museum Ha'aretz Bulletin*, 7 (1965), pp. 30-39.

55 תוכנית לבניית נמל ביפו, שם; אביצור, נמל ביפו, שם; טובי (לעיל, הערה 47), עמ' 813.

56 תוכנית להשקיית המישורים והגנים של יפו, שם; אביצור, תוכנית השקיה, שם; ורני ודובמן (לעיל, הערה 35), עמ' 327-430.

57 אביצור, תוכנית השקיה (שם), עמ' 84-86.

הנציגים הספרדים של הוועד הפועל של האגודה. אחרי שנתיים, כאשר היה בקונסטנטינופול, פעל למען האגודה והשיג רשיונות בנייה, אחדים מהם בדיעבד, לשלושים בתים באזור סילוואן.⁵⁸ נבון היה מעורב בפרויקט נוסף לבניית דיור לעניי ירושלים על קרקעות, שרכש בשותפות עם שמואל בק, בשנת 1886, ליד קבר שמעון הצדיק. שישה בתים, שנודעו כבתי נבון, נבנו שם למען עניים מבני הקהילה הספרדית.⁵⁹

נבון חשש לגורל האדמה, שעליה נכנתה השכונה ימין משה. במקור נרכשה האדמה על-ידי מונטיפיורי בשנת 1857, ואחרי שלוש שנים נבנו בתי טורא וטחנת הרוח בשליש הדרומי של המתחם. שני השלישים הנותרים היו חשופים במשך כמעט עשרים וחמש שנים. אחרי מותו של מונטיפיורי רצה יורשו, יוסף סבג מונטיפיורי, להשכיר את החלק הצפוני לחברת כל ישראל חברים, כדי שתקיים שם בית-ספר. כיוון שמגרש זה לא הוזכר בצוואתו של מונטיפיורי, הניחו שהתכוון להשאירו ברשות יורשו. לעומת זאת, מספר עניים בירושלים היו בטוחים, שאדמה זו יועדה לטובת הנזקקים בעיר ובשנת 1886 החלה קבוצה של עניים להקים שם באופן ארעי שכונת צריפים (הידועה כ'שכונת חאפ'). במחלוקת המתמשכת על הבעלות על הקרקע ייצג נבון את ענייני עניי ירושלים. ב-27 במאי 1892 הועברה האדמה לרשות קרן משה מונטיפיורי, והוחלט להקים עליה שכונה חדשה.⁶⁰ אחרי חודשים אחדים, כאשר שב לירושלים, לרגל חנוכת מסילת הברזל, כתב נבון ב'חבצלת':

ולכן בתור בא כוח העדה, עכבתי על פי הממשלה את החפירות והבניינים והנני דורש מאת האדון סעבאג למלא חובתו ולהקדיש את הקרקע, ולמסרה להעדה לבנות עליה בתים לעניים ולא לעשירים, אשר ישבו בהם שלוש שנים חליפות.⁶¹

נבון התבטא בחריפות כאשר לעימותים שבין הקהילה האשכנזית בארץ-ישראל לבין הקהילה הספרדית. הללו הגיעו לשיא בוויכוח על חלוקת כספי ה'חלוקה' מאמריקה בתחילת שנות התשעים. בקריאה שפרסם ב'חבצלת' בשנת 1892 קרא ליתר הבנה בין שתי הקהילות, והציג את נישואיו לאשכנזיה כדוגמה לכך.⁶²

נבון והשאיפות הציוניות

כבר לפני התכנסות הקונגרס הציוני הראשון, בשנת 1897, תמך נבון בשאיפות העולים היהודים שרצו להשתקע בארץ-ישראל ולייסד בה מושבות חקלאיות. בצוואת עם דורו, חיים אמזלאג, שימש נבון מתווך לרכישת אדמות פתח-תקווה וראשון-לציון. היקף מעורבותו והפרטים הנוגעים בדבר אינם ברורים כתוצאה מחוסר-התאמה בין מקורות שונים.

58 נ' דוריאן, 'שכונות ראשונות לעולי תימן בירושלים', קתדרה, 13 (תשרי תש"ס), עמ' 97-100; המגיד, כה, 3 (י"ט בטבת תרמ"ד), עמ' 20-21; חבצלת, טו, 10 (ר"ח טבת תרמ"ה), עמ' 75; שם, יז, 2-3 (ז' בחשוון תרמ"ז), עמ' 9; שם, יח, 24 (י"ג באייר תרמ"ח), עמ' 185.

59 מכתב הסכמה בין בק לנבון, ירושלים 1886, אצ"מ, A152/9/4; בן-אריה (לעיל, הערה 28), עמ' 221; חבצלת, יז, 18 (י"ד באדר תרמ"ז), עמ' 133.

60 מכתב מסבג, לונדון, לרבנים פאניזיל וסלנט, ירושלים, 12 בינואר 1887, אצ"מ, A152/9/12; בן-אריה (לעיל, הערה 28), עמ' 240-241; "מיזל, אלה תולדות קרן מזכרת השר משה מונטיפיורי, ירושלים תרצ"ט, עמ' 70-73; ר' קרק, 'הערות לפרשת "בתי טורא"', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 161-163.

61 חבצלת, כג, 3 (ז' בחשוון תרנ"ג), עמ' 19-20.

62 שם, עמ' 17-19.

נכון כתב בחיבור אוטוביוגרפי, כי כבר בשנת 1876 פנו אליו אנשים, שמאוחר יותר הקימו את פתח-תקווה, וביקשו שיסייע להם למצוא אדמות. אחרי נסיונות נפל לרכוש אדמות בקירבת יריחו וחברון, נפגש נכון עם דודו, ודיווח לו על הפרשה. חיים אמזלאג אמר, שאפשר לרכוש קרקעות בקירבת יפו. הוא שלח מברק לבעל האדמות, אנטואן בישארה טיאן, ערבי נוצרי מיפו, וזה ענה לו בחיוב. נכון ודודו ביקרו במקום, אך טיאן דרש מחיר גבוה מדי בעבור הקרקעות.⁶³ המתישבים תיארו את התהליך בצורה שונה. לדבריהם, בקיץ 1878 יצאו דוד גוטמן, יואל משה סלומון, יהושע שטמפפר, זרח ברנט ונציגים אחרים של הקהילה האשכנזית בירושלים לבדוק את אדמות מלבס שבקירבת יפו. עם בואם לשם פנו לחיים אמזלאג, וביקשו ממנו לפנות לבעל הקרקעות, טיאן, לארגן להם פגישה עימו ולאפשר להם לראות את הקרקעות. בסופו-של-דבר נרכשו ב-30 ביולי 1878 מסלים קצאר, שהיה אפנדי נוצרי אחר כיפו, 3,375 דונמים תורכיים (3,044 דונמים). בשנת 1879 הגיעו המתישבים להסכם עם טיאן, ורכשו בתשלומים 10,000 דונמים תורכיים (9,193 דונמים) מאדמותיו. הם רשמו חלק מן האדמות על שמו של אמזלאג.⁶⁴ בגרסתם של המתישבים נכון אינו נזכר כלל.

נכון היה מעורב ברכישת אדמות ראשון-לציון. אברהם יערי כתב, כי 'לבונטין וחבריו ביקשו את עזרתו של יוסף נכון, יהודי ספרדי מירושלים ואת עזרתו של חיים אמזלאג כדי לנהל עסקים עם מוכרי קרקעות בכוח, היות שהם לא הכירו את רזי רכישת הקרקעות בארץ ישראל'.⁶⁵ בתחילה מצאו המתישבים חלקת אדמה, ושילמו את תמורתה. כשנכון גילה את הקשיים הכרוכים ברישום הקרקעות, פרש מן העסקה. הכסף, שכבר שולם למוכר, הוחזר, בניכוי 3,000 פרנקים (120 ל"ס"ט). על-פי טענתו של נכון, הוא זה שספג הפסד זה. מפי פקיד רישום הקרקעות, אשר הודיע לו על הבעיות בביצוע העסקה, נודע לנכון שעוד קרקעות עומדות למכירה בעין הקורא (עין קרא). הוא איתר את האדמות הללו, ומתיישבי ראשון-לציון רכשו אותן.⁶⁶ עסקות אלה כמעט הושלמו כאשר הממשלה העות'מאנית הטילה איסור על התיישבות של יהודים זרים. המתישבים הצליחו לעקוף צו זה בעזרתו של חיים אמזלאג, אשר רכש בשמותיהם את אדמות עין הקורא ממוסטפה אד-דג'אני, ונתן למתיישבים שטרי מכר בלתי-רשמיים בעברית. הרשויות העות'מאניות הקשו על השגת הרשיונות, אך העלימו עין מפעולות המתישבים, עד שהסתיימה הבנייה, וזאת כדי להימנע מאי-נעימויות עם סגן הקונסול הבריטי. על-אף שאדמות ראשון-לציון נרשמו על שמו של חיים אמזלאג, הוא חתם על הצהרה, כי כל הבניינים והבתים שנבנו על הקרקעות מעולם לא היו שייכים לו. המתישבים היו אסירי תודה לו וליוסף נכון, והודו להם במכתב גלוי, שפורסם ב'חבצלת' בשנת 1883. למרות הבעת האמון של צבי הירש לבונטין וחבריו, הופצו שמועות, שנכון ואמזלאג שלשלו לכיסם סכום של 10,000-15,000 פרנק (400-600 ל"ס"ט) במהלך הסיוע לביצוע עסקה זו. נראה שדיווחים אלה לא היו מבוססים, והמתישבים לא הגישו שום תביעה בנדון.⁶⁷

63 ראה: J. Navon, 'Quelques Précisions', *Le Renouveau*, 7 (6 May 1927), p. 2.

64 ראה: A. Yaari, *The Goodly Heritage*, Jerusalem 1958, pp. 79-88; ר' יורעאל, 'ליקורות ההיסטוריוגרפיה של שנותיה הראשונות של פתח-תקוה', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 194; ד' גלעד, 'ראשון לציון בחסות הברון רוטשילד (1882-1900)', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 128, 133.

65 יערי (שם), עמ' 113.

66 נכון, לעיל, הערה 63; שם, 8 (13 במאי 1927), עמ' 1.

67 מכתב ערכות מאת לבונטין, יפו, 26 ביולי 1882, ארכיון דוד יודלוביץ, אצ"מ, א/192/217/2; מכתב הצהרה

בנוסף לסיוע שנתן למושבות החקלאיות בפתח-תקווה ובראשון-לציון, קיים נבון משא-ומתן בשמו של מנהל מקווה-ישראל, שמואל הירש, לרכישת קרקעות ליד הכפרים יאלו, גידרו ולטרון שבשפלת יהודה, באמצע הדרך בין יפו לירושלים. מעורבותו לא הוגבלה לרכישת קרקעות, אלא כללה גם סיוע למתיישי בראשון-לציון ועקרון בהשגת רשיונות בנייה. כמו-כן עזר למתיישי בראשון-לציון להשיג הלוואה מבנק פרוטיגר.⁶⁸

באותה העת הבין נבון את הקשיים הכרוכים ביישוב יהודים רבים בארץ-ישראל. הוא השתדל להשתמש בהשפעתו כדי להביא לביטול ההגבלות, שהטילו העות'מאנים בשנת 1891 על הגירת יהודים מרוסיה לארץ-ישראל. בתמיכתו של החכם באשי, רבי משה הלוי, הגיש נבון לסולטאן הצעה ליישב יהודים רוסים ורומנים באסיה הקטנה ובסוריה. במכתבו לסולטאן גם הילל אותו על שיישב מחדש את נתיניו היהודים הנאמנים מקורפו, אי שתורכיה הפסידה ליוון, והזכיר את נאמנותם של כל נתיניו היהודים ואת תרומותיהם לפיתוח האימפריה במהלך השנים.⁶⁹

נבון נסע ללונדון ולפריס, כדי לזכות בסיועם של יהודים עשירים ובעלי השפעה למימוש תוכניתו, אך לשווא. לפיכך תמך בתוכנית לרכישת שטח גדול מזרחית לירדן למטרות התיישבות יהודית, תוכנית שהיו מעורבים בה הבארון מוריס הירש, חברת כל ישראל חברים וחובבי-ציון. בסופו-של-דבר לא יצאה התוכנית אל הפועל, ונבון חיפש פתרונות אחרים לשאלה היהודית.⁷⁰ אחת החלופות האפשריות היתה תוכניתו של הבארון הירש ליישב יהודים בארגנטינה. תמיכתו של נבון בתוכנית זו היתה מסויגת, כפי שתיאר הירש במזכר:

... על אף שהוא [נבון] נלהב ביותר להגירה זו לתורכיה האסיאתית, בסופו של דבר לא היה מהסס להעניק עדיפות לרפובליקה הארגנטינית, לולא החל קודם כול בפרויקט האחר ... מר נבון מאמין, ונראה לי [להירש] שבצדק, כי אם יוותרו על פלסטינה, תסכים הממשלה התורכית למספר מצומצם של מהגרים יהודים ותעניק להם בחינם, או כמעט בחינם, את הקרקעות הדרושות.⁷¹

נבון היה מעורב אפוא בתכנון ובביצוע של פרויקטים ציוניים שונים ברמה מקומית, כמו ראשון-לציון ופתח-תקווה, וברמה אזורית, כמו תוכנית עבר-הירדן. על-אף שהעדיף למצוא פתרונות בארץ-ישראל ובחלקים שונים של האימפריה העות'מאנית, התעניין גם בתוכניות חלופיות ליישוב הפליטים היהודים ממזרח-אירופה, תוך שיתוף-פעולה עם מנהיגים יהודים ברחבי העולם. תוכניותיו השונות לפיתוח הארץ תרמו גם הן למאמץ הציוני, בהגדילן את יכולת הקליטה של

של אמזלאג, 30 ביולי 1883 (עברית וצרפתית), אצ"מ, J15/711; יערי (לעיל, הערה 64), עמ' 113-114; אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 668-669; חבצלת, יג, 21 (ג' בסיוון תרמ"ג), עמ' 162; הלבנון, יט, 31 (ב' באלול תרמ"ב), עמ' 247.

68 מכתב מפינס וסלומון לנבון, 1883, אצ"מ, A152/8/2; מכתבים מנבון, ירושלים, להירש, מקווה ישראל, 20 באוגוסט ו-31 באוקטובר 1883 (צרפתית), אצ"מ, J41/62; יערי (לעיל, הערה 64), עמ' 80-82; אלישר (לעיל, הערה 8), עמ' 669-668; הירש למזכיר כ"ח [פריס], 3 בנובמבר 1882, בתוך: ש' יבנאלי (עורך), תקופת חיבת ציון, ב, תל-אביב תשכ"א, עמ' 61; נבון (לעיל, הערה 63), 9 (30 במאי 1927), עמ' 1.

69 פרומקין (לעיל, הערה 13), עמ' 160-163.

70 צ' אילן, 'הברון הירש והנסיון לאירגון פעולה יהודית כלל-עולמית לרכישת אדמות ולהתיישבות בעבר-הירדן ב-1891', כיוונים, 17, עמ' 116-111; חבצלת, כא, 41 (ח' באב תרנ"א), עמ' 326-327.

71 מזכר מאת הבארון הירש על התיישבות בארץ-ישראל, משנת 1891, ראה: K. Grunwald, *Turkenhirsch: A Study of Baron Maurice de Hirsch Entrepreneur and Philanthropist*, Jerusalem 1966, pp. 123-125.

בעמוד ממול: דף ראשון של זכרונות יוסף אמזלג
הארץ. כך, למשל, תוכניותיו לפיתוח אזור יפו נועדו לאפשר הקמת משקים חקלאיים רבים יותר וליצור אמצעי מחיה לאנשים רבים יותר; השכונות המסחריות שהקים אפשרו לעולים רבים למצוא דיור זול יחסית ובאיכות טובה. כך תרם נכון למאמץ הציוני הן באופן ישיר והן בעקיפין.

סיכום

מעורבותו של יוסף נכון בפיתוח ארץ-ישראל באה אל קצה בשנת 1894. גורמים אחדים הובילו לנפילתו. מבחינה כספית ספג הפסדים רבים בתחומים אחדים, ובשנת 1894 הכריז על פשיטת רגל. מצבו לא היה יוצא דופן; שני בנקאים בולטים ממוצא אירופי פשטו את הרגל בתקופה זו – פיטר מלוויל ברגהיים בשנת 1892, ופרוטיגר בשנת 1896. פשיטות רגל אלה נבעו בעיקר מהמגבלות שהטילה הממשלה העות'מאנית על מכירת קרקעות ליהודים. אשר לנכון ולפרוטיגר, ההפסדים שספגו מהשקעותיהם במסילת הברזל יפו-ירושלים היו גם כן גורם חשוב בנפילתם.⁷² יתרה מכך, נכון איבד את האמון שנתנו בו המשקיעים. תוכניותו הגרנדיוזיות להקמת מסילת הברזל יפו-ירושלים נכשלה לחלוטין. בהתחלה היתה הרכבת מאוד בלתי-רווחית, ואף הפסיקו את פעולתה לזמן-מה. לכן, מן הסתם, לא רצו אנשים להסתכן ולהשקיע בפרויקטים החדשים של נכון, ובכך נחרץ גורלם של הפרויקטים שלו להרחבת נמל יפו ולהשקיע יפו וסביבתה.

אחרי שעזב את ארץ-ישראל התגורר נכון בלונדון ובפריס, ומת בפריס בשנת 1934. באירופה המשיך לעסוק בפעילויותיו הפיננסיות, שאחדות מהן היו קשורות בארץ-ישראל. יש לציין את התוכנית שעבד עליה בשנים 1927-1930 – פיתוח עיר גנים שתיקרא 'בית יוסף' על הר כנען שליד צפת. אך התוכנית לא עברה מעולם את שלב התכנון. נראה שנכון מעולם לא הצליח למחוק את החותם השלילי שטבע בו כשלון פרויקט הרכבת מיפו לירושלים. הוא נשאר בגלות שכפה על עצמו בעודו מייחל לחזור לארץ מולדתו.

למרות הכול, לפעילויותיו של נכון בארץ-ישראל במשך עשרים שנה היה תפקיד חשוב בפיתוח פני האזור. הוא השפיע על פיתוח הנוף העירוני של ירושלים. רעיון השכונות המסחריות שבוצע על-ידי ועל-ידי שותפו, היה דוגמה לחיקוי מצד משקיעים אחרים. בשנת 1897 נשאו כ-11 אחוזים מיחידות הדיור שנבנו מחוץ לחומות העיר העתיקה אופי מסחרי.

גם באזור הכפרי שבסביבת יפו באה מעורבותו של נכון לידי ביטוי. כמתווך בהקמת המושבות פתח-תקווה וראשון-לציון וכיועץ לרכישת קרקעות אחרות היה נכון גורם חשוב בפיתוח מפת ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל.

בראש הישגיו עמד עצם מעשה בניית מסילת הברזל מיפו לירושלים. למרות הקשיים וההפסדים הפיננסיים האישיים היה זה קו הרכבת הראשון שנבנה בלונדון, ובמשך הזמן הובילה הרכבת לשינוי פני מערכות התקשורת והתובלה בארץ-ישראל.

מעורבותו של נכון בבניית הרכבת היתה שיא גם מבחינת התקדמותו בתחום היוזמות. את הכסף שצבר בפעולותיו המסחריות השקיע מחדש, ראשית בפעילות בנקאית, אחר כך ברכישת קרקעות ובפיתוחן ולבסוף בעבודות ציבוריות בקנה-מידה גדול.

⁷² מסמכי פשיטת הרגל של בנק פרוטיגר, גנוך, חטיבה 67, תיקים 429, 456; מסמכים הקשורים לפשיטת הרגל של נכון, אצ"מ, A152/12/4 ו-A152/12/5.

Chemin de fer de Jaffa
 919 3 (1015) 1100
 435 7

۴۱۰۷

ישיבת מוסר חסידות אשכנז

י לא נדפדפו לא נחידו / אומדמאדן / י סד יאמא

خواجہ درویش کفریہ از اہل سنیہ اہل حق

מחנה / אלף 55 / 7 / 22 / 1948

فردی - اخلاقی - اجتماعی - اقتصادی - سیاسی - علمی - فرهنگی - ورزشی - هنری - تفریحی - بهداشتی - معنوی - ...

נ. יצ. נוסד מלפני כ- 400 שנה.

זינטס יעדל אלס אדוואנץ פאר דאס דאס פארשטאנד

כ"ה י' אדר א"ה. וי"ט ט"ז אב תש"ל

מח (מחצית) ו' ל' (ח) , ח' פ' ח' /

از خود دانست

5. חזקת הדין והצדק

הנה כי אנו רואים כי קודם שיהיה

ה. חתונה ה. אומה א. דא"ר (דא"ר א. דא"ר)

میرفتہ ۵۰ روپے کہ ۱۰ روپے کی رقم

ישראל יעקב בן ישראל

כ' אלול לוח פולחנים ע' ואלהם פולחנים ע' פולחנים

Chemin de fer de Jaffa

ההיסטוריה של מסילת הברזל של יפו

י. אמזלק*

בשנת 1880 בהיותי בירושלים נפגשנו עם בן דודתי יוסף נבון, המהנדס של הממשלה העות'מאנית, פרנצי'ה אפנדי, אתו היינו בידידות, והוא העלה את הנושא ואמר שהוא יכול להכין תכנית להתקנת מסילת ברזל מיפו לירושלים אשר לא תעלה על 400 אלף [?] לירות. אני המכיר את התחבורה בשני הכוונים, ראיתי שעיסקה כזו יכולה להיות רווחית מאד לחברה שתקבל זאת, בן דודתי עבד עם בנק פרוטיגר בעסקי קרקעות והציע את הרעיון: לקבל זכיון מהשלטונות ולמכור אותו, דבר שיכניס רווח גדול. ובכן עודדו אותו ללכת ליפו ולהכין סטטיסטיקה מתנועת העגלות, גמלים וחמורים משני הכוונים. מיד חזרתי ליפו ובקשתי מידידי א' שמעון רוקית [רוקח] להטיל על פקידו להכין סטטיסטיקה, בהיותי הדאמינו [הממונה] של הממשלה על ההכנסות מתנועה זו. תוך זמן קצר זה היה מוכן. שילמתי לפקיד שכר טרחתו וחזרתי לירושלים. הבנקאי פרוטיגר בדק וראה, שכפי שאמרתי לו, העסק הינו כדאי מאד והבנק פרוטיגר החליט לשאת בכל הוצאה שתידרש לעניין זה.

התמקחנו עם המהנדס פרנצי'ה שיכין תכנית ב-200 לירות, אותם שילם הבנק. תוך פחות מששה חודשים התכנית היתה מוכנה והתחלנו לעבוד כדי לקבל המלצות מהקונסולים. אני טופלתי אצל מיסטר מור, הקונסול האנגלי, שנתן חוות דעת טובה מאד. אחר כך כל קונסול שראה את אישהדי [העדות] של הקונסול האנגלי, נתן גם הוא את שלו.

התחלנו להתכונן ללכת לקושטא כדי לקבל את הזכיון. בן דודתי היה ידיד של מוסה פאשא אל חוסייני ובנו היה נשוי עם הבת של אחיו של כאמל פאשא, שהיה באותו זמן שר חשוב, וניתן היה לצפות לעזרה גדולה ממנו להצלחת ענין מסילת הברזל. כמה ימים לפני הנסיעה לקושטא אמר לי בן דודתי שאני אשתתף בכל ההוצאות, הצעה זו לא נראתה לי וויתרתי על הנסיעה אתו לקושטא. וטוב עשיתי, תודה לאל. עד שקבל את הזכיון עברו 3-4 שנים. הזכיון נמכר לחברה צרפתית אחת שפשטה את הרגל ואחרי כן מכרו אותו לחברה צרפתית אחרת. ההכנסה לא הספיקה לכסות אפילו מחצית מההוצאות. עיסקה זו גרמה להרס בנק פרוטיגר שהיה מוכרח לפשוט את הרגל. אין אדם צריך להצטער אם לא הצליח באיזה עסק, ותמיד צריך לבטוח בשי"ת שיכוון אותנו לטובה, אמן.

* המקור: זכרונות יוסף אמזלק, עמ' 13-16, ארכיון שמעון אמזלק, ירושלים. תודתי שמורה לגולדה אמזלק ז"ל על מסירת התעודה לרשותי. כן מודה אני לאפרים לוי על הכנת התעתיק ולמזל לנכר-נבון על התרגום מלאדינו לעברית.

נשים באוטופיות הציוניות

רחל אלבוים-דרור

הן אשה, רק אשה אנכי — זלזל
העולם טפס ועלה עד ראש הצמרת,
בלי משען — נוגה וחנרת
לארץ אשפל.¹

בכוונתי לבחון במאמר זה את דמות האישה באוטופיות, שעסקו במדינה היהודית העתידה, ואשר נכתבו משנת 1882 ועד לראשית שנות העשרים, דהיינו בימי הראשית של התנועה הציונית. בדיקה זו תיעשה, לאור ניתוח מספר נושאים באוטופיות הציוניות, ותוך המחשת הקשר לז'אנר האוטופי הכללי, שממנו הושפעו המחברים, ולהלכי הרוח והמעשה בתנועה הציונית כתנועה אוטופיסטית מגשימה.²

לדיון בנושא, השלכות מעבר לישאלת האישה. הוא מבטא את עולם האידאות, שעמד בבסיס הדימויים והמאווים של הוגי המדינה וחולמיה באשר למאפייני החברה והתרבות העתידים להתפתח בארץ. דיון זה מאפשר גם הצצה לעולם הפנימי המסוכסך של זרמים ופלגים בתנועה הציונית ולתוך נפשם של מנהיגי התנועה וחבריה. היחסים בין המינים וההשקפות בדבר מעמדן של הנשים מבטאים מאבק אידאולוגי בשאלות שנויות במחלוקת, ומצביעים על הסתירות הפנימיות ועל התפיסות המהפכניות — ועם זאת שמרניות — של התנועה הלאומית היהודית. האוטופיות הציוניות הושפעו ממקורות אחדים, שבחלקם סותרים זה את זה, במיוחד ביחס לאישה ולמשפחה, והם יוצרים מתח מתמיד בין הדגמים השונים של דמות האשה: מכאן השפעת ההגות האוטופית ובמיוחד הסוציאליסטית בדבר שוויון המינים, ומכאן הדגם הפטריארכלי המסורתי של המשפחה היהודית. ככל שכותבי האוטופיות קרובים יותר לז'אנר האוטופי הסוציאליסטי כן מאבדת המשפחה במדינה היהודית האוטופית את תפקידיה המסורתיים. אולם גם בדגם זה פועלים גורמים הממתנים את הדגם האוטופי השוויוני. ממה שנכתב בז'אנר האוטופי הכללי ומניסויים בקהילות אוטופיסטיות מתברר, כי גם אלה המצויים בתחום מוקד ההשפעה השוויונית

1 רחל [שיר ללא שם], שירת רחל, תל-אביב תשל"ו, עמ' נד.

2 על בעיית ההגדרה של אוטופיות ציוניות וניתוח הנושאים והמוטיבים המופיעים בהן ראה: ר' אלבוים-דרור, המחר של האתמול (הספר עומד לצאת לאור ביד יצחק בן-צבי). במאמר זה אני דנה בכל האוטופיות הציוניות שהצלחתי לזהות המתייחסות לנושא הנשים במדינה היהודית שנכתבו בתקופה הנדונה. כך נוסף של מבחר מן האוטופיות, כולל המובאות במאמר זה, נמצא גם הוא בדפוס ביד יצחק בן-צבי. על אוטופיות ציוניות ראה: י' שביט, 'אוטופיות חברתיות בציונות', י' פדן (עורך), החלום והגשמתו — הגות ומעש בציונות, תל-אביב תשל"ט; י' גורני, 'הרהורים על היסודות האוטופיים במחשבה הציונית', הציונות, ט (תשמ"ד), עמ' 45-54.

אידיליה (שתיית קפה)
פנחס ליטווינובסקי
(עפרון וצבעי מים על
נייר; ללא תאריך)

אינם משתחררים מסטריאוטיפים מיניים, וממשיכים לדבוק בתבניות מסורתיות. כך מתגברות ומחזקות ההשפעות ממקורות שונים את הדימויים המיניים השמרניים הן באוטופיות הציוניות והן במעשה הציוני. בדומה לתנועות מהפכניות אחרות עשתה גם התנועה הלאומית היהודית שימושים ברעיון השחרור של הנשים בלא שנשתנו בה הנורמות הבסיסיות בהתייחסות לנשים. תופעה זו של חוסר נכונות להביא לתמורה ביחסי השליטה של גברים בנשים בולטת במיוחד באוטופיות הציוניות לאור גישתן השוויונית, הליברלית והפתוחה כלפי קבוצות אוכלוסייה אחרות מכל העמים והגזעים ולאור המסר האנטי-כוחני שהן מצטיינות בו.

האוטופיה הציונית והמעשה הציוני מדברים ב'שאלת האישה' בשני קולות. רוב האוטופיות הציוניות מתגדרות ביחסן הליברלי והשוויוני כלפי הנשים, אולם למעשה רצופות כל האוטופיות התייחסויות והתבטאויות שמרניות. הדגם שבבסיס האוטופיה הציונית הוא חד-מיני, זהו עולמו של הגבר, שהאישה בו היא עוזר כנגדו.³ גם באוטופיות המדברות גבוהה על שוויון ועל שינויים רדיקליים במבנה החברתי והמשפחתי נותרת האישה מחוץ למעגל החיים המקצועיים והציבוריים. מבנה התפקידים והסמכויות כמשפחה ובחברה נשמר בצביונו הפטריארכלי: הנשים נשמעות לגברים, הילדים למבוגרים, והצעירים משרתים ומכבדים את הזקנים. אולם בשעה שבאוטופיות נשמע רק קולו של הגבר, ולא נשתנו בהן היחסים וכללי המשחק בין המינים, במציאות

3 על מודלים חד-מיניים ודו-מיניים ראה: T. Laqueur, *Making Sex; Body and Gender from the Greeks to Freud*, Cambridge, MA. 1990

הארצישראלית של אותה תקופה הצליחו הנשים, למרות תסכולים וכשלונות, להציג חלופות מהפכניות ולהגשים חלקית כמה ממאפייניהן. האוטופיה הציונית פיגרה בנושא הנשים אחר המציאות שהתפתחה בארץ.

הז'אנר האוטופי מציג דגמים חדשים שמעבר לחיי היומיום, ומצביע על אפשרויות קיומם של עולמות אחרים ושל יחסים אחרים בין המינים. הוא מאפשר העלאת השערות חדשות והרהורים בדבר אפשרויות אחרות הממחישות את חסרונותיהם ואת פגמותיהם של היחסים ושל המבנים החברתיים הקיימים. האוטופיות מהוות כלי לביטוי ביקורת חברתית נוקבת ולהעלאת רעיונות חדשניים נועזים מבלי להסתכן, שכן הז'אנר האוטופי הבדיוני מסוכך על היוצרים באמתלה של שעשוע לא-רציני. כך מאפשרת האוטופיה, תוך שימוש באמצעי הסחה, לזכות בתשומת-לב, מצד אחד, ולהימנע מעונש על הבעת דעות בלתי-קוננוציונליות, מצד אחר. למרות רשת הגנה זו היחס לנשים באוטופיות הציוניות נותר ביסודו שמרני ומסורתי. האוטופיות הציוניות אינן מגלות כמיהה גברית למערכת יחסים אחרת בין גברים לנשים, וזאת גם כששוויון הנשים נובע מהשקפת העולם החברתית, שבה הם דוגלים. ההתייחסות לנשים גם מגלה את הפער שבין ערכים ונורמות שברובד הקוגניטיבי לבין הרובד הרגשי והתגובות המותנות בכוח המסורת, החינוך וההרגל, שקשה להשתחרר מהם, גם אם רוצים בכך. 'קל, מאד קל להיות נודד לקראת אידיאל-האשה הרחוק — ולבזות נערה קרובה, שנתגשמה בבשר ודם'.⁴ היחס לאישה מהווה מבחינות רבות את מבחנה של הגישה השוויונית ואת אחד המכשולים שבהם היא כושלת.

שוויון זכויות לנשים ומעמדן החברתי והמקצועי

האוטופיות הציוניות מדגישות את שוויון הפוליטי של הנשים ומעניקות להן זכות בחירה. באוטופיה 'משוגעים' של שלום עליכם⁵ זוכות הנשים לשוויון זכויות גמור, 'אין שום נפקא מינה בין זכרים לנקבות... זכר ונקבה דין אחד להם'. הנשים לומדות ב'חדר' ודוברות עברית, ולראשונה בחייו רואה האורח, המבקר בעיר של 'המשוגעים', 'שנקבות תושבנה יד לשלום' לגבר זר. הנשים אינן קוראות 'טייטש-חומש', דהיינו חומש שבצדו תרגום לידיש עממית, ולא ספרות נשים כ'ציאנה וראינה', אלא אותה ספרות שקוראים הגברים, והן לוקחות חלק באספות. 'מה ההבדל — גברים, נשים...? מה, נשים אינן בני-אדם?'. בניגוד לסטריאוטיפ של נשים יהודיות, העדויות תכשיטים למכביר ללא חוש אסתטי, כפי שתוארו בספרות האנטישמית,⁶ סטריאוטיפ שהשפיע על דימויי הנשים בקרב משכילים יהודים בני אירופה, הנשים באוטופיה של שלום עליכם לבושות כגבירות אירופיות מעודנות ומשכילות. לא עוד צעקנות גסה וזולה, אלא עידון ועושר

4 א' רפפורט, 'המשפחה הבאה', קהילתנו: קובץ תרפ"ב, מבואות והארות: מ' צור, ירושלים תשמ"ח, עמ' 177.

5 את האוטופיה 'משוגעים' פרסם שלום עליכם לראשונה במהדורה ביידיש של עיתון ההסתדרות הציונית 'די ועלט', על-פי הזמנתו של הרצל. במקורו נקרא הסיפור בשם 'די נארן' — הטיפשים. ראה: שלום עליכם, לשם מה צריכים היהודים ארץ משלהם, תל-אביב 1981, עמ' 142-181; א' דרסנר, 'האוטופיה הציונית של שלום עליכם', דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 343-348.

6 ראה תיאורי היהודים כמתעשרים חדשים, ובמיוחד תיאורי נשותיהם, הלבושות בצורה מנקרת עיניים, כפי שבאו לידי ביטוי בסיפור קורותיו של בלייכרוודאר, יועץ הכספים היהודי של ביסמרק: F. Stern, *Gold and Iron: Bismarck, Bleichroeder and the Building of the German Empire*, New York 1979, pp. 494-531.

תרבותי אמיתי. אישתו של החייט 'לבושה כ"גברת". לא פנינים, כמו גבירה אצלנו, אלא סתם כך לבושה בנוי ובחן רב'.

כך בבד עם ההכרה בזכותן לשוויון נותר מעמדן של הנשים ללא שינוי ניכר, והיחס ל'אישה הפוליטית', השואפת לממש את זכויותיה, הוא לגלגני ומזלזל. אדמונד (מנחם) אייזלר תיאר את הנשים באוטופיה שלו 'חזות העתיד'⁷ כיפות ואצילות, 'מדרכן של נשים, שלבן רוחש אך חיבה לכל דבר טוב ונאצל'. נשות חיל עדינות רוח אלו מספקות למולדת אזרחים טובים ונאמנים. אולם אם תעסוקנה הנשים בפוליטיקה, זהו אות לניוונה של המדינה: 'אוי לה למדינה אם נשים בוחשות ביורת-המפלגתיות הכיתתית ומתרחקות מכל מחשבה נאצלת ונעלה. סימן מובהק לניוונה של אומה הוא, כשאשה פוסקת להיות אשה במשמעות הנעלה של מלה זו'. על-פי החוקה של מדינת יהודה באוטופיה של אייזלר, מותר לגרש נשים שבגדו בבעליהן, ובאשר לגברים הבוגדים סתם ולא פירש. זכות המלוכה ביהודה עוברת בידיהם רק לבנים זכרים, ומנין הגברים בלבד הוא הקובע את מידת העצמאות של הקהילות ואת מעמדן.

גם באוטופיה של אלחנן לייב לוינסקי, 'מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי',⁸ היא שנת 2040, היחס לנשים שמרני ומסורתי. יהודית, רעייתו הצעירה של הגיבור, היא אישה יפה ו'בעלת מידות טובות וכשרונות נעלים, ובכלל כל המידות הטובות שמנו חכמי ישראל באשה'. אולם היא מעדיפה את פריס על ירושלים, שכן 'בייחוד הנשים לכן נוטה לבבל החדשה. ויהודית, בכל פאטריסיותה ואהבתה לשפת עבר ולכל מרום ונשגב, הלא רק אשה היא'. בארץ-ישראל של שנת 2040 עומדת המשפחה במרכז חיי החברה, 'רבות הן מאוד מודעות של שמחות וחגי משפחה... חיי המשפחה והצניעות אחת מהמידות הטובות שבהן יתפאר ישראל'.

הפער בין הצהרת כוונות לתת שוויון זכויות מלא לנשים לבין ההתייחסות הלכה למעשה אל הנשים בולט במיוחד באוטופיה של הרצל, 'אלטנולנד'.⁹ הבדלים אלו ניכרים היטב גם בסתירה שבין ההערות על דמויות הנשים, שהתכוון הרצל לעצב, כפי שרשם אותן לעצמו לקראת כתיבת האוטופיה, לבין דמויות הנשים, כפי שעוצבו תוך כדי תהליך הכתיבה, וכפי שהן מצטיירות ביצירה המוגמרת.¹⁰ בהערות התכנון לקראת כתיבת האוטופיה רשם הרצל, כי את דמות האישה

7 E. Eisler, *Ein Zukunftsbild*, Wien 1885. האוטופיה של אייזלר נכתבה בגרמנית בשנת 1882, ויצאה לאור בעילום-שם בשנת 1885 בווינה. אוטופיה זו מהווה נקודת מפנה חשובה בכך שעקרונות הציונות המדינית הוצגו בה 15 שנים לפני שנוסחו על-ידי הרצל. ראה: מ' אייזלר, 'חזות העתיד', פ' סנדלר וג' קרסל (עורכים), חזיוני מדינה, תל-אביב תשי"ד, עמ' 27-98; פ' סנדלר, מ' אייזלר וחזותו, שם, עמ' 9-26; וכן: S. Avineri, 'Edmund Eisler's Zionist Utopia', *Midstream*, 31 (February 1985), pp. 50-53.

8 א"ל לוינסקי, 'מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי', פרדס, א (תרנ"ב), עמ' 128-165. האוטופיה של לוינסקי נכתבה במקורה בעברית, והיא נחשבה לאוטופיה הציונית הראשונה. היא זכתה לתשומת-לב רבה ולהדפסות חוזרות ונשנות. ראה: מ' קליינמאן, 'שתי אוטופיות', השילוח, כג (תר"ע), עמ' 498-510; "קלויזנר, א"ל לוינסקי וחלום המלכות שלו, מאזנים, ב, כו (צו) (חשוון תרצ"א), עמ' 3-5.

9 Th. Herzl, *Altneuland*, Leipzig 1902. האוטופיה של הרצל זכתה לתשומת-לב רבה, ועוררה פולמוס חריף בין הרצל ותלמידיו לבין אחד העם ותלמידיו. עד לשנת 1918 יצאו לאור שש מהדורות של 'אלטנולנד' בגרמנית, והספר תורגם לשפות רבות. נחום סוקולוב תרגם אותו לעברית בשם 'תל-אביב' כבר בשנת 1902. על פרטי ההוצאות לאור ראה: ג' הרליץ, 'הערות למהדורה עברית חדשה של "אלטנולנד"', ת' הרצל, החזון, ירושלים תש"ך, עמ' 289-299. על הפולמוס עם אחד העם ראה: ש' לסקוב, 'הריב אודות אלטנולנד', הציונות, טו (1990), עמ' 35-53.

10 הפתקים, שעליהם כתב הרצל את הרעיונות הראשונים לאוטופיה, וכן רשימות וחומר עזר, שהכין לקראת הכתיבה, מצויים בארכיון הרצל שבארכיון הציוני המרכזי בירושלים. ראה בעניין זה: ל' הרומי, 'הרומאן האוטופי והאוטופיה הציונית', בקורת ופרשנות, 13-14 (1979), עמ' 131-168.

באלטנוילנד תסמל האישה הפוליטית, ואילו באוטופיה עצמה דמויות הנשים מעוצבות על-פי הרצל ואמו (1902) הסטריאוטיפ הרומנטי-הסנטימנטלי, בדומה לדמויות הנשים המופיעות גם בסיפוריו ובהערות על נשים ביומניו.

ניתן להבחין בשלוש קטגוריות של נשים באלטנוילנד: הנשים היהודיות הגלותיות, הנשים העבריות החדשות בארץ-ישראל ונשים חריגות בעלות מקצוע. הנשים היהודיות הגלותיות מעוררות בוז ושאת נפש בגיבור, לאחר שאכזבו אותו מרה. אלו הן נשות וינה העשירות, החסרות ערכים אסתטיים, ואין להן בעולמן אלא הנאות חומרניות.¹¹ גם כשהן עולות ארצה אין הן משנות מדרכיהן, 'בנות-ישראל', בעלות האבנים הטובות והמרגליות!... שוב אותן מגבעות-נוצה נוצצות, שוב אותן שמלות-משי צרחניות, ושוב אותן בנות-ישראל מסורבלות בתכשיטים!¹²

11 תיאורי הנשים היהודיות העשירות של וינה באוטופיה של הרצל מזכירים תיאורים אנטישמיים, שרווחו באירופה. ראה לעיל, הערה 6.

12 יש המייחסים את היחס המזלזל והביקורתי של הרצל לנשות וינה היהודיות ליחסי המשפחה המעוררים שלו עצמו. אולם גם הנשים הציוניות 'החיוביות' המופיעות באלטנוילנד אינן יוצאות מגדר הסטריאוטיפ הנשי השמרני. כותב בנושא זה אליעזר בן-יהודה לחמדה אשתו: 'ד"ר הרצל שונא ומתנגד גמור לנשים, ובכל פעם שהוא מוצא הזדמנות הוא שולח בהן את לשונו ומדבר בהן בזלזול גמור... אחת הסיבות למעמד נפשו — היא בודאי גם אשתו, שאיננה כנראה כראוי לאיש כמוהו'. בן-יהודה אף הוסיף, כי 'הרצל התנגד בהתחלה בכל כוחו לההצעה לקבל גם נשים בתור מורשות מחברות ציוניות להאספה בבול'. מובא אצל ש' לסקוב, 'יהיר וחסר לב... יהודי אדום מהמזרח', עת-מול, יז (104) 6 (אב תשנ"ב), עמ' 3-5. חיי המין של הרצל ומצוקותיו בתחום היחסים עם נשים, כפי שהם באים לידי ביטוי במכתביו להיינריך קאנא, ידיד נעוריו שהתאבד, כמעט שלא נדונו בספרות, וזאת, יש להניח, מתוך יחס של כבוד לחווה המדינה. הניתוחים הפסיכואנליטיים של הרצל, כמו רוב העבודות בתחום זה של פסיכרהיסטוריה, עדיין לא הבשילו את התוצאות המקוות. ראה: L. Herzl Yearbook, 1 (1958) Goldhamer, 'Herzl and Freud'; ראה גם: ש' אבינרי, 'האוטופיה הציונית של הרצל: חלום ושבר', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 189-200.

הקטגוריה השנייה כוללת את הנשים העבריות בארץ-ישראל. אלו הן נשים ענוגות וכנועות, המעדיפות את תפקידן המסורתי על-פני כל תעסוקה ומעמד אחר, אף-על-פי שהן בעלות זכויות שוות.

לנשים באלטנוילנד הוענק שוויון זכויות, מה שנחשב בזמנו צעד מתקדם, אך אין בכך לשנות את התפיסות המסורתיות של הרצל לגבי מעמדה של האישה ולגבי תפקידיה החברתיים והמשפחתיים. ראשיד-ביי אוסר על אישתו, פאטמה, לצאת מפתח הבית, ויחס זה אף זוכה לסנגוריה מפי האישה העבריייה החדשה, שרה, רעייתו של דוד ליטוואק: 'אבל אל-נא תחשוב שפאטמה אינה מאושרת משום כך, הוסיפה שרה. זהו זיווג מאושר בתכלית, ילדים נחמדים להם. אלא שהאשה אינה יוצאת מתוך הסגר שאנן זה שלה. אין ספק שגם זו אחת מצורות האושר. ואני מבינה לכך, אף-על-פי שחברה אני בעלת כל הזכויות בחברה החדשה. אילו היה זה לרצון לבעלי, הייתי מסכימה לחיות כדרך פאטמה'.

ואכן, היהודייה החדשה, רעייתו של דוד ליטוואק, אינה מממשת את זכויותיה. כך מבהיר בעלה לאורחיו, לאחר שהוא מתגאה בשוויון הזכויות המלא של הנשים בארץ, שיש להן הזכות לבחור ולהיבחר' והן שותפות לעבודת הבניין של הארץ. אולם עובדה זו אין פירושה, כי 'האשה חדלה משום כך להיות עקרת-בית. אשתי, למשל, אינה הולכת לעולם לאסיפה... עלי לומר לכם עם זה, רבותי, שהנשים אצלנו נבונות מכדי לטפל בצורכי הציבור על חשבון אושרן הפרטי'. וכך נהגת למעשה גם מרים המורה, אחותו של דוד ליטוואק, שבה מתאהב הגיבור.

במערכת החינוך של אלטנוילנד קיימת הבחנה בין חינוך הבנות לחינוך הבנים, שכן מקום הנערה הוא בבית, 'גם אם למדה משהו חשוב ונחוץ'. ראשית לכול עליה למלא את חובתה כאם וכרעייה — זו תרומתה לחברה החדשה. האישה הפוליטית, שאותה ביקש הרצל לתאר כגיבורת האוטופיה שלו, נעלמה תוך כדי תהליך הכתיבה, ולא רק שלא נודע רישומה ביצירה, אלא שהיא נותן בפי גיבורו, הנשיא המיועד של המדינה, הכרזה שמשמע ממנה, כי רק נשים פתיות עוסקות בצורכי הציבור. תפקידה של האישה החדשה בעלת הזכויות הוא לשרת את בעלה ולגדל את ילדיה ולא לעסוק בנושאים שמחוץ לתחומי המשפחה. עולמן של הנשים באוטופיה של הרצל מוגבל ומתוחם לביתן פנימה, ואין להן עניין לקחת חלק במהפכה הגדולה, שהביאה הציונות, ולהיות שותפות בחיים הציבוריים החדשים. הרצל, הליברל האירופי, שולח לאישה החדשה את המסר העתיק, כי כבודה בת-מלך פנימה.

הקטגוריה השלישית של נשים באלטנוילנד היא של נשים בעלות מקצוע. מרים, אחותו של דוד, היא מורה. אולם מן הסיפור משתמע, שזוהי תעסוקה זמנית ומשנית, שבה היא עוסקת עד לנישואיה שבעקבותיהם תהפוך לאם ולעקרת-בית, בדומה לגיסתה, המשמשת לה דגם להזדהות. רק אישה אחת באלטנוילנד, רופאת העיניים ד"ר אייכנשטאם, חורגת מן הקטגוריה של עקרת-הבית. היא אישה בעלת מקצוע, הרואה בו ייעוד. לפיכך, כנראה, אינה נשואה, והיא מקדישה את חייה לעבודתה. 'אשה צנועה, לא נישאה לאיש, ומקדישה את חייה ואת ידה המאומנת לסובלים העניים. עשויה היא לשמש מופת נאמן לתועלת הצפונה בעלמות זקנות ובנשים הבודדות בחברה מתוקנת. לפנים היו ללעג, או שנחשבו למשא. אצלנו מועילות הן לעצמן ולאחרים. כל מחלקת הסעד נמצאת בידיהן של נשים כגון אלו'. נשים בעלות מקצוע, הרואות ייעוד בעבודתן, הן אפוא נשים שלא נישאו, עלמות זקנות ונשים בודדות — חריגות שמדינת היהודים השכילה לנצל את

כישוריהן במקום לראות בהן מעמסה. ואילו האישה ה'תקנית' היא אם ועקרת-בית, הממלאה אחר רצון בעלה-אדונה, ומוכנה גם לחקות את דרכי הרמון הנשים המזרחי, אם בכך יחפוץ. דוגמה נוספת לסתירות פנימיות בהתייחסות לנשים ניתן לראות באוטופיה של בוריס שץ, 'ירושלם הבנויה'.¹³ שץ מתגלה כחסיד מושבע של שחרור הנשים מתפקדיהן המסורתיים. הוא מתאר מבנה חברתי, שחלו בו שינויים רדיקליים כדי להשוות את זכויותיהן ואת מעמדן של הנשים לאלו של הגברים. כך התפתחו במאה העשרים ואחת 'חדרי-אוכל לכל ירושלים'. הנשים חדלו כבר להיות מבשלות בביתן לבני משפחתן... האשה חדלה להיות אשת-קדרה... האשה נשתחררה מאוויר המטבח ומהרגליו המטמטמים את המוח, השתנו גם תפקידי האישה והמשפחה בכל הנוגע לגידול הילדים וחינוכם. הילדים נמסרים למוסדות פנימייתים, שבהם הם גדלים ומתחנכים מגיל שלוש ואילך, ואין ההורים רואים אותם אלא בימי שבת וחג.

אולם, למרות כל הרפורמות במדינה היהודית האוטופית, נותרו הנשים כשהיו. 'דרכה של האשה להתנאות, להתקשט, לבקש למצוא חן בעיני רואיה... טבעה לא השתנה גם עתה, אולם טעמה הוטב, יען כי הגברים נעשו אסתטיים יותר. מאז מעולם מתכוונת האשה לטעמו של האיש'. השינויים, אם אמנם הם מתרחשים באישה, הם תוצאה לוואי של השינוי בטעמים של הגברים, ועולם כמנהגו נוהג, שכן 'נטיה טבעית בת אלפי שנים אינה נכבשת על נקלה. גם עצם טבען שונה הוא'. למרות השינויים מרחיקי הלכת, שמתאר שץ באוטופיה שלו, עדיין נותרו תפקידי האישה כשהיו, ותפקיד מערכת החינוך 'להכינה לתעודתה הגדולה: להיותה לאם, לבנות קן חמים, ולהיות לחברה טובה ונאמנה לזה, העוזר לה ולאמהותה'.

באוטופיה של שץ נשמע הד הן לגישותיהם של האוטופיסטים הסוציאליסטים, ובמיוחד לגישתו של שארל פוריה,¹⁴ שממנו הושפע רבות, והן לדבריו של רוסו ב'אמיל', כשהוא מפקיד אות אמיל בידי סופי אשתו. שכן הנשים, על-פי רוסו, חונכו לציינות ולקונפורמיזם, ללדת ילדים ולהישמע לגבר שלהן, והן שתדאגנה לחנך אזרחים למופת, המצייתים לחוקי המדינה והמוסר.¹⁵

בהסתדרות הציונית קיבלו הנשים זכות בחירה בקונגרס השלישי, שנערך בשנת 1899; זכות זו עדיין לא היתה מקובלת אז אף כמתקנות שבארצות המערב (בדנמרק קיבלו הנשים זכות בחירה בשנת 1915, באנגליה ובשוודיה בשנת 1918, בגרמניה בשנת 1919, בארצות-הברית בשנת 1920, בצרפת בשנת 1944 ובשוויצריה בשנת 1971). ואף-על-פי-כן נותרו העמדות והדימויים כלפי

13 ב' שץ, 'ירושלם הבנויה', ירושלים 1924. שץ, מייסד בצלאל, כתב את האוטופיה שלו בעת מלחמת-העולם הראשונה, לאחר שגורש על-ידי התורכים לגליל. הוא סיים את כתיבתה בצפת בשנת 1918, אולם פרסם אותה רק בשנת 1924, בתקווה שבאמצעותה יעלה בידו לגייס משאבים להקמת מרכז אמנותי ושכונת אמנים, שאותה תיאר באוטופיה שלו. היצירה תורגמה לידיש, אולם לא הגשימה את התקוות שתלה בה שץ. האוטופיה מתארת את ירושלים בשנת 2018. ראה: ב' שץ, ברוך שץ: חייו ויצירותיו, מונוגרפיה, 'ירושלים תרפ"ה'; ש' בן-דוד, 'ב' שץ ועשרים שנה ליסוד בצלאל', תיאטרון ואמנות, 9 (אלול תרפ"ז), עמ' 7-9; ב' שץ, 'חבלי בצלאל', האזרח, א (שבט-אייר תרע"ט); ג' עפרת-פרידלנדר, 'תקופות בצלאל', ג' שילה-כהן (עורכת), 'בצלאל' של שץ, ירושלים תשמ"ג, במיוחד עמ' 98-99.

14 ראה: M. Poster (ed.), *Harmonian Man: Selected Writings of Charles Fourier* (translated by S. Hanson), New York 1971; J. Beecher, *Charles Fourier: The Visionary and his World*, Los Angeles, CA. 1986; וכן: 'מילר, משנתו של פוריה, תל-אביב 1974.

15 ד"ר ז'ק רוסו, כתבים חינוכיים: א. אמיל, ירושלים תש"ה; א' רחוב, 'האוטופיה החינוכית של ז'אן ז'אק רוסו', א' רחוב (עורך), 'יסודות אידיאולוגיים ואוטופיים של החינוך, תל-אביב 1986, עמ' 181-213.

הנשים בתנועה הציונית ללא שינוי ניכר. למרות אופיה הרדיקלי-המהפכני של התנועה הציונית לא תורגמו השינויים בעמדות החברתיות והלאומיות לתמורה ביחס לנשים, והן לא שותפו בהנהגה הציונית. בקונגרס הציוני הראשון לא היתה אפילו נציגה אחת, והנשים המעטות, שהגיעו לקונגרס, באו כבנות לווייה לבעליהן או לאבותיהן. הזכרונות שהותירו הללו בלב משתתפי הקונגרס היו מבוססים כולם על נשיותן, על מראה פניהן, תסרוקותן ולבושן.¹⁶

בתארו את רשמיו מן הקונגרס השמיני כתב שלום עליכם: 'מהפרלמנט היהודי ודאי היה נגרע הרבה אלמלא השתתפותן של הנשים היהודיות היפות, בנות ציון האמיתיות ... אלוהים ברא אותן למען תקשטנה, תייפנה, תהדרנה ותפארנה את חיינו ... נראות הן כפרחים ססגוניים בגן היהודי שלנו, והן משוות לקונגרס חן מיוחד. חבל שאף אחת מהן אינה חפצה או אינה מסוגלת להופיע על הבמה'.¹⁷ בקונגרס העשירי, כאשר הגב' ש"ך מפריס הציעה לארגן את הנשים בהסתדרות הציונית

שיעור מוסיקה של גב' שלזינגר, בית-הספר לבנות (תצלומו של אברהם סוסקין, 1909)

16 מ' אבנר, 'הנשים בקונגרס', ל' יפה (עורך), ספר הקונגרס, ירושלים תש"י, עמ' 212-213. בקונגרס נכחו 17 נשים לעומת 192 גברים, ואף אחת מהן לא הופיעה כנציגה וביקשה רשות דיבור. כולן באו בלוויית גברים, בעלים או אבות.

17 שלום עליכם, 'נשים בקונגרס', מתוך: 'רשמים מהקונגרס השמיני בהאג', אוגוסט 1907, התפרסם בעיתון היידי 'טאגעבלאט' בניו-יורק, וכן בספר: לשם מה צריכים היהודים ארץ משלהם (לעיל, הערה 5), עמ' 238.

לשם העמקת החינוך הציוני, היא הדגישה, בהתאם לעמדות המקובלות, כי האישה היא המעצבת את האווירה המשפחתית, ומכאן חשיבותה לתנועה הציונית.¹⁸ האישה נותרה גם במסגרת פעילותה בתנועה הציונית בתפקידה המשפחתי בלבד כאם וכמחנכת, ולא חרגה ממנו. הן לאידאה של מתן שוויון זכויות לנשים והן למעשה לא היו השלכות על מעמדן החברתי והמקצועי של הנשים בתנועה הציונית, ובולט העדרן מן ההנהגה הציונית בתקופה הנדונה.

בשעה שההסתדרות הציונית צעדה בראש החוגים המתקדמים, לפחות באשר למתן זכות בחירה לנשים, שונים היו פני הדברים ביישוב המתחדש בארץ. כאשר הגיע מנחם אוסישקין לארץ-ישראל בשנת 1903 כדי להקים 'הסתדרות ארץ-ישראלית', התעוררה התנגדות למתן זכות בחירה לנשים בקרב החרדים, בניגוד לדעת משלחת הוועד האודסאי של חובבי-ציון. אוסישקין נכנע, והנשים לא שותפו בבחירות.¹⁹ שאלת זכות הבחירה לנשים שבה ועלתה לאחר מלחמת-העולם הראשונה באספות המכוננות לקראת הבחירות לאספת הנבחרים, שנערכו בשנת 1920. התנגדות החרדים למתן זכות בחירה לנשים, שזכתה בתמיכתו של הרב קוק, דחפה גם את ה'מזרחי' לעמדות קיצוניות יותר עד שהושגה פשרה, שעל-פיה בחרו החרדים בקלפיות נפרדות.²⁰ עולם האידאות של הליברלים האירופים, שהנהיגו את ההסתדרות הציונית בראשיתה, נתקל בחומה בצורה במציאות בארץ-ישראל, שרוב תושביה בתקופה הנדונה היו אנשי היישוב הישן. אולם המאבק העקשני של נשים מקצועיות שונים של הקשת הפוליטית הביא בשנת 1926 לקבלת החלטה באספת הנבחרים על 'שוויון הזכויות של הנשים בכל ענפי החיים האזרחיים, המדיניים והכלכליים של היישוב העברי'.²¹ מימושה של החלטה זו עדיין הצריך שנים רבות של מאבקים.

מבנה המשפחה וחלוקת תפקידים וסמכויות

בשאלת מעמד האישה במשפחה ותפקידיה כרוך אשכול נושאים בעייתיים בתחום הרגיש של יחסים בין המינים ובתחום של שליטה מינית ושל דימוי מיני. גם לדיון במשפחה מספר פנים בז'אנר האוטופי: כיחידה הממלאת תפקידים מיניים, כיחידה המבטיחה את ההמשכיות הביולוגית של החברה האנושית — ובחלק מן האוטופיות כאחראית להשבחה הגנטית של המין האנושי — כיחידה כלכלית, כסוכנות לחברות ולחינוך הדור הצעיר וכתא הפוליטי-החברתי, הבסיס שעליו מושתתת החברה והמדינה. כל נסיון לשנות את מעמדה של האישה ואת מבנה המשפחה מעורר דילמות עמוקות ומגלה מתחים וסתירות בתנועות רפורמה רדיקליות, כולל בתנועה הלאומית היהודית. אל נושא זה מתנקזות כמה משאלות היסוד הקשות ביותר שבהן דנות האוטופיות. קיימת מידה רבה של הסכמה בז'אנר האוטופי, שכדי להקים מבנה חברתי חדש ולארגן מחדש

18 מ' קליינמאן, 'הקונגרס הציוני העשירי', השילוח, כה (אב תרע"א-טבת תרע"ב), עמ' 284.

19 מ' אטיאס, כנסת ישראל בארץ ישראל, ירושלים 1944, עמ' 5-1; ד' ילין, כתבים נבחרים, ירושלים תרצ"ו, עמ' 329-326.

20 "מכתב גלוי" לוועד הסתדרות המזרחי מאת הרב קוק, "ע"ד שאלת בחירת הנשים באספת נבחרת יהודי ארץ-ישראל" (י"א תשרי תר"ף), אגרות הראי"ה, ד, תר"ף-תרפ"ה, ירושלים תשמ"ד, עמ' י"ב; 'תשובה כללית לרבים השואלים אותי, על דבר השתתפות הנשים בבחירת "אספת-הנבחרים"' (י' ניסן תר"ף), שם, עמ' נ-נג.

21 ש' עזריהו, התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בא"י: פרקים לתולדות תנועת האישה בארץ, ירושלים 1947, עמ' 38.

את מוסדות החברה, יש בראש ובראשונה לשנות את התא הראשוני של מבנה זה ואת מעמדן של הנשים. אין כמעט אוטופיה שאינה נזקקת לנושא זה, וקיים מגוון גדול של גישות ודעות באשר למבנה המשפחתי הרצוי מבחינת האינטרסים של המדינה והחברה האוטופית, ובאשר למעמד שיש לתת במבנה החדש לנשים.

שחרור האישה מתפקידיה המסורתיים, כדי לאפשר לה השתתפות כחברה שווה בחברה האוטופית, מחייב איחוד המרחב המשפחתי-הביתי עם המרחב הציבורי, המקצועי והפוליטי. אך תחומים אלו הם מעצם טבעם נפרדים, ובכל החברות נשמרה הפרדה בין תעסוקות גברים לתעסוקות נשים – מצב שהותיר אותן בדרך כלל מחוץ למסכת החיים הציבוריים.²² אחד הפתרונות השכיחים בז'אנר האוטופי הוא שחרור האשה מעבודות הבית על-ידי יצירת קהילות קואופרטיביות, שבהן השירותים המשפחתיים ניתנים במשותף במטבחים ובחדרי אוכל משותפים, תוך התמקצעות של עבודות השירות הביתי. ב'עיר השמש' של קמפנלה קיים שוויון מלא, והנשים אף לוקחות חלק כלוחמות בקרבות.²³ אצל אנדריאה ב'קריסטיאנופוליס' אין בתים פרטיים, הנשים משוחררות מעבודות הבית ומבישול, והכול מקבלים את מזונם בחדרי אוכל ציבוריים, וגם שאר שירותי הבית משותפים.²⁴ רעיונות דומים לאלה מציעים שן ב'ירושלם הבנויה' וזיגפריד ברנפלד באוטופיה שלו 'העם היהודי והנוער שלו'.²⁵ שן וברנפלד מציעים שחרור של האישה מתפקידיה המסורתיים במסגרת משפחתה, ואף-על-פי-כן אין זלוקת התפקידים בין המינים ודפוסי הסמכות משתנים באוטופיות אלו.

לצדן של האוטופיות הציוניות, המצדדות בשוויון זכויות פוליטי מלא לנשים במדינה היהודית העתידה, אף שלמעשה הן משמרות את המבנה המשפחתי המסורתי וגישות מפלות, יש להזכיר אוטופיות המדגישות בגלוי, כי אין לתת לנשים זכויות שוות. כך טוען הרב חיים (הנרי) פריירה מנדס באוטופיה שלו 'מבט קדימה',²⁶ כי על הנשים לוותר על זכות ההצבעה שלהן כשהן נישאות, כדי שלא ליצור קונפליקטים במשפחה. לדבריו, חינוך דתי ומוסרי, בדומה לחינוך מקצועי, הוא חובה, ובלעדיו לא ניתן יהיה לקבל היתר לנישואים. הגדיל לעשות מקס אוסטרברג-וראקוף

22 I. Illich, *Genus*, New York 1982

23 ספרו של קמפנלה, עיר השמש, נכתב כנראה ב-1602-1603, בעת שבתו בכלא ראה: T. Campanella, *Politicae*

24 J.V. Andrea, *Reipublicae Christianopolitanae*, Strasbourg 1619. תרגום לאנגלית הופיע בשנת 1886, אולם

הוצאו ממנו כל הקטעים העוסקים בבעיות מין, ואילו בתרגום החדש, מעשה ידיו של W.J. Gilstrap, הוצאו

מתוך הספר הקטעים העוסקים באסטרולוגיה, ראה: G. Negley & M. Patrick (eds.), *The Quest for*

25 *Utopia*, New York 1952, chap. 19. קטעים בעברית מ'עיר השמש' מצויים בספרו של ק' קאוטסקי, מבשרי

הסוציאליזם בזמן החדש (תרגום ג' פולק), מרחביה 1951.

26 J.V. Andrea, *Reipublicae Christianopolitanae*, Strasbourg 1619. לנוסח אנגלי ראה: J.V. Andrea, *Christianopolis: an Ideal State of the Seventeenth Century*, (transl. F.E. Held), New York 1916

27 S. Bernfeld, *Das jüdische Volk und seine Jugend*, Wien & Berlin 1920. ברנפלד בקש למזג גישות

פדגוגיות-פסיכולוגיות עם השקפת עולמו הציונית-סוציאליסטית והיה ממניחי היסוד לתורת החינוך של

תנועות השמאל בארץ. W. Hoffer, 'Siegfried Bernfeld and "Jerubbaal"', an Episode in the Jewish

Youth Movement', Leo Baeck Yearbook, (1965), pp. 150-167

28 H.P. Mendes, *Looking Ahead*, London & New York 1899. שם האוטופיה של מנדס מושפע מן

האוטופיה של בלאמי, 'מבט לאחור', שהשפיעה על כותבי אוטופיות רבים. ראה: א"ש וואלדשטיין, 'מן

הספרות היהודית בלשון אנגלית', השילוח, טו (תרס"ה), עמ' 80-86; מ' דיוויס, יהדות אמריקה בהתפתחותה,

ניר-יוק תש"א, עמ' 84-90, 196, 232, 267-271, 283, 314; וכן: S. de Sola Pool, H. Pereira Mendes, New York 1938; E. Markovitz, *Henry Pereira Mendes*, London 1962

באוטופיה שלו, 'ממלכת יהודה בשנת 6000, היא שנת 2241 לספירת הנוצרים'.²⁷ בדומה לאוטופיה של מרסייה, 'שנת 2440', שבה מובעת דרישה להחזרת סמכותו של הבעל ולחזוק שליטתו על האישה,²⁸ כן מושתתת המדינה היהודית האוטופית של אוסטרברג-ווראקף על פטריארכליות בכל תחומי החיים, והוא הדין באשר למבנה המשפחה.

המחבר טוען, כי שלא כמו באירופה, שבה מדגישות הנשים באורח בוטה את עצמאותן, וכתוצאה מכך טושטשו מאפייניהן הנשיים, הנשים בממלכת יהודה מסתפקות במעמדן המסורתי, ואושרן הוא שירות הגברים. 'חולשתנו היא הנשק החשוב ביותר שלנו', מסבירה אשת המארח, 'אין אנו שפחות לבעלינו, שכן שוררת אהבה בינינו, והגברים עובדים למעננו. שאיפת הנשים לשוויון מקורה בחוסר אושר במשפחה', אך 'היש אושר גדול ממסירות הבעל לאשתו... כלום יכול דוקטוראט להחליף אושר משפחתי ונאמנות שאנו מקבלות?'. נראה כי המחבר ביקש להעמיד דגם שמרני של מדינה פטריארכלית לעומת הדגם הסוציאליסטי, שקנה לו מעמד של בכורה בז'אנר האוטופי של המאה הי"ט, ומדינה יהודית השבה לרפואי חיים פטריארכליים-שמרניים שימשה לו אמצעי הולם ואמין להצגת האידאולוגיה שלו. בחוגים הציוניים היתה התגובה לאוטופיה זו שלילית, ונטען שהיא שיר הלל לריאקציה.²⁹

מן הראוי להוסיף, כי מתכנני התוכניות האוטופיסטיות מקרב החרדים, שלא ביקשו לשנות את מעמדה המסורתי של האישה, מעירים, עם זאת, בשולי תוכניותיהם, המהפכניות כשלעצמן, גם באשר לשינויים המתחייבים לגבי הנשים. כך, למשל, כותב שמעון ברמן, בעל גישות לאומיות-מיסטיות, המתכנן מבנה קואופרטיבי ושיתוף-פעולה בין המתיישבים, כי המתיישבים היהודים יגורו במבנים משותפים, בכל מבנה תהיינה כחמישים משפחות, ויהיה בו מטבח משותף, שהנשים תעבדנה בו בתורנות.³⁰ תוכנית זו מזכירה מאפיינים דומים של קהילות אוטופיסטיות באירופה ובארצות-הברית. הרב עקיבא יוסף שלזינגר, אשר ביקש ליצור לאומיות חרדית חדשה, שתקיים את האידאלים הדתיים החרדיים במלואם, מציע בין שאר הצעותיו הנועזות לשינויים רדיקליים, שינוי בחוקי האישות. הנשים, הוא טוען, מהוות גורם המונע עלייה ארצה, ולכן יש לאפשר לכל המבקש לעלות ואישתו ממאנת לקחת אישה אחרת על פניה גם בלא היתר של מאה רבנים, כתקנת רבנו גרשם.³¹

דבקות בדימויים המסורתיים באשר למבנה המשפחה וחלוקת התפקידים והסמכויות בין נשים לגברים לא היתה רק נחלתם של החרדים. אפילו החוגים הרדיקליים והמהפכניים ביותר ביישוב,

27 M.O. Verakoff, *Das Reich Judaa im Jahre 6000 (2241 christlicher Zeitrechnung)*, Stuttgart 1893. האוטופיה יצאה במהדורה נוספת בשנת 1903. ככל הידוע לא היה המחבר מעורב בחיי התנועה הציונית וכנראה גם לא בחיי הקהילה היהודית בעיר הולדתו פירט. על המחבר והאוטופיה שלו ראה: ג' קרסל, 'מדינת יהודה לפני מדינת היהודים', דבר 2 באוקטובר 1959, עמ' 5; נ"מ גלבר, 'רומן ציוני מלפני הרצל', גזית, ט, 16, 7-2 (חשוון-ניסן תש"ז), עמ' 135-138; הדומי, לעיל, הערה 10.

28 S. Mercier, *L'An Deux Mille Quatre Cent Quarante*, Amsterdam 1771

29 נתן בירנבוים כתב זאת כביקורתו על האוטופיה. מובא אצל גלבר, לעיל, הערה 27.

30 מסעות שמעון, קראקא 1879. הספר, שנכתב בידיש מגורמנת באותיות עבריות, ראה אור מחדש בתרגום לעברית. ראה: ש' ברמן, 'מסעות שמעון (תרגום ד' ניב, מבוא והערות ג' קרסל), ירושלים תש"ם. ראה גם: מ' הילדסהיימר, 'שמעון ברמן ותכניתו ליישוב ארץ-ישראל', קתדרה, 47 (ניסן תשמ"ח), עמ' 50-63.

31 ע"י שלזינגר, חברא מחזירי עטרה ליושנה עם כולל העברים, ירושלים תרל"ג.

חוגי השמאל, נהגו הלכה למעשה בהתאם לנורמות השמרניות של התקופה, ונעמוד על כך בהמשך.

המשפחה כסמכות מחנכת וחינוכן של הנשים

כבר בתקופות קדומות עמדו כתות דתיות ותנועות אידאולוגיות בפני העובדה, כי המבנה המשפחתי פוגע במחויבות המלאה ובסולידריות החברתית, הנדרשות מחברים בקהילות בעלות תחושת שליחות. החלוקה ליחידות משפחתיות אינטימיות בעלות קשר פנימי עמוק, שבתוכן מתרחש תהליך התבוננות של הדור השני, פוגעת במחויבות הקבוצתית בקהילות בעלות חזון רדיקלי, הדורשות מהאדם התמסרות מלאה. כתות דתיות קדומות בעלות אידאולוגיה רדיקלית נהגו שלא להרשות לחבריהן להינשא ולהקים משפחות, וכאשר הצטרפו אליהן חברים בעלי משפחות היו ילדיהם מתקבלים לתוך הקהילה ומתחנכים עליה ולא במשפחה הגרעינית, שבתוכה נולדו. גם בניסיונות האוטופיסטיים הראשונים שנעשו בארץ עם ראשית ההתיישבות השיתופית כרוכות היו יחד שאלות מעמדה של האישה, המבנה המשפחתי וחינוך הילדים. גידול וחינוך הילדים כתפקידה של האישה, המותיר אותה בכידודה וחוסם את שילובה בחברה, עורר דילמות קשות בקרב חברי הקיבוצים הראשונים.

שני נושאים מרכזיים עולים הן באוטופיות והן במציאות הארצישראלית בהקשר זה. האחד, הניתן לממש את רעיון השוויון של הנשים בשעה שהאחריות לגידול הילדים וחינוכם מוטלת עליהן? והשני, האם המשפחה היא סוכנות התבוננות ההולמת ביותר את צורכי החברה האוטופית, ובמיוחד את צרכיה של חברה בתהליכי שינוי רדיקלי? מתוך התשובות לשאלות אלו צריכה היתה גם להתלבן הסוגיה בדבר החינוך הראוי לנשים. התשובות שניתנו באוטופיות ובמציאות הארצישראלית לשאלות אלו אינן אחידות, ובחלקן הגדול הן סותרות זו את זו.

באוטופיות הקלאסיות של קמפנלה ואנדריאה, אף שהנשים זוכות בהן לשוויון מלא והחינוך משותף לבנים ולבנות, מומלץ ללמד את הבנות מקצועות הקשורים בעבודות בית. כך גם באוטופיה של הרצל, 'אלטנוילנד', קיימת במערכת החינוך הבחנה בין השקעות בנערים להשקעות בנערות. התלמידים המצטיינים זוכים בחינוך אליטיסטי, הכולל סיורים בחוץ-לארץ, אך לא כן התלמידות. מרים המורה מסבירה, כי 'לדעתנו אנו, מקום-גידולה של הנערה הוא לימין אמה, גם אם למדה משהו חשוב ונחוצ, ועליה למלא חובתה בחברה החדשה'. הווי אומר, החובה של אם ועקרת-בית זו תרומתה לחברה החדשה, ולשם כך אין לה צורך בחינוך להרחבת אופקים בחוץ-לארץ, בדומה לבנים. לטענתו של הפילוסוף הצרפתי בן המאה ה-19, פולאין דה לה באר, כי למחשבה אין מין, לא היה הד באוטופיה הציונית.³²

הבחנה בין מסלולי החינוך של הבנים לאלו של הבנות מתאר באוטופיה שלו גם שץ. 'גן עדן הילדים' הוא מוסד פנימייתי מרכזי ב'ירושלם הבנויה' של שץ, ובו לומדים כל הילדים ומתחנכים על חשבון הציבור תוך שוויון פורמלי גמור, לבושים בגדים אחידים ומחונכים בשיטת לימוד אחידה. המשפחה, על-פי שץ, חסרה הכשרה מתאימה לתפקד כגוף מחנך. 'הילדים אשר נולדו לפני מאה שנים סבלו מ"אהבת-הורים"'. זוהי אהבה אגואיסטית, ולאם המתגעגעת לילדיה

המצויים ב'גן עדן הילדים', אומר האב: 'האנוכיות מדברת מתוך גרוןך ... הילדים אינם כלי-שעשועים ... יען כי את קרובה להם תפנקי אותם ותשחיתי את אופיים ... אסור לך ליטול עליך אחריות גדולה כזאת, לחנך ילדים'. המחנכים עושים כל שביכולתם להניע את הילדים לא לנסוע לביקורים בבית ולא לעזוב את המוסד החינוכי בימי החג, שכן לביקורים אלו השפעה שלילית על הילדים, 'הם שבים אגואיסטים ממרים'.

למרות כל הרפורמות המפליגות קיימת באוטופיה של שץ הבחנה בין חינוך הבנים לחינוך הבנות כבר מבית-הספר היסודי. בעוד הבנים מצויים ב'גן עדן הילדים' ולומדים עד גיל שלושה-עשרה, מפסיקות הבנות את לימודיהן בגיל אחת-עשרה. גם בחינוך העל-יסודי קצר יותר מסלול הלימודים של הבנות מזה של הבנים, והוא הדין באשר לשירות החובה.

אצלנו נהוג, שהבנות גומרות את בית-ספרן עד היותן בנות שש-עשרה, לכל היותר. אנחנו משחררים אותן משלוש השנים של עבודת-העם. החובה הזאת מוטלת רק על הנערים, והבנות מחויבות להכנס ל'אם ישראל'. שם הן לומדות להיות לאם. אשה, שהיא אם טובה, ממלאה את החובה החשובה ביותר לטובת העם ... הנערה יכולה להנשא כשהיא בת שש-עשרה, אבל בלי למוד זה אסור לה ללדת ילדים.

וזאת על-אף שלמעשה אין היא מטפלת ומחנכת את ילדיה לאחר גיל שלוש. גם הלכה למעשה בחינוך העברי בארץ-ישראל, שעמד על עקרון החינוך של הבנות, לא היתה ההנמקה לכך כרוכה בהתפתחות הבנות עצמן אלא בתפקידן העתידי כאמהות, האמורות לחנך את היהודי החדש. כפי שכותב אחד העם: 'כשהכוחות מועטים ובלתי מספיקים — הבנות קודמות', שכן 'בבית נשאים הילדים עם האם ... שיהיו אמהות עבריות משכילות ... [יש לכן] לזיין מחנה

שעור בהתעמלות, בית-הספר לבנות (תצלומו של אברהם סוסקין, 1909)

בית-הספר לבנות לסריגה
בירושלים (אולי 1920)

של נשים עבריות ולשלחן לפנינו אל המערכה, שיהיו הן נלחמות בעד קיום עמנו, רוחו ולשונו.³³ ואכן, תוכנית הלימודים לבנות בארץ-ישראל, שהיתה שונה מזו של הבנים, הושתתה על עקרונות, וכללה הכשרה במקצועות ההולמים את תפקידיה של האישה כעקרת-בית וכאם, כמו תפירה ורקמה.

בבית-הספר לבנות ביפו,³⁴ ששימש דגם לבית-הספר העבריים, כללה תוכנית הלימודים פחות לימודים עיוניים ויותר לימודי מלאכות. תלמוד, היסטוריה כללית וערבית לא נלמדו כלל. אולם לימוד הלשון העברית החל, כמו אצל הבנים, כבר בשנה הראשונה. לימודי תנ"ך החלו מן הכיתה השלישית, ותולדות ישראל רק בכיתה העליונה, שכן זמן רב הוקדש ללימוד תפירה ומעט לציור. בתקופת השותפות בניהול בית-הספר עם חברת 'כל ישראל חברים' הובהר, כי אין בכוונת בית-הספר לעשות את בנות יפו לא מלומדות בעברית ולא מלומדות בצרפתית, אלא מומחיות בהנהגת הבית או במלאכה.³⁵ הנחיה זו לא השתנתה ביסודה גם לאחר פירוק השותפות בין חובבי-ציון

33 אחד העם, 'בית-הספר ביפו', השילוח, ז' (שבת-ניסן תרס"א), וכן בחוך על פרשת דרכים, ב, ברלין תר"ץ, עמ' קמ"ד-ר. על היחס לנשים בקרב מנהיגי התנועה הציונית ראה גם: י' נדבה (עורך), רמות האשה בעיני ד'בוטנסקי, תל-אביב 1963.

34 בית-הספר לבנות ביפו ראשיתו במוסד שפתח ישראל בלקינד בשבט תרמ"ט לבנים ולבנות, ושפת ההוראה בו היתה עברית. לאחר שנתיים נאלץ לסגור את המוסד, ואגודת חובבי-ציון בשיתוף פעולה עם חברת 'כל ישראל חברים' קיבלו את בית-הספר לרשותם. בשנת 1902, לאחר סכסוכים קשים, התפרקה השותפות, ועל-פי המלצת אחד העם, עבר בית-הספר לבנות ביפו לרשות הוועד האודסאי של חובבי-ציון. בית-הספר הפך למוסד החינוכי המרכזי שבבעלות חובבי-ציון בארץ.

35 חוזר מנהלת כ"ח אל מנהלת בית-הספר לבנות ביפו, 26 באוקטובר 1899; מובא אצל אחד העם, פרשת דרכים (לעיל, הערה 33), עמ' קנ"ב.

A black and white photograph showing a group of approximately ten young girls standing in a line. They are all holding long, thin sticks or poles vertically. The girls are dressed in light-colored, possibly white, dresses or uniforms. They are standing on a paved surface. In the background, there is a large, multi-story building with several arched windows and a prominent entrance. To the left of the girls, there is a large, leafy tree or bush. The overall scene appears to be a formal or organized gathering, possibly a school performance or a group portrait.

ישיבות ש"ח מהלך הלאומיות
קבוצה - הספר של חזון חיפה
(ביית הספר העירוני למנות אמות-העיר לארץ ואלוהים)

(בצירוף תכנית הלימודים אטלס סטטיסטי)

בית-הספר העירוני לבנות ביפו. שנת תרע"א

סבא I - התלמידות

[illegible]

חתן וכלה, פנחס ליטווינובסקי (שמן על בד ; בערך 1926)

ריקוד בקיבוץ, אהרן גלעדי (צבעימים על נייר; 1925)

לכ"ח. שעות הלימוד בבית-הספר לבנות היו מועטות מאלו של הבנים, שכן בערכי שבת וחג לא למדו בבית-הספר, כדי לאפשר לבנות לעזור בעבודת הבית.

בדומה למה שראינו באוטופיה של שץ גם בזו של ברנפלד, 'העם היהודי והנוער שלו', גידול הילדים וחינוכם מוצא מידיהם החובבניות של ההורים, ומועבר לטיפולם של אנשי מקצוע. זהו נושא הדורש ידע והתמחות מקצועית, שהמשפחה לא תוכל להם, והוא חשוב מכדי להשאירו בידי המשפחות, החסרות את ההכשרה הדרושה. לטובת הילד מעדיפה המשפחה לוותר על ה'בעלות' עליו, שכן בחברה החדשה מבוססת המשפחה על אהבה בלבד, והיא משוחררת מדאגה לכלכלת הילדים ולחינוכם. אולם, שלא כמו באוטופיות של שץ ושל הרצל, ברנפלד אינו מבחין בין חינוך הבנים לחינוך הבנות. באוטופיה שלו ממלאות הנשים תפקידים מקצועיים חשובים בתחומי החינוך, ואף יש המצטיינות בכך וזוכות להיכלל בעילית האינטלקטואלית כשוות ערך לגברים. בעשורים הראשונים לקיומו של החינוך העברי בארץ-ישראל היו רוב המורים גברים, ומעטות היו הנשים שעסקו בהוראה. באספה הכללית השנייה של המורים, שנערכה בגדרה בשנת 1904, השתתפו 39 מורים, ובהם 3 מורות, 'רובן עלמות צעירות והן עובדות בתור עוזרות במחלקות הנמוכות בבתי הספר השונים או בתור מורות בגני הילדים'.³⁶

באוטופיה של ברנפלד הטיפול בילדים מיום היוולדם ועד הגיעם לגיל עשרים הוא מחובתה של החברה. קיימים חוקים באשר להסדרי שהותם של הילדים בפנימיות, המכונות 'מושבות ילדים'. כל מושבה מעין זו כוללת 500 ילדים. ואילו בניהנוער מגיל ארבע-עשרה ועד עשרים מצויים ביישובים, שבכל אחד מהם מתגוררים כ-10,000 צעירים, והם מכונים 'תחום הנוער'. הדאגה לאישה ההרה, שמן החדש החמישי להריונה היא מתקבלת לבית האמהות וכל מחסורה על החברה עד לחמישה חודשים לאחר הלידה, וחינוך הילדים על-ידי מומחים בפנימיות – מטרתם דאגה לחברה ולא ליחיד. החינוך חשוב מכדי להשאירו בידי ההורים 'שהדיליטאנטיות של המשפחה בלבד לא תוכל לו... יש להעדיף את הטיפול המקצועי, על כל טיפול אחר'. מושג 'המשפחה', שנתגבש בגולה, כותב ברנפלד, 'אינו קיים עוד בארץ-ישראל... אין המשפחה מהווה עוד את תוכנם היחיד של התחושה והרצון היהודיים', ואין היא 'עוד בחינת תחליף לחיים לאומיים'. באוטופיה של ברנפלד מצטרפות 'הקבוצות המשפחתיות האנוכיות לשלימות של עם בריא ואחיד... האגואיזמים המשפחתיים השתפכו בעוצמה כבירה אל תוך הזרם הגדול של התחושה-החברתית ושל הרצון החברתי'. שוב אין ההורים רואים בילדיהם רכוש פרטי, והם מוכנים לשאת את הניתוק הזמני מהם, 'כיוון שחינוכם של הילדים, אף הרכים ביותר, מכון למען טובת הכלל'. הקהילה והאומה – ולא המשפחה – הן המהוות את הסמכות המחנכת הראויה לחינוכו של היהודי החדש. כדי להביא לשינויים רדיקליים יש לשבור את המסגרות המסורתיות וליצור סמכויות חדשות, שתעצבנה את הדור הבא, אשר ישרת את היעדים הקולקטיביים, ולא יישאר מסוגר בתחום המשפחה הצר והאנוכי.

האשה בין אוטופיזם למעשה הציוני

בתקופה שבה נכתבו האוטופיות הציוניות שנדונו כאן נערכו גם הניסויים הראשונים במימוש צורות חיים אוטופיים בקימונות, בקבוצות ובקיבוצים. הקמתה של חברה יהודית חדשה בארץ-

ישראל, שהיתה כרוכה בשינוי מהותי של התרבות ושל אורחות החיים, עוררה גם תקוות לשינוי היחס בין גברים לנשים. במיוחד אמורים הדברים לגבי הנשים במפלגות השמאל, שהגיעו ארצה חדורות באידאולוגיה שוויונית.³⁷ המפגש הראשוני עם המציאות הארצישראלית היה כרוך באכזבות מכאיבות, והעדויות על כך רבות. הנשים ביקשו לעסוק בעבודה חקלאית ובשמירה, תעסוקות שייצגו מעמד חלוץ, וסימלו שינוי ערכי, שלמענו עלו ארצה, אך הן נדחו לעבודות שירותים בעלות מעמד נמוך.³⁸

'הרגשה של אי-שיון חדרה עם נשיבת הרוח הראשונה של המציאות הארצי-ישראלית, וכשבאנו יחד עם החברים אל הארץ — חלקו אותנו לשני מחנות: ל"בונים" ול"מטפלות" בהם'.³⁹ כשהנשים מתמרדות 'קיתון של לעג נשפך אז מסביב לשולחן על ראשי החברות. מרירות, כעס, כאב ועלבון הציפוני ולא ידעתי נפשי'.⁴⁰ בקשות חוזרות ונשנות — 'נצא פעם ממעגל הקסמים הזה. הגיעה השעה לברר בינינו לבין החברים וגם בינינו לבין עצמנו, מה אנו ומה תפקידנו'.⁴¹ אינן נענות. לגבי רבות מהן התנפץ החלום בצורה אכזרית.

סוד חלומותי: ארץ מחדשת, קומונה כללית, ובתוכה אשה יוצרת בעמל כפיה יד ביד עם הגבר... והנה באת ארצה-ישראל. כמה פעמים קללת את היום הזה... על בשרך הרגשת את תוצאות הספרות ברעיונות נשגבים; ראית מחנה המתישבים השבים... וגורל האשה בה — גורל משרתת-בית מאז ומעולם. אך במקום סיר קטן — דוד גדול; במקום 'ילד שלי' — 'ילדים שלנו' ואותה, אותה הכביסה התמידית.⁴²

'החלקיות והגירדות בעבודה אחרי הבחור — מעליבות'.⁴³ 'מדוע אינם חייה אלא נחל צר על יד שטף-החיים העיקרי, שלו? במה הוא עולה עליה?'.⁴⁴

37 בתהליכי המודרניזציה שעברה החברה היהודית נוצר פרדוקס מעניין לגבי הנשים בתחום החינוך. דווקא הן היו הראשונות שנהנו מפירות האמנציפציה והמודרניזציה, הן בתפוצות והן בארץ-ישראל. אחת האסטרטגיות שנקטו המשכילים היהודים מאז המאה הי"ח לקידום החינוך המודרני, היתה לפתח אותו בקרב אוכלוסיות שהזנחו בחינוך היהודי המסורתי, ועל-ידי כך להימנע מהתנגשות חזיתית עם החברה היהודית המסורתית, שדחתה את החינוך החדש ולחמה נגדו. בין אוכלוסיות אלו כלטו הבנות. לפערים שנוצרו בין חינוך הבנים לחינוך הבנות היו השלכות על מאפייני הנשים, שהגיעו ארצה עם העליה השנייה, ולקחו חלק בניסויים האוטופיסטיים הראשונים של הקמת קיבוצים וקבוצות. הן היו נשים שנחשפו לא רק להשכלה תיכונית ואוניברסיטאית אלא גם להשקפות בדבר שוויון הנשים. על המאפיינים האישיים של אנשי העלייה השנייה ראה: 'י גורני', 'השינויים במבנה החברתי והפוליטי של "העליה השנייה" בשנים 1904-1940', 'הציונות, א (1970), במיוחד עמ' 415-241.

38 תרומתן ומקומן של נשים בהנהגה הציונית, לאחר שהצליחו בשנים מאוחרות יותר לחבור אליה, עדיין לא זכו למחקר נאות. חקר תכני פעילותן ואסטרטגיות הפעולה שלהן עשוי לגלות עד כמה דבק מנהיגי התנועה בדגמים מסורתיים. כך עדה מימון (פישמן), אישה לא-נשואה שנהגה להתעמת עם בן-גוריון בדיונים בהסדרות, הורחקה ונדחקה לשוליים, ואילו גולדה מאיר, שקיבלה את מרות ההנהגה הגברית, זכתה להתקדם לדרג של מנהיגות לאומית. תופעה מעניינת אחרת היא מספרן הרב יחסית של נשים בהנהגה שהיו נשואות למנהיגים, כדברי רחל כצנלסון-שזר: 'כי לכוחו חיכיתי'. ר' כצנלסון-שזר, אדם כמו שהוא: פרקי יומנים רשימות, בעריכת מ' הגתי, תל-אביב 1989, עמ' 195.

39 צ' ברדרומא, 'נשי עובדים', דברי פועלות: מאסף, תל-אביב תר"ץ, עמ' 132.

40 י.ב.ר. 'חג שנשבת', שם, עמ' 80.

41 פ' יגל-אבטיחי, 'אשת חבר', שם, עמ' 135.

42 פ', כנרת, 'השוה"צ', "מתוך אגרות ופנקסים", שם, עמ' 221-222.

43 ה', כפרי-חזקאל, שם, עמ' 224.

44 ר', עין-חרוד, שם, עמ' 226.

אהבה, יואל טנא (שמן על בד; ללא תאריך)

י"ח ברנר ורעייתו
(תצלום של יעקב בן דב)

רחל כצנלסון-שזר בוחנת את הבעיה גם מבחינת הדימוי העצמי של האישה: 'לו גבר הייתי. אך הייתי אשה והסתרתי את כוחי מפני הגבר כי לכוcho ציפיתי'.⁴⁵ 'הכנעה, ומפני זה אי-שוויון', וצד זה 'ישנו כמעט אצל כל העלמות'.⁴⁶ התוצאה היא שהצעירות מרגישות 'מיותרות בארץ'.⁴⁷ 'כל-כך השלמנו עם המוגבלות. גם אנחנו, היודעים את הבלתי מוגבל'.⁴⁸ 'בשורה הראשונה לא אהיה, אלא להיות משקיף בתור אחות או במשק הבית'.⁴⁹ והיא מסכמת: 'יש חלום ואין כנפים לעוף אליו'.⁵⁰ האכזבה והתסכול של נשים בחוגי השמאל הארצישראלי, שלא תמיד באו לידי ביטוי ציבורי, והם חבויים במכתבים, ביומנים ובפרוטוקולים של ועידות שגברים לא הורשו להשתתף בהן, דומים לאלו של נשים שכרתו ברית עם תנועות חברתיות רדיקליות אחרות, שביקשו להביא חירות ושוויון לבניההארץ. אותן תנועות דגלו לרוב בשוויוניות מעמדית, גזעית ומינית גם יחד, אולם משנתבססו התנועות השונות והתמסדו הן ויתרו על שוויון האישה, גם אם המשיכו לשלם לרעיון זה מס שפתיים.⁵¹ גם אוטופיסטים כמו רוברט אואן, שעסקו הן בכתיבת אוטופיות והן בנסיונות

ליישמן ולהקים קהילות אוטופיסטיות, לא הצליחו לוותר על השליטה הגברית במשפחה ובנשים, המהווה רכיב חשוב בדימוי העצמי הגברי. שוויון הנשים נותר אפוא אוטופי גם בתחום הניסויים האוטופיסטיים.

אואן טוען, כי שלושת המקורות לחוסר אחדות חברתית הם: הדת, הנישואים והרכוש הפרטי.⁵² הוא ראה במשפחה גורם המחזק את האינטרס האישי כנגד האינטרס של הכלל, ולכן יש, לדעתו, לשנות את מבנה המשפחה ואת מושגי האינדיווידואליות. הוא מצדד בהקמת קהילה קואופרטיבית בעלת אינטרסים משותפים, שתהווה תחליף למשפחה המצומצמת, אף שאין הוא מבטל את מוסד המשפחה. בניגוד לפוריה לא יצא אואן נגד האופי הפטריארכלי של המשפחה, אבל הדגיש את תפקודה האנטי-חברתי. הד חזק לגישה זו אנו שומעים הן באוטופיות של שץ ושל ברנפלד והן בניסויים האוטופיסטיים בקומונות ובקבוצות הראשונות בארץ-ישראל.

אואן, שמשך אליו את הלוחמות למען זכויות הנשים, מדגים את הדימויים השגויים שהצליחו לטעת חלק מן האוטופיסטים והוגי-הדעות הליברלים, האנרכיסטים והסוציאליסטים, בשעה שדיברו על חירות לכול ועל שינוי מבנה המשפחה. למעשה, הם עשו שימוש בנושאים אלו למטרות אחרות ממאבק לשוויון זכויות לנשים, ובעצם נותרו בעמדות ובגישות מסורתיות שמרניות, שנגדו את האינטרסים של שוויון הנשים. בדומה למרקס ולאנגלס טען אואן, כי הנישואים והמשפחה הבורגנית אינם שונים בהרבה מליגליזציה של זנות, וחסידי קראו לצאת למאבק במבנה ההיררכי החברתי, ובכלל זה ההיררכיה המינית. אולם אואן, שנחשב לרפורמטור בתחום שוויון הנשים בדרישותיו לשינוי החוקים לגבי נישואים וגירושים ועיצוב מחדש של חיי המשפחה, נותר נאמן לגישותיו הפטריארכליות-המסורתיות בכל הנוגע ליחסי המינים. ועניינו בעיצוב מחדש של המשפחה לא היה אלא מכשיר לחיזוקה של הקהילה הקואופרטיבית לעומת האינטרסים האינדיווידואליים של היחידה המשפחתית.⁵³ לאחר תקופה קצרה למדי נחלשה המחויבות של אואן לשוויון הנשים ולשינוי מבנה המשפחה, כל אלה נדחו 'לאחר המהפכה', והפמיניזם נעשה שולי באוטופיזם שלו.

המציאות הארצישראלית הקדימה את האוטופיה הציונית ויצרה, למרות הקשיים והאכזבות, את התשתית לשינוי המבנה המסורתי. 'אנחנו היסוד אשר עליו ייבנה בית-המקדש העתיד של האשה למרות כל הירידות שבנו והיאוש התוקף אותנו'.⁵⁴ באוטופיות הציוניות, שנכתבו על-ידי גברים, אין גיבורות, והנשים המופיעות בהן אינן מודעות למעמדן הנחות. לעומת זאת, נשים

52 R. Owen, *Lectures on the Marriages of the Priesthood of the Old Immoral World*, Leeds 1835; idem, *A New View of Society*, London 1972, J. Harison (ed.), *R. Owen and the Owenites*, New York 1968. הספר יצא לאור לראשונה בשנת 1816; וראה עוד: ג' פרוינדברג, רוברט אואן, תל-אביב 1970.

53 גישות דומות מצויות בכתבי אפלטון ורוסו. המשפחה אצל אפלטון, לדעת חלק מן הפרשנים, אינה אלא אמצעי להשבת הגזע ולסלקציה גנטית, וביטולה לא נועד לשחרר את חברה ולהעניק להם שוויון, אלא לכפוף אותם ישירות למדינה האוטופית בנאמנות שאינה מתווכת ומופרעת על-ידי הנאמנות המשפחתית. ראה: E. Barker, 'Utopia and Plato's Republic', W. Nelson (ed.), *Twentieth Century Interpretations of Utopia*, Englewood Cliffs, N.J. 1968. מתוך אותה גישה עצמה מחנך רוסו את אמיל. כמו אצל האוטופיסטים האחרים אם-כי בדרכים שונות משלהם. האשה והמשפחה משמשים אצל רוסו אמצעי לחיזוק הנאמנות והמחויבות לחברה ולמדינה. האשה והמשפחה מהווים אפוא אחד המרכיבים בתהליך העיצוב החברתי של החלום האוטופי. ראה לעיל, הערה 15.

54 כצנלסון-שזר (לעיל, הערה 45), עמ' 181.

חברות מפלגות השמאל בארץ ביקשו לתרגם את תחושות עלבונן למאבק למען הכרה בן ובזכותן לשוויוניות. כבר בתקופת מלחמת-העולם הראשונה הן התכנסו לוועידות, הקימו מוסדות להכשרה לעבודה חקלאית, יצרו קבוצות עבודה, ונאבקו על מקומן בחברה החדשה.⁵⁵ במפגש בין האוטופיה למבחן ההגשמה נותרו האידאות מאחור, מפגרות אחר המציאות של תנועה אוטופית מגשימה, שהקדימה אותן.⁵⁶

האוטופיה של ברנפלד מזהה את נקודות המתח וההתלבטות שחוו באותה עת עצמה המשפחות הראשונות בקיבוצים ובקבוצות. עם היוולד הילדים הראשונים עלו שוב ושוב שאלת מעמדן של הנשים בחברה הקיבוצית ושאלת מקומה של המשפחה. למעשה היה החינוך המשותף תולדה של חיפוש פתרון לשאלת שוויון הנשים.

בדיונים שנערכו בנושא זה בדגניה, בשנת 1916, יצא יוסף בוסל נגד הנטייה לעשות את הילד לרכוש פרטי, והדגיש, כי שחרור האשה וחינוך הילדים שלובים זה בזה. 'בכל חיינו מכניסים אנו קומונה, ובחינוך אנו סותרים אותה. ... אנחנו מתנגדים לשלטון ורוצים שלטון ביחס לילדינו', ובפנותו אל החברות אמר: 'הקבוצה אינה צריכה להיות בית שאתן נסגרות בו, רק בקבוצה תתמך ותסמך האשה בהשתחררותה'.⁵⁷ באותה רוח, אולם בצורה קיצונית יותר, כותב מנחם בלקינד בדין-וחשבון שלו למועצת גדוד העבודה בשנת 1926: 'בטול היסוד הכלכלי של המשפחה, שחרור האשה מטיפול בילדיה ומשירות בעלה, הכנסת האשה לעבודה פרודוקטיבית, הרס המשפחה

55 המפגש הראשון של פועלות התקיים בכינרת בשנת 1911, ובאותה שנה גם נוסדה חוות הפועלות שם. ראה: מ' שילה, 'חוות הפועלות בכינרת, 1911-1917, כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה השנייה', קתדרה, 14 (טבת תש"ם), עמ' 81-112.

56 המאבק לשינוי מעמד האישה ומבנה המשפחה נישא על כתפי חוגי השמאל, ורעיונות השוויון של המהפכה הרוסית שימשו ללא-ספק גירוי שהתסיס ועודד לשינוי. אולם גם בקרב החוגים האזרחיים היו מראשית המאה נשים בעלות מודעות, שפעלו במושבות ובצרים למען שוויון, והקימו מוסדות חינוך לנערות. כך פעלו שרה טהון, בתמיכת ארגון הנשים היהודיות לעבודת תרבות שבברלין, ושרה עזריהו. משנות העשרים, לאחר הקמת ארגון הנשים הארצי 'התאחדות הנשים העבריות לשוויון-זכויות בא"', גברה הפעילות של נשים מקרב חוגי המרכז והימין, במיוחד המשפטניות שביניהן. סילביה פוגל-ביז'ואי טוענת, כי נשים מן המחנה האזרחי מילאו תפקיד מכריע במאבקן של הנשים לעומת חולשתן של נשים מתנועות השמאל. נראה לי כי לא כן הדבר. אין ספק כי החברות בהסתדרות והמשמעת המפלגתית הצרו את צעדיהן, והוא הדין באשר לגורמים אחרים שהיא מונה, אולם הצלחתן של נשים מן המחנה האזרחי נבעה בראש וראשונה מריכוז מאמציהן בתחום צר וקל יחסית לשינוי, המעמד החוקי והזכות לבחור. ואילו נשות השמאל ביקשו להביא לשינויים מעמיקים ומקיפים הרבה יותר, לפרוץ את מסכת הדימויים הנשיים ואת חלוקת התפקידים בין המינים, תחומים שקשה להביא בהם לשינוי. הבדלים אלו בולטים כאשר משווים את פעולותיהן של נשים משתי חטיבות אלו בתקופה שקדמה למלחמת-העולם הראשונה ובמהלכה, כמו הפעילות של טהון ועזריהו לעומת זו של חנה מייזל, רחל ינאית-בן צבי, מניה שוחט ואחרות. ראה: ס' פוגל-ביז'ואי, 'האמנם בדרך לשוויון? מאבקן של הנשים לזכות בחירה ביישוב היהודי בארץ-ישראל 1917-1926', מגמות, לד (ינואר 1992), עמ' 262-284; ד' זרעאלי, תנועת הפועלות בארץ-ישראל מראשיתה עד 1927, קתדרה, 32 (תמוז תשמ"ד); ד' ברנשטיין, אשה בארץ-ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל-אביב 1987; פ' רדאי, 'נשים במשפט הישראלי', ד' זרעאלי, א' פרידמן ור' שריפט (עורכות), נשים במילכוד, תל-אביב 1982, עמ' 172-209; על ראשית הופעתן של נשים משוררות בספרות העברית, בין השאר בהשפעת רעיונות המהפכה הרוסית ראה ד' מירון, 'אמהות מייסדות, אחיות חורגות', אלפיים, 1 (יוני 1989), עמ' 29-58; וידוי אישי של אחת מנשות התקופה על השפעת המהפכניות הרוסיות על חייה ראה: כסניה, עם דורי, תל-אביב תש"ח; על פעולותיה של טהון ראה: אצ"מ 744/S2. על אגודת נשים לעבודה תרבותית בארץ-ישראל ראה: אצ"מ L2/354.

57 דברי בוסל באספת חברים בדגניה ביום " באלול תרע"ו, פורסמו בקובץ הקבוצה, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 2.

בעמוד ממול: משפחה
ירושלמית, ראובן רובין
(שמן על בד, 1924)

בתור תא תרבותי-יסודי של החברה... הקטנת מקום המשפחה והגבלתה בתחומים הארטיים.⁵⁸
המסר האוטופי של שץ ושל ברנפלד קרם עור וגידים בתוכנית הפעולה של גדוד העבודה.
הנשים הועמדו בפני דילמה קשה: 'לא ידענו כיצד לכלכל את מעשינו באופן שהחברות תוכלנה
להמשיך בעבודתן בקבוצה ויחד עם זה יהיו הילדים מסודרים... הפקענו את הילד מרשות היחיד
ומסרנוהו לרשות הקבוצה'.⁵⁹ דיונים דומים נערכו במושבי העובדים, כפי שטען א"ד גורדון: 'צריך
לשחרר את האשה משעבוד לבית ולתת לה את האפשרות להשתתף בחיים הציבוריים ביחד עם
הגבר'.⁶⁰ אולם דיון בתפקידו של הגבר כהורה וכאיש משפחה לא נערך.

בתקופה הראשונה לקיומם של הקבוצות והקיבוצים נמנעו חבריהם מלהקים תאים משפחתיים,
מתוך חשש שמא יפגעו בסולידריות הקבוצתית. המשפחה נתפסה כמסוד מיושן שיש לבטלו,
ואילו הקיבוץ — כצורת הארגון העתידי של החיים החברתיים. 'חתונות בין הפועלים בני העליה
השניה היו חזיון בלתי נפרץ'.⁶¹ מרים ברץ מספרת, כי החששות שמא תפריע המשפחה להתפתחות
הקבוצה ותפגע ביסודות השיתוף הביאו להחלטה לא להינשא במשך חמש שנים. על החלטה
דומה מספר בזכרונותיו שמואל דיין.⁶² 'איזה עולם מוזר אתם יוצרים! הלא בכל היישובים
החדשים שבהם ביקרתי, לא שמעתי קולו של ילד!', הביע את תמהונו שלום אש, כשביקר
בקיבוצים הראשונים.⁶³ גם בגל העלייה השלישית, לאחר מלחמת-העולם הראשונה, שררה אותה
חרדה, כי 'בסופו של דבר תחנוק המשפחה הקרתנית את הקומונה... הקומונה יסודה לא רק
בשיתוף כלכלי אלא גם ארוטי. הארוטיקה המשפחתית הקרתנית היא אויב הקומונה', כפי שטען
בשנת 1920 מאיר יערי.⁶⁴

הולדת הילדים הראשונים והקמת משפחות העמידו את הקבוצה במבחן קשה, ולא-אחת
משנולד ילד, הוא נפלט עם הוריו מן הקבוצה.⁶⁵ הבעיה היא אפוא אוניוורסלית וכוללת בז'אנר
האוטופי ובתנועות האוטופיסטיות למיניהן. ככל שהתנועות רדיקליות יותר כן קיימת הדגשה רבה
יותר על הרכיבים האידאולוגיים בארגון החברתי ונטייה לראות במבנה המשפחתי המונוגמי גורם
מפריע עד כדי ביטולו בחלק מהן. 'אנחנו אנשי קבוצה ולא אנשי משפחה... לא, לנו לא יהיו
ילדים', כותבת ביומנה רחל כצנלסון-שזר.⁶⁶

המוטיווציות של תנועות השמאל ושל הקהילות האוטופיסטיות ביישוב בארץ-ישראל להגביל

- 58 מובא אצל א' מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה, תל-אביב 1980, עמ' 161.
- 59 חיותה בוסל, 'עבודתי בחינוך', ספר היוכל של הסתדרות המורים (לעיל, הערה 36), עמ' 470, 569. עדויות רבות
נוספות על התלבטויות אלו ראה בדברי פועלות, לעיל, הערה 39, בפרק: 'עם הילד', עמ' 147-172.
- 60 א"ד גורדון, 'יסודות לתקנות למושב עובדים', מובא בפרקי הפועל הצעיר, ח, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 215-219
(ראה אור לראשונה בהפועל הצעיר תרפ"ב, גליון 1-2).
- 61 קובץ השומר, תרצ"ז, עמ' 135, מובא אצל ד' כנעני, העליה השניה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, תל-אביב
1975, עמ' 132.
- 62 ראה: ש' יורם (עורך), ספר בוסל, תל-אביב 1960, עמ' 125-126; ש' דיין, על גדוד ירדן וכנרת, תל-אביב תשי"ט,
עמ' 96; וכן: 13-15, pp. L. Liegle, *Familie und Kollektiv im Kibbutz*, Weinheim 1972, גורדון התנגד
להחלטה שלא להקים משפחות, וראה בה הימנעות מקבלת אחריות. ראה: א"ד גורדון, 'מתוך קריאה', כתבים,
א, ירושלים תשי"א, עמ' 232-233.
- 63 ב' חכם (עורכת), החצר והקבוצה, תל-אביב 1968, עמ' 103.
- 64 ועוד הוא מוסיף: 'הקומונה לא תתקיים בלי קשר יותר עמוק בין חבריה. הנשים אינן בשלות לקומונה'. מ' יערי,
'מכתב מביתניה לגולה, 1920', קהילתנו (לעיל, הערה 4), עמ' 271-280.
- 65 ד' דיין, באושר וביגון, תל-אביב תשי"ז, עמ' 84-88 ('אמהות בהתישבות'); 'רן-פולני, 'בחיפוש אחר
דפוסים לחינוך בקבוצה', ספר בוסל (לעיל, הערה 62), עמ' 136.
- 66 כצנלסון-שזר (לעיל, הערה 45), עמ' 153, 161.

ולצמצם את תפקידי המשפחה, שלא תפגע במחויבות ובנאמנות לקבוצה, לא היו שונות ביסודן מאלו שבקרב האוטופיסטים האנגלים ובקהילות האוטופיסטיות שקמו בארצות-הברית. ככל שהעליות ארצה היו אידאולוגיות יותר, כן התחזק בהן המבנה העל-משפחתי והליכוד על יסוד רעיון משותף.⁶⁷ חלק מן האידאות האוטופיות בדבר שוויון הנשים ועיצוב מחדש של המבנה המשפחתי ויחסי המינים היו כרוכות אפוא בשאיפה לצמצם את החופש האישי ולפקח על הנאמנות הסקטוריאלית, וזאת לשם חיזוק היסודות הקולקטיביים הקאופרטיוויים של הקהילה, שהמשפחה איימה עליהם.⁶⁸

בין ששוויון הנשים ומבנה המשפחה נותרים שמרניים ובין שחלים בהם שינויים רדיקליים, הנושא אינו נותר לשיקולו האישי של הפרט, אלא מהווה כרוב האוטופיות בעיה חברתית ופוליטית מרכזית. פעמים רבות נעשה שימוש באידאה של שוויון הנשים לצרכים אחרים. עם זאת, הנורמות החדשות, שהכירו בנשים כחברות שוות זכויות בקהילות האוטופיות, בזכותן לחיי מין כמו הגברים ובצורך בביטול השליטה הגברית במשפחה, היו בבחינת קריעת אשנב לרעיונות חדשים.

האשה כיישות מינית

שורשי האידאולוגיים של הפמיניזם הסוציאליסטי, שהשפיע על כותבי האוטופיות הציוניות ועל תנועות השמאל בארץ-ישראל, מצויים בתנועת השוויוניות הרדיקלית. הגברת הפעילות במאה הי"ט למען מתן שוויון זכויות לנשים באה גם בתגובה נגד הגישות הסנטימנטליות כלפי המשפחה בתקופה הוויקטוריאנית, שהתמקדו סביב 'ההשפעה המוסרית' של האישה והאם. כל נסיון להרחיב את תפקידיהן של הנשים מחוץ למשפחה נפסל כאיום לא רק על מאזן הכוח המיני בתוך המשפחה אלא גם על איזון הכוחות המוסריים של הלאום. האיום שבמתן שוויון לנשים היה מופנה אפוא לא רק כלפי הגאווה הגברית והתום הנשי, אלא נתפס גם כפגיעה בדת ובמדינה.⁶⁹ למאבק בגישה זו יצאו התנועה הסוציאליסטית והלוחמות למען שוויון הנשים.

הסן-סימוניסטים, הדוגלים בשחרור האישה ובשוויונה מפתחים תאוריה על חיי האהבה והמין, שנועדה להביא למהפכה במבנה הנישואים המסורתיים, ויוצאים כנגד הצביעות המאפיינת את חיי המשפחה המונוגמיים. החברה התעשייתית פגעה, לדעתם, בפיתוחם של חיי הרגש של חברה

⁶⁷ "כך, 'חברה מסורתית וחברה מודרנית', לאומיות יהודית, 'ירושלים תשל"ט, עמ' 155-166.
⁶⁸ תופעות אלו בולטות, בין השאר, גם בנסינות האוטופיסטיות של אואן בניר-הרמוני שבארצות-הברית ובקהילה האוטופית של אונאידה, שבה התפתחה מערכת מורכבת של יחסי-מין ונישואים חופשיים. על נסיונות אוטופיסטיים אלו ראה: P. Noyes, *My Father's House: An Oneida Boyhood*, New York 1937; W. Wilson, *The Angel and the Serpent: The Story of New Harmony*, Bloomington IN, 1964; M. Lockwood, 'The Experimental Utopia in America', *Daedalus*, 94 (1965), pp. 401-418; W.H. Armytage, *Heavens Below: Utopian Experiments in England, 1560-1960*, London 1961; M. Holloway, *Heavens on Earth: Utopian Communities in America 1680-1880*, London 1951; M.L. Carden & L.J. Kern, *An Ordered Love: Sex Roles and Sexuality in Victorian Utopias — The Shakers, the Mormons, and the Oneida Community*, Chapel Hill 1981.
⁶⁹ M. Barr & N.D. Smith (eds.), *Women and Utopia*, New-York 1983; B. Taylor, *Eve and the New Jerusalem: Socialism and Feminism in the Nineteenth Century*, New York 1983; R. Bridenthal & K. Taylor, *The* ; ראה גם: C. Koonz, *Becoming Visible: Women in European History*, London 1977
Political Ideas of the Utopian Socialists, London 1982, pp. 90-113

פיצלה ועיוותה אותם, ויש לשוב וללמוד לאהוב, לשוב ולעצב את האדם השלם, שאינו עוסק רק בענייניו האנוכיים ובהתנהגות אנטי-חברתית, וכל זאת באמצעות רפורמות במבנה החברה, המשפחה והחינוך.⁷⁰ בדומה לכך טוען פוריה, כי ביטויי רגשות ויצריות ללא הדחקה ומיתון הם החייבים לשלוט בחברה האוטופית, שבה יוכל האדם להגשים את עצמו. לאור גישה זו, המשפחה היא מוסד לא-טבעי, החונק ומשעבד את הנשים. הנישואים המונוגמיים הם, לדעת פוריה, אלימים, ואילו אופיים ורצונותיהם של בניה האדם פוליגמיים. פוריה מצדד במתן פורקן ליצרים ובאידאלים רומנטיים של האהבה, ומכאן מסקנתו, כי יש לפתח חלופות למוסד המשפחה, והללו, יש להניח, יביאו לביטולה.

המשפחה, לפי פוריה, אינה צריכה לתפקד כיחידה כלכלית או חינוכית לגידול ילדים, אלא לשם אהבה בלבד, תוך חופש מלא להחלפת בני-הזוג ככל עת. הבטחת סיפוק צרכים מיניים לכל הבוגרים בחברה תמנע תסכולים וחרדות, ורק אז תיתכן אהבה אצילית ואמיתית.⁷¹ פוריה, הסנוגר הנלהב ביותר לשוויון זכויות לנשים, ראה ברמת האמנציפציה שלהן אבן-בוחן לרמת האמנציפציה של החברה. אולם גם בכתביו, כמו אצל האוטופיסטים האחרים, נקודת המוצא היא גברית, והיא משקפת פנטזיות גבריות לסיפוק צורכיהם המיניים, בלא שנקודת הראות של הנשים ורצונותיהן באים לידי ביטוי. לפוריה היתה השפעה מכרעת על האוטופיה של שץ, 'ירושלם הבנויה', הן לגבי היחס כלפי הנשים — יצריות בלתי-מודחקת, תיאור גן עדן מיני — והן לגבי החינוך והתרבות במדינה האוטופית. גם אצל ברנפלד בולטת השפעת האוטופיסטים הסוציאליסטים ביחס לאישה ולמשפחה. ודבריו בעניין קשרי נישואים טהורים נשמעים כפרפרזה על דברי פוריה. עם זאת, מיתנו שני כותבי אוטופיות ציוניות אלו את תיאור יחסי המינים במדינה היהודית, וטשטשו את החופש המיני של הדגמים, שמהם שאבו את רעיונותיהם.

באוטופיה הציונית, כמו גם בהסתדרות הציונית, האישה נותרת בראש ובראשונה יישות מינית, שמאפייניה החיצוניים הם החשובים ביותר. כך מצטיינות כל הנשים במדינה היהודית האוטופית של לוינסקי ביופיין, ויש מהן גם המנגנות בפסנתר. 'קומתן דמתה לתמר, לחין צח ואדום, ספיר גיזרתן, וקוצות תלתליהן שחורות כעורב'. מלבד יופיין אנו יודעים מעט על מידותיהן האחרות. גם באוטופיה של שלום עליכם הנשים כולן יפות. 'יפות כזהב צרוף. שערן שחור ועיניהן שחורות-יוקדות'. הגדיל לעשות לוינסקי, שבאוטופיה שלו 'בנות ישראל היפות בכל התבל. סופרים ממכתבי-העתים הגדולים באירופה ואמריקה וציירים הרבה יבואו הנה ויתארו תמונות היפהפיות'. הנשים נותרות דמויות מעודנות ומעורפלות, בהתאם לתיאורים הארכיטיפיים המקובלים בז'אנר האוטופי, ורישומן אינו ניכר אף לא באחת משאלות היסוד החברתיות והתרבותיות הנדונות באוטופיות.

אף שהאישה נתפסת כיישות מינית, הנושא המיני הוא מחוץ לגבולות השיח של רוב האוטופיות הציוניות. ארוטיקה והפן הגופני שביחסי המינים נעדרים מן הסיפור האוטופי הציוני. האישה היא יישות מינית ללא מיניות, ואכן חוסר ארוטיקה נקשר בדימויי נשים שהן בראש

70 H. de Saint-Simon, 'The Reorganization of the European Community' (1814), in F. Markham (ed.), *Henri de Saint-Simon: Social Organization, The Science of Man, and Other Writings*, New York 1964, p. 68

71 ראה לעיל, הערה 14.

וראשונה אמהות ועקריות-בית. הדגש הוא אסתטי ולא חושני, הנשים מייפות את החיים, אולם מין כתענוג וכנהנה מופיע אך ורק באוטופיה של שץ. שץ יוצא דופן בנושא זה, והבעיה המינית מעסיקה אותו רבות. אצל ברנפלד, הנוגע אף הוא בנושא, הדיון בו הוא שולי. השאלה המעסיקה את שץ היא, כיצד תספקנה הנשים החופשיות והמשוחררות את היצר המיני של הגברים. הוא דן בזנות ובחינוך מיני, מתלבט ופוסח על הסעיפים בין האפשרות של אהבה חופשית לכול לבין דאגה לטהרת המשפחה ולהשבחת הגזע. הפתרון באוטופיה שלו הוא לאפשר פורקן מיני בגבולות מתוחמים, וכמו בשאלות רבות אחרות הוא הולך בנושא זה בעקבותיו של פוריה. אף ששץ מתון לאין שיעור מן האוטופיסט הסוציאליסטי הצרפתי, הוא הנועז ביותר שבין כותבי האוטופיות הציוניות בתחום תיאור החופש המיני במדינה היהודית האוטופית: כבר בגיל צעיר בכתב-הספר מתפתחת אצל הילדים 'האהבה הטהורה', והפתרון הוא נישואים בגיל צעיר, הבנים בגיל שמונה-עשרה והבנות בגיל שש-עשרה. כך 'קל לבני הנעורים להשאר בטהרתם עד נישואיהם'. גם החינוך המשותף והחינוך הגופני, ההתעמלות שמרכיבים בה בכתב-הספר של שץ, עוזרים להרגיל את הילדים לראות במין 'חוק טבעי רגיל'.

ועדיין לא באו על פתרון הבעיות המעיקות של שץ, ולשם כך הוא ממציא באוטופיה שלו את 'גן האהבה' – מקום שבו יכולים כל גבר ואישה לחוות אהבה וחיי מין באלמוניות וללא התחייבויות. 'גן האהבה' הוא מוסד באוטופיה של שץ, שתפקידו לאפשר 'להשתחרר מצורך טבעי, להשקיט את דמם ואת עצביהם'. לאחר לבטים רבים מחליט גיבורו של שץ לבקר ב'גן האהבה'. המקום בנוי תוך תשומת-לב רבה להיבטים האסתטיים, 'מבוא עשוי קשת יפה... תמונת-קאראמיקה שהציגה "אדם וחוה בגן עדן"'. על השער כתוב באותיות-זהב: "לטהורים הכל טהור". אין שואלים לשמו ב'גן האהבה', אולם עליו לעבור בדיקה רפואית. כשהוא נבוכ ומבקש לסגת מהנסיין, אומר לו הרופא: 'אחא, עשה את חובך לאחיותינו'.

גיבורו של שץ מקבל ספר כחול קטן, ובו מספר הוראות והנחיות, המדגישות את הצורך להתחשב בזולת ולכבד את האישה. 'אחא, שתה מכוס התענוגות שנתן לך הבורא. אבל דע לך, כי התענוג פוסק, כשהוא גורם צער לאחר... אינך צריך להכיר פה איש. וגם אחר-כך אל תכיר איש, אשר נפגשת בו במקום הזה... אל תבקש להיות לאב, אם אין דורשים זאת מאתך. ואם יקרה דבר כזה, אל תבקש אחר-כך "זכות-אב"... אל תקח דבר שהקדים אחיך ולקח אותו'. גם לנשים יש ספר הוראות, המזהיר כל אחת מהן מפני האפשרות שתהיה למשפחה חד-הורית כתוצאה מחוסר זהירות.

לעומת שץ מודה ברנפלד, כי באשר לנושא המיני, גם באוטופיה הארצישראלית לא נמצא פתרון לבעיית האהבה. המשפחה במדינה היהודית האוטופית על-פי ברנפלד משוחררת מדאגות פרנסה וחינוך הילדים, והקשרים בין בני הזוג 'הושתתו אפוא על בסיס של טוהר בלתי-משוער'. הכללים באוטופיה של ברנפלד קובעים, כי כל מי שרוצה להינשא בטרם מלאו לו עשרים שנה, עליו לקבל רשות לעזוב את 'תחום הנוער', אולם תופעה זו נדירה היא. 'מרותו הרוחנית של המורה, כוחו המשחרר והמעניק-אושר של העבודה, הפעלתנות, האמנות, הפילוסופיה והמדע – כל אלה עומדים כאן במבחן'. השיטה היא אפוא, על-פי האסכולה הפרוידיינית, להגיע לסובלימציה של היצר המיני באמצעות פעלתנות, עיסוק במדע ובאמנות. ברנפלד מטיף ל'התנזרות' ל'בתולים' ול'חיים בתוך אווירה של ערכים רוחניים'. היסחפות אל תענוגות חושניים מוקעת באוטופיה של ברנפלד כבלתי-מוסרית.

תנועות-הנוער באוטופיה של ברנפלד מחנכות לפרישות, לשלילת השכרון והתאוה ולסלידה מפני המיניות. ריסון המיניות חיוני כדי שלא לפגוע בחיי הקבוצה, 'לפי שהיא עשויה להרוס את חיי החברה'. ואכן, הדחקה מינית היתה תופעה שכיחה בתנועת-הנוער של 'השומר הצעיר', שעם חבריה נמנה ברנפלד, ואף בקיבוצי 'השומר הצעיר' בראשיתם נתפסה הפרישה של בני-הזוג מן הכלל כפוגעת בסולידריות הקבוצתית וכתופעה שלילית והרסנית של חיי הקומונה. סובלימציה מינית מעין זו שעליה ממליץ ברנפלד מתאר מאיר יערי בקרב אנשי העלייה השלישית, אולם בשעה שהאוטופיה מנטרלת את החושניות, היא פורצת מכל שורה בדבריו של יערי:

במחנה שרו מאתיים גרונות בקול רם, צוחני. בחורים ובחורות יצאו במחולות. הו, המחול הזה ושירת הפועל. אתה משתוקק לכלות את כל יצריך בעלמה. הדם התאב פועם בחוזקה... תוססים בו אונים אדירים ואין להם מוצא. מחול זה הוא טירוף 'המדחיק'. שירה צרודה זו היא האורגיה היחידה, שבה ימצא פורקן. התשוקות מתנדפות יחד עם הזיעה. המחול יכול לשמש תחליף לאהבה נכזבת, לאוננות.⁷²

בד בבד עם הדגשת הפרישות והחתיירה לסובלימציה מינית דואגת החברה האוטופית של ברנפלד לאם בהריון בלא כל סיג 'שכן יודעת החברה היהודית, כי הילד, העתיד להיוולד יהיה בחינת נכס יקר לחברה, אולי יותר מאשר לאם עצמה'. ההתייחסות לשאלות מין באוטופיה של ברנפלד היא 'בעיקר מבחינות היגייניות, אויגניות [השבחת הגזע] וכלכליות'. מדי פעם יש שנערה בתחום הנוער נכנסת להריון, 'והכול מתייחסים לעניין זה בטבעיות הראויה לתופעה טבעית שבחיים'. אולם הנערה עוזבת את התחום, ועוברת לבית האמהות. נישואים הם בבחינת קשר לכל החיים, ואין זה לפי מהותו של הנוער, לדעת ברנפלד, שיהא מסוגל לחיי נישואים. ולכן האישור לנישואים בטרם מלאו עשרים שנה לנער או לנערה ניתן רק במקרים נדירים. האוטופיה של ברנפלד מצטיינת בשפע של סתירות פנימיות בנושא המיני. מצד אחד, היא מצדדת בחופש מיני ובהשתחררות מהדחקות ומאיסורים, ומצד אחר, היא מטיפה ומתקינה תקנות להתנזרות ולשמירה על הבתולים עד לנישואים לאחר גיל עשרים.

האשה כסמל

הנשים באוטופיות הציוניות מתפקדות גם כסמל. האשה הזרה, הגויה, מסמלת באוטופיות את שאיפות ההתבוללות והניכור, לעומת האשה היהודייה, המגלמת את הלאומיות היהודית ואת המסורת היהודית. הנשים, שפוגשים גיבורי האוטופיות בארץ, מייצגות את הלאומיות לעומת פיתויי ההתבוללות. ההינתקות מן האשה הזרה והביקוש אחר אהבה חדשה בארץ-ישראל הוא מוטיב החוזר ומופיע באוטופיות. האשה באוטופיה הציונית מסמלת את ההתחלה של חיים חדשים, של אהבה חדשה. כך באשר למלך יהודה באוטופיה של אייזלר, וכך אצל גיבוריהם של צייטלין,⁷³ של שץ ושל הרצל. אצל אייזלר מסמלת הפרידה מן האשה הגויה את צער הפרידה מן

72 יערי, לעיל, הערה 64.

73 ה' צייטלין, 'אין דער מדינה "ישראל" אין יאהר 2000 (ראמאן-אוטאפיס)', דער מאמענט, 127; 211 (1919). האוטופיה של צייטלין התפרסמה בהמשכים במהלך שנת 1919. צייטלין נולד בשנת 1871 ברוסיה ונפטר בשנת 1942 בדרכו למחנה המוות בטרבלינקה. הוא כתב מסות, ספרי הגות ושירים בעברית וביידיש, שפורסמו בכתבי

הגלות. הוא מיטיב לתאר את הכאב הכרוך בפרידה זו, את ההתלבטות של מלך יהודה, שאינו נושא אישה ואינו מוליד יורש-עצר, משום שגעגועיו לאהובתו בת עם זר אינם מרפים ממנו. 'את היית אהבתי הראשונה, וזולתה לא תכה עוד אהבה שורש בלבי'. המלך נושא בסופו של-דבר אישה עבריה, כדי למלא את חובתו לעמו, אולם אין הוא שוכח את אהובתו, המסמלת את קשריו אל הגולה. כיסופים לזהטים מחלחלים בעצמותיו 'ואכזבת-יאוש גדולה על אובדן אוצרי היקר'. המלך שולח את יורש-העצר להביא לו עפר מארץ מולדתו בגולה לשימו למראשותיו כשיאסף אל אבותיו.

האישה היא גם מטפורה לאוטופיה עצמה, היא קיימת והיא חומקת, היא מציאותית וכאילו לא היתה אלא חלום ערטילאי. שץ מחפש את המורה שנתגלתה לו ערב אחד ולבי נמלא געגועים אין סוף, געגועים לדבר נשגב בלתי-מושג, דבר המושך אליו תדיר ואין להשיגו... דבר-מה יפה, מזהיר, אבל רחוק... דבר שאי אפשר לבטאו'. וכך גם באוטופיה של צייטלין על מדינת ישראל בשנת אלפיים: אפשטיין, מנהל הגימנסיה הבא לביקור בארץ, מגיע ליפו בחג ט"ו באב, חג המחולות והאהבה, וגם הוא נופל ברשתה של האהבה. הוא רואה בין הנשים המחוללות בלבן אישה בעלת עיניים לזהטות, שכולה אומרת רכות ועוצמה, עליצות נעורים ובגרות. הוא חש, כי כל חייו ביקש אחריה, ועתה היא עומדת לפניו. האישה גם היא מבחינה זו, בזר, ניגשת אליו ושואלת, מדוע הוא כה קודר ושקוע במחשבות. אולם קודם שהוא מספיק להשיב על שאלתה, היא נעלמת, ואין הוא יודע את שמה. החלום, שהיה כה קרוב להגשמה, שב ונשט ממנו, והוא יוצא לחפש את אהובתו. 'האם ראה אותה בעיני רוחו טרם נתגלתה לנגד עיניו עתה?'. היא מגלמת בחובה את עברו ואת עתידו, 'את החלום והמציאות כאחד'. האישה הצעירה והתמירה נגלית ונעלמת. וכמו שץ, המחפש את אהובתו, את השולמית שלו, ברחובות ירושלים, תר אפשטיין ברחובותיה של יפו, וכמו שץ גם הוא אינו יודע את שמה של אהובתו. שתי האוטופיות משתמשות בדגם המקראי של שיר-השירים ובדמות האישה כסמל, כאידיאל ששואפים אליו וקשה להתמודד עימו, 'כגילוי שלא מן העולם הזה', כפי שאומר אפשטיין באוטופיה של צייטלין.

הנשים הן גם 'ענף ייצוא' של המדינה היהודית האוטופית, ובעזרתן נשמר הקשר עם יהדות הגולה. באוטופיה של לוינסקי יהודי הגולה שולחים את בניהם ללמוד בארץ, 'והעשירים והמיוחסים גם מתחתנים בבני ארץ-ישראל ולוקחים נשים לבניהם ואנשים לבנותיהם ממיוחסי ירושלים... הנה כי כן יתאחדו מזרח ומערב'. הארץ ובנותיה הופכים לסמל האהבה והפרייה. יהודי הגולה נוהגים לבוא לבלות בארץ את ירח-הדבש, כפי שעושה גיבורו של לוינסקי, 'כי המנהג המתוקן הזה מתפשט לאט-לאט בכל מקום מושבות יהודים'.

באוטופיות הציוניות מהווה ט"ו באב, חג האהבה והטבע, חג לאומי מרכזי. האוטופיות מתארות את התהלוכות, את הבנות העוטות לבן וזרי פרחים לראשן ביוצאן לחול בכרמים ו'הבחורים גם הם כולם מלובשים בגדי משי לבן ועל ראשיהם מגבעת לבנה של תבן הירדן... והתוף הולך ומכה לפנייהם'. בחג זה באים החתנים היהודים מכל קצות הגולה לבקש נשים מבנות הארץ. לוינסקי, צייטלין ואחרים מתארים כיצד נערכות התהלוכות והטקסים ולאחריהם

העת של התקופה. האוטופיה שלו חסרה סיום על-אף שבחלקה האחרון שפורסם ב'דער מאמענט' צוין כי המשך יבוא. ראה: ג' קרסל, 'חזונו של הלל צייטלין על מדינת ישראל', הפועל הצעיר, 29-30 (24 באפריל 1968), עמ' 38-36; הנ"ל, 'מדינת ישראל של ר' הלל צייטלין', הדואר, כח (ח' באייר תשל"א), עמ' 420.

אשה בסוכה, ראובן
רובין (שמן על בד;
1925)

השידוכים, ונקבעים האירוסים והחתונות. 'סלגרמות עפות בכל הארץ, ויבשרו לקרובים ואוהבים ומכרים בשורות מזל-טוב — ויהיו הזיווגים לשיחה ביום הזה'. נראה כי חג ט"ו באב אכן היה בראשיתה של ההתיישבות בארץ-ישראל לחג מקובל, שחזו לו עתיד, אולם משום מה נשכח ונעזב.⁷⁴

הנשים מארץ-ישראל, ההולכות אחר בעליהן, מהוות גשר משפחתי בין היהודים בארץ ובגולה. היחס ליורדות אלו באוטופיות הוא חיובי, שכן האוטופיה הציונית אינה מניחה, שכל היהודים יעלו לארץ, וגולה תוססת ומעתירה, שארץ-ישראל משמשת לה מרכז רוחני ומקור לנשים יהודיות, מקובלת על הכול.

* * *

האוטופיסטים הציונים אינם מתמודדים במודע ובמפורש עם הרעיונות ועם הגישות השונות של מסורת המשפחה היהודית מזה ועם הרעיונות הרדיקליים של תנועות מהפכניות בדבר שוויון

74 בשנת 1906 התעורר פולמוס עם מורי הגליל באספת המורים הרביעית ביפו, בעת דיון בעיצובם של ימי חג לאומיים. מורי הגליל ביכרו את ט"ו באב, שהיה נהוג לחוג אותו במושבות, על-פני ט"ו בשבט, שזכה לימים לבכורה. 'פרוטוקול האסיפה הכללית הרביעית של אגודת המורים בארץ-ישראל', יפו כ"ג-כ"ג באלול תרס"ו, ארכיון הסתדרות המורים. הד גוסף לקיומו של חג זה, שנחוג במושבות העבריות בראשיתן, ניתן לשמוע בתרועי שירה של אסתר ראב, המשוררת הראשונה בת הארץ: 'לבנה ומחוללה / את יוצאה / אתה מופיע — / ואני קלה וצוהלת / מניפה חרב נוצצת, / ובעצם צהרים, / בשדות לבנים מאור, / את דיננו גזרתי / באחת!', 'א' ראב, כל השירים, עורך א' בן עזר, תל-אביב 1988, עמ' 31.

האישה מזה, ומכאן שפע הסתירות באוטופיות. הקירבה בין כתיבת אוטופיות ציוניות לצינונות כתנועה אוטופיסטית מגשימה תרמה גם היא לריסונם ולמיתונם של רעיונות חדשניים, שנתקלו בהתנגדות במעבר מן הרמה הקוגניטיבית לרבדים הרגשיים. כפל פנים זה, המסר המוצהר והמסר הסמוי, הסיפור וההתנאי-סיפור, מאפשרים לאוטופיה הציונית להיות מתקדמת וליברלית לכאורה, ובה בעת להמשיך ולטפח סטריאוטיפים מיניים שמרניים.

אף שהנשים מהוות רכיב חשוב בעלילה בחלק ניכר של האוטופיות, אין להן זהות משל עצמן ואין להן קול, אין הן ממלאות תפקיד משמעותי במהפכה הציונית, והן נותרות שוליות בחברה החדשה, חסרות מודעות עצמית, אפוליות ומקבלות את ההגדרות הגבריות באשר לזהותן ותפקידיהן. ה'ז'אנר האוטופי, המצטיין בביקורת על המבנה החברתי הקיים ובהצגת דגמים רדיקליים חדשים, אינו מציע למעשה דגם חדש ליחסים בין גברים לנשים במדינה היהודית האוטופית, וזאת אף באותן יצירות המציגות לכאורה שינויים מפליגים במבנה המשפחתי והחברתי. האוטופיות הרדיקליות מציגות מצב שבו מאבדת האישה את תפקידיה המרכזיים במשפחה, כשתפקידי החינוך וניהול הבית מועברים לקהילה, ואין היא רוכשת תפקידים חדשים. האישה נותרת קרחת מכאן ומכאן בלא שכותבי האוטופיות מודעים לבעייתיות בדגם שהם מציגים, ואינם מתמודדים עם הקשיים שהמצב החדש מעורר.

הן באוטופיות והן בחברה המהפכנית ההולכת ונוצרת באותה עת בארץ-ישראל נותר היחס לאישה ביסודו ללא שינוי. ועם זאת, ההתפתחות בארץ הקדימה, כאמור, את האוטופיה הציונית. למרות כל הקשיים העומדים בדרכן, הנשים הארצישראליות מודעות למצבן ומבקשות לשנותו, ופעמים הן אף מצליחות בכך, בעוד הנשים באוטופיות הציוניות נותרות נאמנות לזהות השמרנית הכנועה שנתנו להן הסופרים הגברים.

יש אולי מי שיבקש לפרש את היחס לנשים באוטופיות ובמעשה הציוני כפועל יוצא של התרבות הלאומית החדשה המפתחת את הסמלים של 'יהדות השרירים', המציגה את הגבריות, הכוח והתעוזה כדימויים המרכזיים של התרבות החדשה. בתרבות 'גברית' זו אין מקום לנשים ולנשיות כסמלי תרבות. הנשים הזדהו עם ההגדרות הגבריות, שהיו ארוגות בתוך מסכת האידאולוגיה הציונית והיוו חלק חשוב מן האתוס הציוני אשר דחה את הסמלים הנשיים, הרוחניים, התלושים והחלשים של יהדות הגולה. תהליך זה הביא להתכחשות של הנשים לנשיותן, למאמציהן להידמות לגברים בעבודה קשה כשדה בשמש הלוהטת ולשינויים בהופעתן החיצונית. אולם פרשנות זו אינה חלה על האוטופיות הציוניות. שכן אלו הן יצירות שהמסר שלהן אינו של גבורה ומאבק אלא של שלום, אחווה כלל-אנושית, סובלנות ופתיחות. זהו מסר של אינטלקטואלים יהודים ליברלים, חילוניים ברובם, שפנטזיות לאומית וכוחנית היא מהם והלאה. בניגוד למסר שלה בתחומים אחרים, ובסתירה לו, אין האוטופיה הציונית מבקשת לשנות את המצב הקיים בתחום יחסי השליטה של גברים על נשים, ואפילו כאפשרות ספרותית אוטופית אין היא רואה בכך חלופה עדיפה למצב הקיים.

האוטופיה הציונית כדימוי של מה שמן הראוי שיהיה והצינונות כתנועה אוטופית מגשימה מדגימות את הקושי שבהצגת אידאות חדשות, הנוגדות את הנורמות ואת האינטרסים של האידאולוגיה השלטת ושל מוקדי הכוח החברתיים והמשפחתיים. באופן פרדוקסלי שימשו מתן זכות הבחירה לנשים בהסתדרות הציונית וקבלת האידאולוגיה השוויונית על-ידי חוגי השמאל

אבני נגף בדרכן של הנשים, שכן הם יצרו אשליה של שינוי ושוויון. המיתוס של שחרור האישה העבריייה ועמידתה שכם אחד עם הגברים ככיבוש העבודה וההגנה היה לנשים לרועץ. נוצרו דימויים מוטעים, ששימשו מסך הסוואה נוח והגנה בפני ביקורת ודרישות לשינוי. הנשים נלכדו בתוך רשת זו, ועזרו לחזק את האמונה באשליה שיצרה. בדומה למצבן של נשים בתנועות רדיקליות מהפכניות אחרות, גם בתנועה הציונית ובחוגי השמאל הארצישראלי דחו את העיסוק בשאלת הנשים 'לאחר המהפכה', וסירבו לראות בה שאלה נפרדת משאלות השחרור הלאומי והחברתי. הנשים, שחששו מפעולה נפרדת, קיבלו את הגדרות המצב והזהות שעיצבו עבורן הגברים, ורק יומניהן ומכתביהן מבטאים את תחושת הנבגדות.

האוטופיזם הציוני, המשקף מערכות ערכים מתחרות, מציג ארבעה דגמים חלופיים של התמודדות עם 'שאלת האישה'. בדגם האחד ישנה התעלמות מן הרעיונות החדשים של שוויון הנשים; הדבר בא לידי ביטוי באוטופיה של אייזלר, וכך נהג חלק הארי של אוכלוסיית היישוב בתקופה הנדונה. בדגם השני קיימת מודעות למערכת הערכים האחרת, אולם אין היא נתפסת כחלופה ריאלית; והדבר בא לידי ביטוי באוטופיה של הרב פריה מנדס ובקרב חוגי הציונות הדתית. הדגם השלישי מציג עימות עם מערכת הערכים האחרת כאפשרות ריאלית, העשויה להחליף את מערכת הערכים המסורתית.⁷⁵ דגם זה אינו מצוי באוטופיות הציוניות, אולם הוא מתגלה בחטיבות מסוימות של התנועה הציונית, כמו בקרב מפלגות השמאל, בתנועה הקיבוצית ובקרב ארגוני נשים של המרכז והימין הפוליטי. הדגם הרביעי מציג תגובה רב-ממדית, שבה מערכת הערכים החדשה מתקבלת ברמה אחת בשעה שהערכים המסורתיים נותרים ללא שינוי ברמה אחרת. זוהי החלופה השכיחה ביותר באוטופיות ובתנועה הציונית. הדילמות שעוררה 'שאלת האישה' זכו לתגובות שונות ברכדים שונים, אך ככולן שלטה קבלה להלכה של זכות הנשים לשוויון ללא ביצוע השינויים המתחייבים מעמדה זו.

75 על ההבחנה בין חלופות שונות במצבי עימות בין מערכות ערכים מתחרות ראה: B. Williams, *Moral Luck*, Cambridge, 1981, ובמיוחד — עמ' 132-143.

תעודה

כינוס נציגי היישוב החדש, יפו 1894

יורם מיורק

מבוא

כחול המועד פסח תרנ"ד (אפריל 1894) התכנסו בבית-הספר לבנים ביפו 20 איש לדיון בן יומיים על בעיותיו של היישוב היהודי החדש בארץ. ליד שולחנות, שעליהם נערכה סעודה חגיגית,¹ נפגשו נציגי כל המגזרים החשובים של ציבור זה. אלה לצד אלה ישבו חובבי-ציון ובראשם יושב-ראש הוועד הפועל ביפו של הוועד האודסאי,² יהודה לייב בינשטוק,³ פקידי הבארון רוטשילד בהנהגתו של חיים חזן, מנהל מושבות יהודה, אנשי חברת כ"ח, שהבולטים בהם היו יוסף נייגו ונסים בכר, ומתיישבים מהמושבות השונות. על-אף שחוקרים אחדים התייחסו לוועידה במחקריהם,⁴ לא פורסם פרוטוקול הדיונים מעולם, ולא ניתנה הדעת על ההרכב יוצא הדופן של משתתפי האסיפה. החיבור הנוכחי בא למלא חלל זה.

הרעיון לכנס אסיפה של נציגי היישוב היהודי החדש בארץ החל להתגבש בחוגים שונים בראשית שנות התשעים. תרם לכך המשבר הקשה שעבר על היישוב עקב מצבם של העולים מרוסיה, שנמלטו משם בעקבות גזירות תר"ן-תרנ"א. רכישות הקרקעות המבוהלות, הסתבכות הוועד הפועל ביפו בהנהגתו של זאב טיומקין ברכישות אלה והחובות הכבדים שנותרו בעקבותיהן וכן הצורך לסייע לעולים להגיע לחוף למרות האיסור הרשמי על עלייתם ולממן את חזרתם לרוסיה של אלה שלא נמצאה עבורם עבודה — כל אלה דרשו פעולה משותפת ואיחוד כוחות. הראשון שהציע, כבר בשנת 1891, להקים מסגרת יישובית משותפת על רקע זה היה בכר, מנהל בית-הספר של חברת כ"ח בירושלים והבכיר בנציגי החברה בארץ. בכר תכנן הקמת ועד שישתתפו בו, בין היתר, פקידיו של

1 התוכנית כללה גם צילום משותף של כל משתתפי האסיפה 'למען עשות לה שם וזכר'. ראה: פרוטוקול ישיבת הנהגת בני-משה ביפו, כ"ט באדר ב תרנ"ד (6 באפריל 1894), אצ"מ, A35/59.

2 הוועד האודסאי היה ההנהגה של תנועת חיבת ציון ברוסיה. בשנת 1890, כאשר זכה להכרה מטעם שלטונות רוסיה, הקים הוועד נציגות רשמית בארץ-ישראל — הוועד הפועל ביפו.

3 פרטים ביוגרפיים על משתתפי הוועידה ראה ברישומים הביוגרפיים להלן.

4 י' קלזנר, מקטוביץ עד באול, ב, 'ירושלים תשכ"ה', עמ' 274-276; י' קולת, 'פועלי העליה הראשונה', מ' אליאב (עורך), ספר העליה הראשונה, א, 'ירושלים תשמ"ב', עמ' 367-370; הנ"ל, 'מבוא: העם היהודי ורעיון היישוב הלאומי בארץ ישראל', י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העליה הראשונה, א: התקופה העות'מאנית, 'ירושלים תש"ן', עמ' סט; J.M. Delmaire, *De Hibbat-Zion au Sionisme Politique*, Lille, 1990, pp. 251-255.

הבארון, אנשי כ"ח והוועד הפועל. כדוגמה לצורך בשיתוף-פעולה ציין, שניתן היה לשחד את השוטרים התורכים בירושלים בסכומים פעוטים בהרבה, לשם שחרור עולים בלתי-חוקיים, שנאסרו לקראת גירושם מהארץ, מאשר נוהג הוועד הפועל לשלם כיפו. תוכניתו נתקלה בהתנגדותה של פקידות הבארון, שלא היתה מוכנה לשתף פעולה עם הוועד הפועל של חובבי-ציון, ובכך ויתר כדי לא להרגיזה.⁵ בכך סבר שמעבר לטיפול בבעיותיהם של העולים החדשים מרוסיה תוכל המסגרת היישובית המתוכננת להביא תועלת בעניינים כגון שיווק משותף של התוצרת החקלאית היהודית.⁶ גם איש כ"ח בכיר נוסף, נייגו, מנהל בית-הספר החקלאי מקווה ישראל, ניסה לשכנע את הנהלת החברה להפקיד את הטיפול ב'פליטים' מרוסיה בידי ועד כ"ח ביפו, שבו היו חברים גם אישים בולטים ממחנה חובבי-ציון בארץ כמו מאיר דיזנגוף, מנחם שטיין ויהודה גרובסקי.⁷

מוקד נוסף של פעילות נמרצת למען הקמת ועד יישובי כללי היתה ההנהגה של בני-משה בארץ-ישראל. מסדר סודי זה — שהוקם על-ידי אחד העם בשנת 1889 על-מנת להוות אופוזיציה בתוך תנועת חיבת-ציון המסורתית על-ידי התרכזות בפעילות חינוכית ותרבותית — העביר בשנת 1892 את 'המרכז העולמי' שלו לארץ-ישראל. במרכז התגבשה קבוצה של עסקנים צעירים ונמרצים, שדחפה בהתמדה להקמת הוועד הכללי. המטרה העיקרית של המסגרת המתוכננת היתה הוקעת משטר האפוטרופסות של הבארון רוטשילד, שבני-משה ראו בו שורש כל רע. דיזנגוף, שיחד עם ד"ר הלל יפה ויהושע אייזנשטדט-ברזילי, היה מן הדמויות הבולטות בקבוצה זו, הביא בינואר 1893 בפני חברי הנהגת בני-משה הצעה המשותפת לו ולנייגו להקים 'ועד מרכזי לכל ענייני היישוב', שיתבסס על חברי סניף כ"ח ביפו. הצעתו נדחתה, אמנם, בטענה שלא כל חברי הסניף מקורבים דיים לענייני חיבת-ציון, אך בתגובה נקבע עקרון חשוב, ולפיו יש לבחור ועדים לכל תחום ותחום מחיי היישוב, ומחברי ועדים אלה ניתן יהיה להקים את הוועד המרכזי.⁸

הפעילות למען הקמת הוועד הכללי קיבלה משנה תוקף בראשית שנת 1894 בזכות תפנית מפתיעה בעמדתו של הבארון רוטשילד לגבי עתיד המושבות בארץ. במהלך ועידה בינארצית של חובבי-ציון, שנערכה בינואר באותה השנה בפריס, הצהיר הבארון שבכוונתו למסור את ניהול מושבותיו לגוף קבע שייבחר בוועידה, וזאת כדי להבטיח את המשך מפעלו, שבו ראה לא 'עבודה פרטית' אלא 'עבודה תולדתית ולאומית'. הבארון ציין, אמנם, שבשלב הראשון לא ניתן יהיה להסתדר בלעדי אלי שיד, הממונה על מושבותיו בארץ, אך יחד-עם-זאת הבטיח שכאשר יוכשרו אנשים מתאימים מקרב חובבי-ציון, גם בו לא יהיה יותר צורך.⁹ בהשפעת אירועים אלה הפכה הקמת הוועד

5 בכר אל הנהלת כ"ח (פריס), 3 באוגוסט 1891, ארכיון כ"ח בפריס, תיק XXVII E 87. באופן מפתיע הציע כעבור שנה אלפונס בלוך, הפקיד הראשי של הבארון רוטשילד בארץ, לבינשטוק להצטרף כנציג חובבי-ציון לוועד של מנהלי מושבות, שהבארון הטיל עליו להרכיבו. בלוך הציע הצעה דומה גם לדיזנגוף. ראה: כינשטוק אל מ' מרגלית, 31 ביולי 1892, מימים ראשונים, ב, עמ' 206; דיזנגוף אל אחד העם, 20 ביולי 1892, אצ"מ, A.35/20. ככל הנראה לא יצאה תוכנית זו אל הפועל.

6 בכר אל נייגו, 12 ביוני 1894, אצ"מ, J41/207.

7 נייגו אל הנהלת כ"ח (פריס), 23 באוגוסט 1892, ארכיון כ"ח בפריס, תיק XL VIE 126. וראה גם: דלמר (לעיל, הערה 4), עמ' 757. חברת כ"ח תרמה כספים על-מנת לאפשר החזרת הפליטים לרוסיה.

8 פרוטוקול ישיבת הנהגת בני-משה ביפו, י"ח בטבת תרנ"ג (6 בינואר 1893), אצ"מ A.35/59. על נסיונותיו של נייגו לפעול למען הכרה בסניף כ"ח ביפו כמוסד כללי יישובי ראה לעיל, וראה גם הערה 7.

9 ר' בריינין אל מ' אוסישקין, 1 בפברואר 1894, אצ"מ, A.24 3א/6. דיווח דומה, אם כי מפורט פחות, שלח א' לודוויגס אל אחד העם, 20 בינואר 1894, בסל"א כ"א, ארכיון אחד העם, תיק 524. על ועידת חובבי-ציון בפריס ראה: קלוזנר (לעיל, הערה 4), עמ' 259-255.

הכללי ל'תוצאה טבעית'¹⁰ של הוועידה הפריסאית, משום שהתעורר צורך לייסד מסגרות שתוכלנה להתמודד עם האתגר החדש. בראשית מארס קבעה הנהגת בני-משה את מטרות הוועידה ואת תוכניתה. המטרות שנקבעו הדגישו את הצורך באיחוד כל הכוחות הפועלים למען היישוב ואת התועלת שבחילופי דעות חופשיים, שהם כשלעצמם עשויים לתרום ל'תיקון קלקלות שונות'.¹¹ כמרכן סוכם שה'קוראים לאסיפה' יהיו בינשטוק ונייגו.¹² חסותו של בינשטוק – שהיה נתון להשפעתו של אייזנשטדט,¹³ שבנוסף לתפקידו בהנהגת בני-משה היה גם חבר הוועד הפועל וסגנו של בינשטוק – היתה נחוצה כדי לאפשר לבני-משה לא להיחשף.¹⁴ נייגו, לעומת זאת, זכה לכבוד זה, ללא ספק בזכות פעילותו למען הקמת הגוף המשותף במסגרת תפקידו כגזבר סניף כ"ח ביפו.¹⁵ ימים ספורים מאוחר יותר הראו דיזנגוף ויפה את תוכנית האסיפה לשייד, שביקר אז בארץ, והוא הסכים לכך שגם פקידי הבארוך יטלו בה חלק.¹⁶ התפתחות זו, גם אם היתה אישור נוסף לכך שבפריס נשבו באותה העת רוחות חדשות, חייבה שינויים בתוכנית האסיפה, מכיוון ששייד התנה את הסכמתו בכך שלא ידברו באסיפה על 'הנהגת הפקידות אשר במושבות'.¹⁷ אף-על-פי שנושא זה היה צריך לעמוד במרכז הדיונים של הוועידה ואף-על-פי שכבר הופצו הזמנות שבהן נכתב במפורש שמטרת הוועידה היא 'נל'טכס עצה במה להטיב מצב עיני המושבות',¹⁸ הסכימו אנשי בני-משה לקבל את התנאי.¹⁹ נראה שידו הארוכה של שייד השפיעה גם על בחירת הנציגים מבין פקידי שהשתתפו באסיפה. יעקב בנשימול מזכרון-יעקב 'הותיק מבין פקידי הברון ובעל השפעה גדולה עליו',²⁰ שהמארגנים היו מעוניינים בהשתתפותו, לא הגיע לאסיפה, ולעומת זאת, לא התכוונו המארגנים להזמין את חיים חזן, ראש הפקידות החדש שהיה נאמן לחלוטין לשייד, אך הוא כפה את עצמו עליהם לאחר ששמע על האסיפה 'במקרה'.²¹

האסיפה שהתכנסה ביפו לא היתה אלא שלב ראשון של ההתארגנות הכוללת. תפקידה היה לבחור ועדים מקצועיים לתחומי החיים השונים של היישוב, שיחקרו את מצב העניינים בתחומים

- 10 ה' יפה אל נמען בלתי-מזוהה, 13 במארס 1894, אצ"מ, A31/1. מכתב זה לא פורסם בספרו של יפה 'דור מעפילים', ראה להלן, הערה 14.
- 11 פרוטוקול ישיבת הנהגת בני-משה ביפו, כ"ט באדר א תרנ"ד (7 במארס 1894), אצ"מ A35/59.
- 12 שם, שני האישים, אכן, חתמו על הזמנות לוועידה, ראה: הזמנה לאסיפה, אדר ב תרנ"ד, אצ"מ, A9/49.
- 13 אחד העם אל לשכת בני-משה ביפו, י"ד בכסלו תרנ"ג [3 בדצמבר 1892], א' סימון (עורך). אגרות אחד העם, א, תל-אביב תשט"ז, עמ' 40.
- 14 'אנו רוצים לסדר את האסיפה לפני נסיעתו של בינשטוק [לאודסה]... כי הוא חיוני כיושב ראש וכיהן נומינלי של הכנס' [ההדגשה שלי, י"מ] כתב יפה אל מ' בן עמי, 19 בפברואר 1894, אצ"מ, A31/1. קטע זה של המכתב לא פורסם בספרו של יפה 'דור מעפילים'. במכתב אחר העלה יפה חשש שמא בינשטוק ייבהל ויפסיק את הפעילות למען האסיפה אם ייוודע לו שהיא עלולה לעורר את חשד השלטונות. ראה: יפה אל גרובסקי ואייזנשטדט, 22 במארס 1894, ה' יפה, דוד מפעילים: זכרונות, מכתבים וימן, ירושלים תשל"א, עמ' 88.
- 15 סניף כ"ח ביפו הוקם בשנת 1891 ביוזמתו של דיזנגוף ששימש גם נשיאו. ראה: דיזנגוף אל הנהלת כ"ח בפריס, 22 באוקטובר 1891, ארכיון כ"ח בפריס, תיק X B. על נסיגתה של דיזנגוף להפוך את הסניף למסגרת כלל-יישובית ראה לעיל.
- 16 יפה אל בינשטוק, 11 במארס 1894, יפה (לעיל, הערה 14), עמ' 85.
- 17 פרוטוקול, לעיל, הערה 1.
- 18 הזמנה לאסיפה, לעיל, הערה 12.
- 19 פרוטוקול, לעיל, הערה 1.
- 20 דיזנגוף ויפה אל בינשטוק, 17 במארס 1894, אצ"מ, A25/87.
- 21 שם, שם.

אלה ויגבשו מסקנות לגבי פעולה בעתיד. הוועדים היו צריכים להגיש את תוצאות חקירותיהם ואת מסקנותיהם להתכנסות הבאה של האסיפה, לצורך קבלת אישורה, ואז לגשת לביצוע מסקנות אלה.²² בנוסף לוועדים המקצועיים תוכנן, כנראה לצורך תיאום ופיקוח, גם ועד מרכזי שבו עתידים היו להשתתף נציגים של שלושת הגופים העיקריים שלקחו חלק באסיפה – חובבי-ציון, כ"ח ופקידות הבארון.²³ מדובר היה, אם כן, בהתארגנות דו-שלבית, שכללה מעין גוף מחוקק – האסיפה הכללית שצריכה היתה להתכנס מדי פעם – וגוף מבצע – הוועדים המקצועיים שאמורים היו לפעול באופן קבוע ולהיות כפופים לאסיפה. זמן קצר ביותר לאחר תום האסיפה, כאשר הוועדים לא הצליחו עדיין לקיים אף לא מושב אחד, הגיעה הוראה מהבארון רוטשילד שאסרה על אנשיו בארץ להשתתף בעבודתם.²⁴ ההסבר שניתן לצעד זה היה שפעילות הוועדים עלולה לעורר את חשדנותם של השלטונות העות'מאניים,²⁵ אך אנשים שהיו מקורבים לעניין הבינו שהסיבה האמיתית נעוצה היתה בלחצו של שייד, שחשש מתוצאות החקירה, על הבארון.²⁶ במקביל לכך נסוג הבארון גם מתוכניתו הכוללת לרפורמה מרחיקת-לכת בהנהגת המושבות,²⁷ והחזיר על כנו את המשטר הישן של אפטרופסות ומעורבות אישית. נראה שהפרשה כולה, החל בדבריו של הבארון בפני צירי ועידת חובבי-ציון בפריס בינואר ועד לאיסור להשתתף בוועדים המקצועיים במאי, נבעה ממאבקים שנערכו בסביבתו של הבארון בין המצדדים ברפורמות לבין השמרנים בראשותו של שייד. בשלב זה היתה ידם של השמרנים על העליונה.²⁸ יציאת אנשיו של הבארון רוטשילד מן הוועדים מוטטה את המפעל כולו, והסודיות הגדולה שאפפה את הדיונים גרמה לכך שיישכח כמעט לחלוטין.²⁹ למרות כשלונו של המפעל הוא מהווה, ללא ספק, ציון-דרך חשוב בתולדות היישוב היהודי החדש בארץ. לראשונה הכירו כל המגזרים החשובים של ציבור זה שיש הכרח באיחוד ובפעולה משותפת, והיו מוכנים ללכת לפשרות כואבות מאוד כדי להשיגם. המאפיין החשוב הנוסף של הנסיון הוא בכך שהיה פרי יוזמתם ופעולתם של בני היישוב עצמם ללא עזרה ואולי אף ללא ידיעה של הממונים עליהם בחוץ-לארץ.³⁰

- 22 ראה: פרוטוקול, דיוני האסיפה; יפה אל ד' סליפאן, 15 במאי 1894, יפה (לעיל, הערה 14), עמ' 93. השווה גם עם החלטות הנהגת בני-משה, לעיל, הערה 8.
- 23 כבר אל נייגו, 12 באפריל 1894, אצ"מ J41/207. ראה גם פרוטוקול האסיפה להלן.
- 24 בינשטוק או אוסישקין, ט"ז באייר תרכ"ה (10 במאי 1894), אצ"מ, A24/3; פרוטוקול ישיבת הנהגת בני-משה ביפו, י"ח בסיוון תרנ"ד (22 ביוני 1894), אצ"מ, A35/59. לאחר השתדלות מיוחדת בפריס, באמצעות מזכיר הוועד המרכזי של חובבי-ציון שם, אמיל מאירסון, הותרה התכנסות של ועד הפועלים וועד החקלאות, אך גם אלה קיימו רק ישיבה אחת בלבד. על חלקו של מאירסון בפרשה ראה: י' מירוק, 'אמיל מאירסון וראשית המעורבות של חברת יק"א בארץ-ישראל', קתדרה 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 67-79.
- 25 בינשטוק אל אוסישקין, שם; מאירסון אל ד'אביגדור, 27 ביוני 1894, אצ"מ, A2 73/6.
- 26 מאירסון אל ד'אביגדור, שם; בינשטוק אל אוסישקין, י"ז בסיוון תרנ"ד [21 ביוני 1894], אצ"מ, A24 1/4. את המסקנה שהחשש מן השלטונות שימש כתירוץ בלבד מחזקת העובדה שבכך סיפר על האסיפה ביוזמתו למושל ירושלים, ראה: כבר אל נייגו, 11 באפריל 1894, אצ"מ, J41 207.
- 27 מירוק, לעיל, הערה 24; א' אורן, חיבת ציון בבריטניה, 1878-1898, תל-אביב תשל"ד, עמ' 168-169.
- 28 נראה לנו שהפרשה כולה מערערת את הדעה המקובלת שהבארון העביר את מושבותיו בארץ לידי חברת יק"א בשנת 1899 עקב דחף רגעי שנבע ממצוקה אישית שנגרמה על-ידי מחלה קשה. נראה שכבר בשנת 1894 חיפש מסגרת שניתן להעביר לידיה את ניהול המושבות, אך נסוג מתוכניתו ברגע האחרון.
- 29 'הכנסייה הגדולה', שהתקיימה כעבור 10 שנים בזכרון-יעקב זכתה לתהודה גדולה בהרבה בזכות הדיווח עליה בעיתונות, אם כי גם היא הסתיימה בכשלון.
- 30 לא נמצאה כל עדות לכך שהמעורבים בהכנת הוועדה, פרט לפקידות הבארון, התייעצו עם הגופים בחוץ-לארץ שאליהם היו קשורים. בני-משה עדכנו, אמנם, את אחד העם לגבי תוכניתיהם, אך הוא לא התייחס לכך.

* * *

פרוטוקול דיוני האסיפה נרשם על-ידי שני מזכירים שונים,³¹ בצרפתית ובעברית, ושני הנוסחים השתמרו.³² השוואתם הראתה שקיימים ביניהם הבדלים משמעותיים, אך יחד-עם זאת היה קשה להצביע על אחד הנוסחים כעדיף על השני. על כן החלטנו, באופן טבעי, להעדיף את הנוסח העברי, והוספנו לו בסוגריים מיוחדים < > קטעים בעלי חשיבות מן הנוסח הצרפתי, שלא נכללו בגרסה העברית. קטעים אלה תורגמו לעברית 'עכשווית', ועל כן הם שונים מבחינה לשונית מן הפרוטוקול כולו המתפרסם בצורתו המקורית, פרט לשינויים בודדים בכתוב ובפוסק.

31 ראה על כך בעמוד הראשון של הפרוטוקול.

32 הנוסח העברי שמור בארכיונו של מנחם אוסישקין באצ"מ, בתיק 6/3א24. הנוסח הצרפתי, פרט לעמוד האחרון שלו, מצוי בארכיונו של ד"ר נ' וייץ, אף הוא שם, בתיק 9/394A. נוסח צרפתי מלא מצוי בארכיון כ"ח בפריס בתיק I C 2.

רישומים ביוגרפיים על משתתפי הוועידה*

בוריס אוסובייצקי, יליד העיר קייב ברוסיה. עלה ארצה בשנת 1886 והחל קריירה ארוכה בפקידות הבארון רוטשילד, תחילה במזכרת-בתיא ואחר כך בראשון-לציון. משנת 1892 היה מנהל היקב בראשון-לציון.

אמיל (יצחק?) אטינגר, יליד אלזס. החל את שירותו בפקידות הבארון בשנת 1885. משנת 1888 היה פקיד בראשון-לציון.

יהושע אייזנשטדט-ברזילי, (1856-1918), סופר, עיתונאי ואיש חובבי-ציון. נולד ברוסיה ועלה ארצה לראשונה בשנת 1887. באותה השנה חזר לרוסיה, שם היה בין המייסדים של מסדר בני-משה. בשנת 1890 עלה בשנית לארץ, והיה פעיל בוועד היפואי של חובבי-ציון ובהנהגת בני-משה. בשנים 1893-1895 פרסם עלון ידיעות על הנעשה בארץ בשם 'מכתב(ים) מארץ-ישראל', שהופץ בחוץ-לארץ בקרב חברי בני-משה.

מאיר אנגל, (?-1863), יליד סמוקוף שבבולגריה. בשנת 1886 התמנה למנהל בית-הספר של כ"ח בחיפה והחל מ-1892 ניהל את בית-הספר לבנים ביפו.

מאיר אפלבוים, (1870-1948), גנן בשירות הבארון. נולד ברומניה, ועלה ארצה בשנת 1882. למד חקלאות באלג'יר, והחל בשנת 1894 היה ראש הגננים של ראשון-לציון.

יהודה לייב בינשטוק, (1836-1894), יליד פולין, שם שימש כרב-מטעם בוואלין. בשנים 1892-1894 היה יושב-ראש הוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו.

* הרישומים הביוגרפיים של אנשי חברת כ"ח מבוססים, בין היתר, על חומר ארכיוני של החברה אשר שמור ב'מרכז לשמירת אוספי תיעוד היסטוריים' (לשעבר 'הארכיון המיוחד') במוסקבה.

נסים בכר, (1848-1931), מורה ואיש חינוך. נולד בירושלים ובשנת 1869 סיים את בית-המדרש למורים של חברת כ"ח בפריס. בשנת 1882 הקים את בית-הספר 'תורה ומלאכה' של כ"ח בירושלים ושימש כמנהלו. בשנת 1897 עבר לניר-יורק.

ישראל בלקינד, (1861-1929), יליד פלך מינסק שברוסיה. עלה ארצה בראש קבוצת ביל"ו. לאחר שהתנחל בראשון-לציון עבר, בשנת 1885, לגדרה. בשנת 1889 יסד ביפו בית-ספר שבו נלמדו כל המקצועות בעברית. בראשית שנות התשעים עבר לירושלים, ועבד כמורה בבית-ספר של כ"ח.

אברהם בריל, (1866-1925), יליד רומניה. עלה ארצה בשנת 1882, והתיישב בזכרון-יעקב. נשלח למונפלייה ללמוד חקלאות, ועם שובו, בשנת 1884, התמנה לסגן מנהל פקידות הבארון בזכרון-יעקב.

יהודה גרזובסקי (גור), (1862-1950), יליד מינסק שברוסיה. עלה ארצה בשנת 1887, והתיישב בראשון-לציון. עבד כמורה לעברית במושבות ובבית-הספר לבנות ביפו. היה מזכיר הנהגת בני-משה ביפו, וחיבר מילונים עבריים רבים.

חיים חזן, (1862-?), יליד בוקרסט. מתחילת שנות השמונים שימש בתפקידי סגן-מנהל ומנהל של בתי-הספר של כ"ח בבולגריה ומרוקו. החל בשנת 1894 היה מנהל פקידות הבארון במושבות יהודה.

חיים חיסין, (1865-1932), יליד מיר ברוסיה. עלה ארצה בשנת 1882 כאחד הביל"ויים. לאחר שחזר לרוסיה, הגיע בשנית ארצה בשנת 1893, ככתב של 'יוסחוד', ירחון יהודי ידוע ברוסיה.

הלל יפה, (1864-1936), יליד סימפרופול. עלה ארצה בשנת 1891, ועבד כרופא בחיפה וטבריה. בשנים 1893-1895 שימש כרופא בזכרון-יעקב, ובה בעת היה חבר פעיל בהנהגת בני-משה ביפו. בשנים 1895-1905 שימש יושב-ראש הוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו.

חיים (שרל) כהן-רייס, (1861-1933), יליד ירושלים. למד חקלאות במונפלייה. היה האגרונום היהודי הראשון בשירות הבארון, ועבד במושבות שונות.

מרדכי לובמן, (1857-1895), יליד גורקי שברוסיה. למד חקלאות ומדידת קרקעות בחרקוב. עלה ארצה בשנת 1884, ועבד כמודד בשירות הבארון. בשנת 1887 התמנה למנהל בית-הספר בראשון-לציון, וזמן מה אחר כך — למפקח על בתי-הספר במושבות הדרום.

אליהו זאב לוין-אפשטיין, (1863-1932), יליד פולין. עלה ארצה בשנת 1890, ויסד וניהל את המושבה רחובות בשם חברת 'מנוחה ונחלה'. היה חבר פעיל של הנהגת בני-משה ביפו. מנשה מאירוביץ, (1860-1949), יליד רוסיה. סיים שם את בית-הספר לחקלאות, ועלה ארצה בשנת 1882 במסגרת ביל"ו. התיישב בראשון-לציון, ושם שימש, משנת 1890, כפקיד ביקב. בשנים 1893-1895 ערך מוסף מיוחד ל'הצבי' בענייני חקלאות. בשנים 1903-1904 היה יושב-ראש הוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו.

אהרן מאיר מזיא, (1858-1930), יליד רוסיה. עלה ארצה בשנת 1888. התיישב בראשון-לציון ושימש כרופא במושבות הבארון.

יוסף נייגו, (1864-1946), יליד אדריאנופול שבטורכיה. למד חקלאות במונפלייה. בשנים 1887-1891 שימש כמורה לחקלאות בבית-הספר החקלאי מקוה-ישראל, ובשנים 1891-1903 היה מנהל המוסד.

מאיר אפלבוים

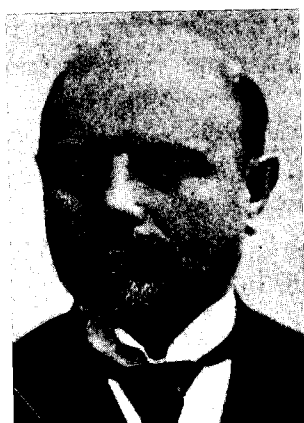
יהושע איזנשטדט-ברזילי

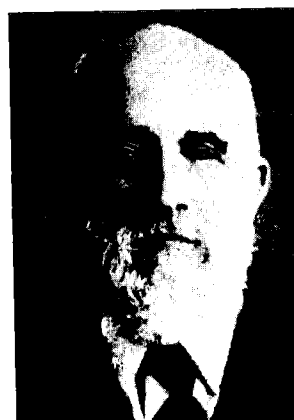
בוריס אוסובייצקי

יהודה גרזובסקי (גור)

ישראל בלקינדר

נסיים בכר

הלל יפה

חיים חיסין

חיים חזן

יוסף(?) נסלר, כימאי. בשנת 1894 יסד בית-חרושת לסבון ביפו.
אברהם סולומיאק, (1863-1943), יליד רוסיה. עלה ארצה בשנת 1885, והתיישב בגדרה. בשנת 1889 עבר לירושלים, ועבד שם בקונסוליה הרוסית.
דניאל ספורטה, (1870-?), יליד סלוניקי. למד חקלאות במונפלייה, ומשנת 1894 היה מורה במקוה-ישראל.
ברוך פאפירמייסטר, (1840-1925), יליד לטביה. עלה ארצה בשנת 1885, והתיישב בראשון-לציון כאיכר עצמאי.
יוסף פיינברג, (1856-1896?), יליד רוסיה. עלה ארצה בשנת 1882. היה חבר בוועד מייסדי ראשון-לציון (ועד חלוצי יסוד המעלה). נשלח אל הבארון רוטשילד בשם מתיישבי המושבה כדי לבקש סיוע. עזב את ראשון-לציון בשנת 1887, ופתח בית-מרקחת ביפו.
נתן קייזרמן, (1864-1945), יליד אודסה. עלה ארצה בשנת 1891. היה חבר הוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו, ולאחר מותו של בינשטוק אף עמד זמן מה בראשו. מאוחר יותר היה מנהל באר-טוביה מטעם חובבי-ציון.
מנחם שטיין, (1855-1916), יליד פולין. למד רפואה בגרמניה, עלה ארצה בשנת 1883, ועבד כרופא במושבות. עבר לירושלים בשנת 1887 ובשנת 1890 התיישב ביפו ויסד שם את בית-החולים 'שער ציון'. משנת 1893 שימש כראש הנהגת מסדר בני-משה ביפו שהיה 'המרכז העולמי' של התנועה.
יצחק שטרקמט, יליד אודסה. למד חקלאות בצרפת. בשנת 1893 התמנה למהנדס ביקב בראשון-לציון. עבר לזכרון-יעקב בשנת 1896 ובשנת 1900 התמנה למנהל מושבות השומרון במינהל יק"א.
שרקון, (Charcon), יליד רוסיה. למד חקלאות בצרפת ובשנת 1894 התמנה לפקיד של הבארון בפתח-תקוה.

1

[illegible]

אמאל נזחה אל חן של ארץ אשכנז אל עמם עבר; לעד פנים דפח סתות אל אלהים ודבריה אל מלאך אלהים ו
 ונעלה אל מקומו.

[illegible]

1919/10/10
 1919/10/10

[illegible][illegible]

פרוטוקול הדיונים

עמוד ראשון מתוך
הנוסח העברי של
פרוטוקול האסיפה; נרשם
על-ידי יהודה גרזובסקי

פרטיכל האסיפה הראשונה אשר היתה באולם בית הספר לנערים ביום א' ב' ניסן א'תתכ"ה.¹ אל האספה באו: ה' אוסובייצקי,² אטינגר, אייזנשטדט, אנג'ל, אפלבוים, בינשטוק, בכר, בלקינד, בריל,³ גרזובסקי, חזן, חיסין, ד"ר יפה, כהן,⁴ לובמן, לוי-אפשטיין, מאירוביץ, ד"ר מזיא, נייגו, סולומיאק, ספורטה, פאפירמייסטר, קיזרמן, ד"ר שטיין, שטרקמט, שרקון. לראש נבחר ה' בינשטוק, לסגן ה' ניסים בכר, למזכיר בצרפתית ה' אנג'ל ובעברית ה' גרזובסקי ולמליץ⁵ ה' בלקינד.

1. **הראש** פתח את האסיפה ויביע תודתו על הכבוד שחלקו לו לבחור בו לראש לאסיפה נכבדה כזאת ויוסף לאמור כי ברור לו כי כל אחד הנאספים עשה את מלאכתו באמונה וימלא את החובה המוטלת עליו ככל אשר יוכל ובכל זאת יודע הוא כי אין כמעט אחד אשר יוכל להתפאר כי בא עד תכלית הדבר שהוא עובד בה וידועות לו גם התוצאות מהנסיונות אשר עשה. אולם עתה אם כל אחד יודיע את כל נדעו לו מנסיונותיו וידעו כל הנאספים את אשר נעשה עד עתה פה והיה להם מושג נכון מכל הישוב. ולכן יקרבו עתה אל מצב המושבות⁶ בכלל וכל החפץ לדבר בענין הזה יכתוב את שמו, אך כי לא יארך הנאום יותר הרבע שעה.
2. ה' **חזן** ביקש את הראש כי יבטיח לו כי הכל אשר ידבר באסיפה לא יפרסמו ברבים כי כן צוהו אדוניו⁶ ואם לא, אז עליו לעזוב את האסיפה.
3. ה' **ד"ר מזיא** אמר כי בודאי יהיו דברים ושאלות כאלה אשר יהיה נחוץ ומועיל לפרסם את ההחלטות.
4. ה' **חזן** ענה כי יוכל להיות כי צריך לפרסם ואולי גם הוא יסכים לזה אבל עליו למלאות את רצון שולחו ואם יהיה דבר אשר כולם ימצאו כי צריך לפרסמו אז טוב לפרסם לא בשם האסיפה.
5. ויען ה' **ד"ר מזיא** כי אך הפרסום בשם האסיפה יביא התועלת הדרושה.
6. ויענהו ה' **סגן** כי באמת האסיפה הזאת היא אך כהקדמה לאסיפות רבות והיא אך כאין וכאפס מול האסיפות אשר תהיינה ולכן עלינו להקריב את התועלת אשר יוכל פירסום האסיפה הזאת להביא בשביל האסיפות העתידות. ולכן עלינו לא לפרסם את הדברים בשום אופן.
7. ה' **אייזנשטדט** אמר כי באסיפה יהיו דברים אשר אי-אפשר לגלותם ולהיפך יהיו דברים אשר אי-אפשר להסתירם ולכן טוב כי אחרי האסיפה יבקרו הראש והסגן וד' חזן את דברי האסיפה ויחליטו מה לפרסם ומה להסתיר.
8. ה' **אוסובייצקי** אמר: הלא כל האסיפה נאספה בשביל הועדים העוסקים בישוב ואם כן די כי ידעו הועדים את החלטות האסיפה.

- 1 8 באפריל 1894, במקור תאריך לחורבן הבית.
- 2 הכוונה לבוריס אוסובייצקי, זאת על-פי האות ב' המתוספת לשמו של אוסובייצקי בהמשך הפרוטוקול. על אחיו יהושע אוסובייצקי ראה להלן, הערה 62.
- 3 הכוונה לאברהם בריל זאת על-פי האות א' המקדימה את שמו בגרסה הצרפתית בהמשך הפרוטוקול. על אחיו דן ראה להלן, הערה 42.
- 4 הכוונה לחיים (שרל) כהן-רייס זאת על-פי האות ח' (Ch) המקדימה את שמו בגרסה הצרפתית בהמשך הפרוטוקול. על אחיו אפרים ראה להלן, הערה 60.
- 5 מתרגם. ככל הנראה דיברו חלק מהנאספים בעברית וחלק בצרפתית, ועל כן היה צורך בתרגום משתי השפות האלה.
- 6 דאי היתה זו פליטת-פה, מפני שהדיון במצב המושבות הורד מסדר-היום של האסיפה (ראה לעיל, במבוא). הכוונה כאן היא לדיון במצב היישוב.
- 6 הכוונה לאלי שיד, בא-כוחו של הבארון רוטשילד לענייני המושבות בארץ. על שיד ראה להלן, הערה 9. הבארון מוזכר בהמשך הפרוטוקול כ'הנדיב'.

9. ה' לובמן אמר כי לדעתו נאספו הנאספים ממוסדות רבים העוסקים ביישוב ומטרת כולם לעבוד יחד לטובת העניין הזה ואם כן אין כל צורך לפרסם החלטות אך כי כל אחד הנאספים ישתדל למלא את החלטות האסיפה.

10. ה' נייגו אמר כי גם לדעתו יש דברים הנצרכים לפירסום.

ה' חזן אמר כי הוא ישלח את פרוטוקול הישיבות לפריס ורק הממונים עליו יוכלו להחליט אם ומה לפרסם.

11. הסגן אמר כי גם הוא יודע כי יש דברים נחוצים לפירסום אך בשביל טובת הדבר צריך לחכות בפירסומם לרשות הנדיב.

כולם הסכימו לזה

הראש הודיע כי הריפורט⁷ על דבר מצב הישוב⁸ לא נגמר היום ומחר יקראוהו ועל כן יקראו עתה אל שאלת הפועלים.

1. ה' אייזנשטדט אמר: הפועלים עתה במצב רע ולרבים אין עבודה, ולאלה אשר יש עבודה קטנה פרנסתם מכלכל את נפשות משפחותיהם, ולכן יעזבו רבים את הארץ, ורבים בערים פה ואין להם גם הוצאות הדרך. ולכן הוא מציע כי תשים הפקידות לבה אל מצב הפועלים – לא לפטר את הפועלים למען יוכלו להשאיר פה ולאלה הנאלצים לנסע תעזור להוצאות הדרך.

2. ה' חזן אמר: ה' שיד⁹ אמר לו כי יודע הוא כי יש לחוץ כחמישים אלף פרנק לטובת הפועלים¹⁰ ולכן הצעתו כי יקנו מה' גרינברג¹¹ את האלף וחמש מאות דולר שיש לו בקוטינה¹² ולהושיב עליהם עשרה פועלים 'טובים' כי יעבדו את האדמה הטובה לזריעה. והנדיב משכיר להם בתים במושב¹³ במחיר מצער עשרים פרנק לשנה הבית, ובסוף השנה ישיבו את ההוצאות אשר הוציאו חובבי ציון על הזריעה והמותר¹⁴ יהיה להם ופרנסתם תגדל מעט מעט עד כי יוכלו לבנות להם בתים על אדמתם. ואם הנסיון יעלה טוב ימכור הנדיב גם מאדמתו להם 'כדי להושיב מתיישבים חדשים'. ואך בתנאי הזה ישכיר להם את הבתים אך יחתמו הם וחובבי ציון כי באם אשר ידרשו מהם כי יעזבו את הבתים ויצאו בלא כל תביעות וטענות.

3. הראש: לחובבי ציון יש יותר מחמשים אלף פרנק אולם הם החליטו כי עד אשר לא יהיה להם מאה אלף

7 דין וחשבון.

8 ראה להלן.

9 אלי שיד (1841-1922), מיופה כוח של הבארון לניהול מושבותיו בארץ בשנים 1883-1889. ישב דרך קבע בפריס, שם היה גם ממונה על מוסדות צדקה של יהודי פריס.

10 סכום זה נאסף בקרן מיוחדת שהוקמה בחסות הוועד האודסאי לטובת הפועלים. אין ספק ששייד למד זאת במהלך ועידת פריס, שבה השתתף כנציג הבארון רוטשילד. הוועידה לא עסקה אמנם באופן רשמי בשאלת הפועלים, אך נושא זה נדון בהרחבה בשיחות פרטיות בין הצירים. ראה: א' לדוויפול אל אחד העם, 12 בפברואר 1894, בסל"א כי"א, ארכיון אחד העם, תיק 524.

11 אברהם גרינברג (1841-1906) סוחר מבסרביה, משנת 1890 היה חבר הוועד האודסאי של חובבי ציון, ובשנים 1891-1906 היה יושב הראש שלו.

12 קוטינה היא קסטיניה, כלומר בארטיביה. בשנת 1890 קיבל גרינברג 1,500 דונם מאדמות בארטיביה מאת הבארון רוטשילד בתמורה לשטח קרקע דומה ביסודיה המעלה. גרינברג, שפעל בשם קבוצת חובבי ציון, התכוון להשתמש באדמות אלה כעתודה קרקעית עבור גדרה. ראה: D. Giladi, *Be'er Tuviya (Kastina): 'The Failure of a Settlement', Zionism*, 1 (Spring 1980), p. 14.

13 אדמות בארטיביה נרכשו על ידי הבארון רוטשילד בשנת 1888 עבור קבוצת יהודים מבסרביה. פקידות הבארון, שראתה במתיישבים פועלי יום לכל דבר, הקימה עבורם מספר בתי עץ. ראה: גלעד, שם, עמ' 11-12.

14 היתרה לאחר החזר ההוצאות של חובבי ציון.

פרנק לא יעשו דבר.¹⁵ אך כל ההצעה הזאת היא אך בעתיד אולם עתה צריך להשתדל לתקן את מצבם בהווה כי הם באמת במצב נורא.

4. ה' איינשטדט: הצעת ה' חזן היא נפלאה מאד והיותר טובה להיטיב את מצב הפועלים בעתיד ולהושיבם על האדמה והוא הציע כי יתנו לעד אשר יבחרו להתעסק בשאלת הפועלים כי יבחר [!] את ההצעה לפרטיה ובודאי יתן ה' גרינברג את אדמתו לחובבי ציון כי ישלמו לו מחירה לפרקים,¹⁶ ובודאי [ת]תקבל ההצעה באודסה,¹⁷ אך עתה צריך לשים לב למצב הפועלים הרעבים עתה. ואם כן הוא מציע כי הועד ישים לב למצוא מקום לעזור לפועלים שאין להם מלאכה כי יוכלו ללכת מפה ולא יהיו פה למשא ולא ירעבו פה בחוצות או לבקש להם עבודה פה.

5. ה' לוי-אפשטיין: לתקן את ההווה כמעט אי-אפשר, כי אם אין עבודה אז עליהם ללכת מארצנו, ואת הפקידות יש לבקש אך כי יפטרו את החלשים ואת העצלים וישאירו איתם את הבריאים והחרוצים. ולאלה ההולכים מפה צריך למצוא מקום לעזור להם להוצאות הדרך. ועל דבר מצב הפועלים בעתיד היו כבר הרבה הצעות, והצעת ה' חזן אמנם טובה היא כי גם היא חושב כי ה' גרינברג יתן את אדמתו לעשות שם נסיון, ובכלל טוב הוא לעשות נסיון בזריעה אשר כמעט עד עתה לא נעשה כצריך. אך עלינו לדעת כי את תוצאות הנסיון ידעו אך אחרי שלש או ארבע שנים ולכן חושב הוא כי על הועד יהיה לבקש גם הצעות אחרות ואמצעים אחרים להיטיב את מצב הפועלים בעתיד. ויציע גם הוא הצעתו כי אצל כל מושבה יבנו בתים למשפחות אחדות <לפועלים הטובים ביותר> אשר תמצאנה תמיד עבודה במושבה, ולכל משפחה יתנו בית קטן, רפת, כעשרה דולם אדמה, שתיים או שלוש פרות, עופות, ואז תוכל המשפחה במשכורת הפועל בכרם או בשדה ובעבודת בני המשפחה בגן הירקות ובחלב הפרות לחיות חיים מרווחים. ולפי חשבונו יעלה למשפחה לכל היותר 2500 פרנק ואם יקחו עשרה פועלים יעלה כעשרים וחמישה אלף פרנק. ואם כן צריך אך כי הפקידים יסכימו לקחת אל מושבותיהם מספר משפחות אשר יתנו להן עבודה תמיד.

6. ה' חזן: מצב הפועלים במושבות איננו כל כך רע. יותר ממאה פועלים עובדים במושבות הנדיב ביהודה ולהם עבודה תמידית ולרבים יש גם דירות. <הם מקבלים שכר שבין 6 ל-11 פיאטר (2 פרנק) ליום, דיור וטיפול רפואי>. ועתה יעשו נסיונות רבות בעקרון¹⁸ בפתח תקוה וגם שם יקבלו פועלים רבים, ואם אנחנו רואים פועלים בלי עבודה בודאי הם חלשים או עצלים שלא יצלחו למלאכה או אינם חפצים בה. <ואם כמה מהם גורשו מזכרון יעקב,¹⁹ זה בגלל חוסר משמעת>. אך במושבות נותנים תמיד עבודה לפועלים עברים, אם יש עבודה>. הצעת ה' לוי-אפשטיין טובה בכלל אך יש פרטים בה שלא נכונים המה: אין אדמה לקנות במושבות, אין מים להשקות את הגנים לירקות ולבד זאת תעלינה ההוצאות גם לזה פי שנים או פי שלוש מחשבון ה' לוי-אפשטיין.

7. ד"ר מזינא: כמה גדלה שמחה לראות ולשמוע את הויכוח הזה, בו יש לראות את פעולת האסיפה לקרב את הרחוקים. עד עתה היו רחוקים פקידי הנדיב מפקידי חובבי ציון ואיש לא ידע את רעהו ולא שמע ממנו דבר ועל ידי זה רחקן איש מרעהו, ועתה ידעו האחד את אחיו והסכימו איש לרעהו. בנוגע לפועלים אמר כי צריך לבקש אמצעים לעזור לפועלים ההולכים מפה, ועל דבר הטבת מצבם בעתיד חושב הוא כי טוב תעשה הפקידות להבדיל בין פועל חרוץ לפועל עצל <וליצור, אם הדבר אפשרי, מקום לתחרות> ואז יחדלו פועלים

15 זאת, לפחות, היתה הצעתו של גרינברג, שנדונה בישיבת הוועד האודסאי בינואר 1894. ראה: י' קלזנר, מקאטוביץ עד באול, ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 214.

16 בתשלומים.

17 הכוונה לוועד האודסאי של חובבי ציון.

18 מזכרת בתיא.

19 באלול תרנ"ג גורשו מספר משפחות פועלים מזכרון-יעקב בפקודת שייד בטענה שהן גורמות נזק למושבה. ראה: בית הלוי (יהושע ברזילי-איינשטדט) (עורך), מכתבים מארץ ישראל, ו (כ"ט באלול תרנ"ג), עמ' נה.

עצלים והחרוצים יקחו מחיר טוב. והצעת ה' ליון-אפשטיין לא טובה בעיניו כי היא אך תעורר קנאה ושנאה בין הפועלים, ולא יקשרם אל הארץ.

8. ה' חזן: יש גם עתה הבדל בין פועל עצל לחרוץ אך בשום אופן לא תוכל הפקידות להרים את שכר העבודה משני פרנק ליום.

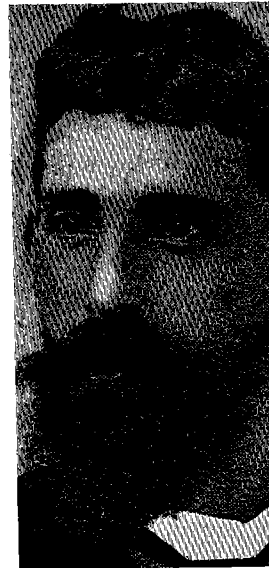
9. ה' בכר: 'שאלת הפועלים היא, ללא ספק, חשובה מאוד, אך לא ניתן להגיע להחלטות רציניות ללא קבלת נתונים מדויקים. מר אייזנשטדט יציג רשימה, נתונים סטטיסטיים²⁰ ואז ניתן יהיה להגיע למסקנות. פה כולנו מדברים אך על דבר הפועלים מבני רוסיה ורומניה, אבל עלינו לשים לב גם אל יושבי הערים מכבר 'החתימים' מהם רבים המתים ממש ברעב. ויש ערים כמו ירושלים או צפת אשר רוב היושבים המה יהודים ולכן יביטו הגוים עלינו בשנאה מפני רובנו. ויש ערים רבות אשר לא תדרוך בהם עוד כף רגל איש יהודי כמו יריחו ועוד. ושם יש מקום להושיב בעלי מלאכה, בעלי מסחרים [!] קטנים ולעזור להם במעט ויוכלו הם להיות שם ועין רעה לא תשלט בהם. ולבד זאת הנה ערבי אחד עשיר נכבד בא לבקש ממנו כי יתן לו עברים פועלים לעבוד את אדמתו ולו אדמה במקומות רבים והוא ישלם להם כמו לפלחים >אך אין זו בושה להידמות לאיכרים אמיתיים של הארץ. נכון הדבר, שהיהודים לא יוכלו להפוך לבעלי האדמות שאותן הם יעבדו, אך יקבלו חלק מן היבול. ואם תמצא מלאכתם חן בעיניו יוכל לקחת פועלים רבים וממנו יראו רבים ויעשו כמעשהו. ועוד ערבי אחד עשיר הציע לפני ה' נייגו כי יתן לו פועלים עברים בתנאים טובים ולו עזרו לפועלים אשר כאלה ילכו לעבוד אדמת הגוים כי אז מצאנו מקום לפועלים רבים והסרנו את שנאת עם הארץ מאיתנו, והביטו עלינו היושבים והממשלה בעינים טובות. >המוסלמי הוא מטבעו סובלני ואין הוא שונא יהודים. אך אנחנו רבים מדי סביב ירושלים, אנו חייבים להתפזר. ולכן הוא מציע כי ישימו לב לעזור לפועלים העובדים על אדמת יושבי הארץ ו...> לפועל את היהודים בערים שונות ולפזרם במקומות אשר לא הירבו עוד אחינו להתישב שם.

10. ה' סולומיאק: לדעתו צריך לקחת מהכסף הנקבץ לטובת הפועלים ולתת לאלה החפצים לעזוב את הארץ כי באמת חרפה תשבור הלב לראות בבוא הפועלים האומללים האלה ירושלימה לבקש להם שם מוצא לכסף. וכאן מוצאים להם בני הישוב הישן מקום ללעג על בני הישוב החדש ולהודיע עליהם שם כי הם מאספים כסף ושמים בכליהם ולעניים אינם נותנים.

11. הראש: הכסף נאסף אך לתכלית אחת: להעמיד את הפועלים על האדמה כי יהיו איכרים תלויים בדעת עצמם ולא לעשותם לפועלים תמידיים ולא לשלחם מארצנו.

12. ה' נייגו: להעמיד את הפועלים על האדמה בכסף חובבי ציון אי אפשר כי מעט הוא כספו לעשות בו מושב ולשכללו. ותחת זה יש יכולת בכסף הזה להטיב את מצב פועלים רבים והוא לבנות להם בתים כי ימצאו להם דירות לשבת בהן. ולא יצטרכו ללכת רחוק. הנה ב'מקוה ישראל' יש עוד עבודה רבה לעוד פועלים רבים אך אין שם בתים לתת להם כי ישבו שמה וללכת העירה אי אפשר והוא עתה משתדל כי ירשו לו לבנות בתים לפועלים עבריים. וכן גם ביתר המושבות לדעתו הוא כי ימצאו לפועלים דירות ויציע כי יהיה מחיר קצוב לפועלים וכי ידעו את הפועלים איך ואיה עברו. ויהלל מאד את הצעת ה' בכר בדבר הפועלים אשר יעבדו על אדמת יושבי הארץ.

13. ה' אייזנשטדט: שמח מאד על דברי ה' חזן כי יש לפועלים עבודה ובאמת מצב הפועלים בארץ-ישראל ובפרט במושבות הנדיב טוב הוא ממצב הפועלים ביתר הארצות, אבל פועלינו אינם פועלים לזה²¹ ולכן עלינו לשים לב אל הצעת ה' חזן אשר ממנה תוצאות לפועלים וגם הצעת ה' בכר טובה, וכולן צריך למסור לוועד. ועל דברי ה' בינשטוק כי הכסף נאסף להעמיד דווקא הפועלים על הקרקע העיר המדבר כי הנותנים

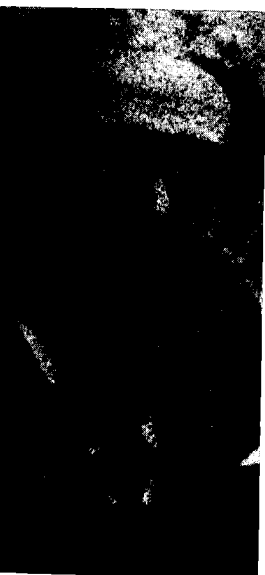
מרדכי לובמן

אליהו זאב ליון-אפשטיין

20 ראה להלן.

21 הכוונה, כפי הנראה, היא לכך שהפועלים בארץ-ישראל אינם רוצים להישאר במעמד זה ושואפים להפוך לאיכרים.

מנשה מאירוביץ

אהרן מאיר מזיא

נותנים על דעת הועד ובכל אשר יסכים הוא כן יעשה. ולכן הוא מסכים להצעת ה' סולומיאק כי מהכסף הנקבץ לטובת הפועלים יקחו סכום לא גדול להוצאת העוזבים את הארץ ויציע כי הראש והסגן וה' נייגו יכתבו לאודסה ולחברת כ"ח ובוודאי ישיגו כסף.

14. ד"ר מזיא: מסכים לדעת המדבר אשר קדמו ולדעתו נתינת כסף לאלה הנאלצים לעזוב את הארץ הוא גם טובת הפועלים הנשארים. ומציע כי גם אם ישיגו הכסף צריך לבסות²² הדבר מהפועלים כי לא ידעו מאיה לקחו הכסף לתת להם, ויציע לעשות מפקד הפועלים החפצים ללכת ואין להם הוצאות הדרך. ולבקש את הפקידים כי ישתדלו לפני הנדיב כי ירשה להם להוסיף לפועל חרוץ יותר משני פרנק ליום ולהוריד המחיר מהנרפים ולעשות הבדל לא מעבודה לעבודה אך להתכונן בכל עבודה ולהבדיל בין הפועל הטוב לחרוץ²³. ועל דבר ההצעות לעתידות הפועלים היותר טובה היא לדעתו הצעת ה' חזן בשם ה' שיד ועל דבר הצעת לוין-אפשטיין ישתדלו האיכרים כי יהיו להם פועלים תמידים אם יש להם צורך בהם. ועל דבר הצעת ה' בכר צריך לשים לב כי במקומות רחוקים אי אפשר להושיב אנשים חדשים מפני מחלות הארץ. ובנוסף יהיו פועלינו הצעירים רחוקים מכל פיקוח.

15. ה' שטרקמט: גם הוא מתנגד להצעת ה' ניסים בכר כי האפנדים נותנים אך אדמה ואם כן עלינו להוציא עליהם הרבה כסף, עד אשר יראו פרי אחרי שלוש או ארבע שנים.

16. ה' נייגו: אין צורך לחכות שלוש או ארבע ואין צריך הרבה כסף. הזורע וקצור אחרי חצי שנה ובכלל נצחון גדול הוא לנו כי יושבי הארץ מבקשים אותנו כי נעבוד אנחנו את שדמותיהם בחושבם את אחינו לידועים את העבודה הזאת. ועלינו במקרה כזה להעלים עין ולתת להם כי הפעם ירמו אותנו וייבנו מאיתנו. >את הרווח העיקרי נקבל מאוחר יותר.

17. ה' אנג'ל: מציע כי יבחרו ועד אשר יכין ויברר את כל ההצעות כי מכל היוכחים לא יעזרו הפועלים.

18. ה' לובמן: לדעתו תמיכת הפועלים היא גם להיטיב מצב הפועל, ולכן לאלה אשר יש להם מעט כסף צריך לעזור כי יוכלו להיות לאיכרים ואלה העניים אשר אין להם דבר צריך להשתדל להקל מעליהם את כבד החיים ככל האפשר, ובפרט צריך לשים לב אל בעלי המשפחה. והצעת ה' בכר טובה לבני ירושלים היודעים את שפת הארץ ויסקינו לחיים פשוטים.

19. ד"ר מזיא: צריך לגמור הדבר ולכן יבחרו היום ועד לשאלת הפועלים.

20. ד"ר יפה: צריך להגיד לנעדר מה יוכל לעשות נעדר כמה כוחו גדול.

21. ה' אנג'ל: הועד יציע את חפצו ודעתו. לא יותר. >לא ניתן לדרוש מהעומדים בראש המושבות, שמקבלים את הוראותיהם מן הממונים עליהם, לבצע שינויים. הועד יביע משאלות.

22. ד"ר שטיין: הצעת ה' חזן טובה מאד כי היא מתאמת עם חפץ ה' בינשטוק ועם נסיון לעשות איכרים זורעים. וגם הצעת ה' נייגו טובה מאד ונכבדה ואשר אמר הד"ר מזיא בדבר המחלות הלא יש יכולת לקחת שמה ילידי הארץ אשר הסבינו לאקלים הארץ.

23. ד"ר יפה: הקדחת לא תבדיל בין ילידי הארץ לגר ולכן צריך לשים לב לזה. >ככל שנמצאים בארץ זמן רב יותר כך נעשים חלשים יותר ופגיעים יותר לקדחת.

24. ה' מאירוביץ: אציע כי כל האסיפה תביע את דעתה לחרוץ כי מושבה חדשה לא יכלו לעשות ובכסף אשר יש להם יכלים להטיב מצב פועלים רבים.

22 להסתיר.

23 ללא ספק פליטת קולמוס, צריך להיות: בין הפועל הטוב לחלש.

25. ה' חזן: אם יהיה לחו"צ יותר כסף יש יכולת לעשות שני הדברים: לעשות אחדים לאיכרים ולהיטיב מצב רבים מהם.

26. הראש: הכסף הולך הלך ורב ובאמת תהיה יכולת לעשות שני הדברים הנזכרים. ולכן צריך לבחור ועד ויודיע כי לתמוך בעלי מלאכה בערים יוכל הועד חובבי ציון אבל לתמוך סוחרים לא יוכל כי זה נגד חוקיו.

27. הסגן: יראת הד"ר מזיא מפני ריחוק המקום לא גדולה היא כי נוכל להושיבם באדמה הקרובה אל אחת המושבות או הערים ובמקום היותר בריא ובדבר השפה יהיה יכולת לערב ירושלמים עם גרים אשר מחדש באו ותחת להוציא כסף למעט את מספרנו פה אולי נוכל בכסף הזה להושיבם במקומות בארצנו.

28. הראש: אם כן נבחר ועד מחמישה אנשים.

ועל פי פתקיות נבחרו: ה' נייגו בעשרים קולות, ה' חזן בשבעה עשר, ה' אייזנשטדט בשנים עשר, ה' לויך אפשטיין בשנים עשר והד"ר מזיא באחד עשר. והאסיפה השניה תהיה למחר ביום ב' בבוקר בשעה תשע בבית ה' אנג'ל.

והאסיפה נגמרה.

פרטיכל האסיפה השניה אשר היתה ביום ב' ²⁴ בבוקר בבית ה' אנג'ל. אל האסיפה באו: ה' אוסובייצקי, אטינגר, אייזנשטדט, אנג'ל, אפלבוים, בינשטוק, בכר, בלקינד, <א. > בריל, גרובסקי, חזן, חיסין, ד"ר יפה, <ח. > כהן, לובמן, לויך-אפשטיין, מאירוביץ, ד"ר מזיא, נייגו, פאפירמייסטר, פיינברג, ²⁵ קייזרמן, שטרקמט, שרקון. בראש האסיפה ישב ה' בכר. נקרא פרטיכל האסיפה הראשונה.

ה' שטרקמט העיר כי בדברו אתמול נגד הצעת ה' בכר הוסיף עוד טעם לדבריו והוא יראתו פן יתקלקל רוח הפועלים בשבתם בין הערבים רחוק ממושבות היהודים.

ה' בכר: עלינו לשמוח מאד לראות את הנאספים אתמול והיום ואנחנו רואים כמו עזרה לנו ממעל כי אתמול בדברנו פה על דבר הפועלים, בעת ההיא ישב ב'מקוה ישראל' ערבי אחד, עשיר בעל נכסים, אשר הוא גם פקיד על נכסי המלך ²⁶ ויחכה עד אשר שב ה' נייגו ויציע לפניו תנאים טובים מאד לפועלים יהודים. הוא מוכן לתת מארבע חמישיות מתבואת השדה עד חמש ששיות וגם בתים יבנה להם במקום אשר יראו לו, והוא מציע לפתור עתה את השאלה. ויציע גם את הצעת ה' נייגו החפץ לבנות ב'מקוה ישראל' דירות לעשרה פועלים בערך, ועל זה מקוה הוא להשיג מחברת כי"ח אלף פרנק ומבקש עוד כאלפים בהלוואה מאת ועד הפועלים. ²⁷

ה' לויך-אפשטיין: ההצעות האלה צריך להציע לפני חברי ועד הפועלים.

ה' בכר: אבל בשורה טובה אוכל לבשר עתה לכל הנאספים, במיניסטריון לנכסי השלטון ²⁸ יש פקיד אחד יהודי ייחודי אחד מאדרינופול — ניסים אפנדי ²⁹ מכיר ומודע לה' נייגו, וזה האחרון יבוא בכתובים את הפקיד הזה, ואולי, נצליח על ידו להראות לממשלה כי טוב לפניה לפתוח את שערי הארץ באשר אנחנו מביאים תועלת לשוב הארץ.

²⁴ 9 באפריל 1894.

²⁵ גרסה עברית נוספת של הפרוטוקול מביאה גם את שמו הפרטי, יוסף. ראה: אצ"מ, A35 65.

²⁶ הממונה על אדמות השייכות לירות לשליט האימפריה העות'מאנית והידועות כאדמות ג'יפטליק.

²⁷ שיוקם בעקבות האסיפה.

²⁸ בנטח הצרפתי: Ministère de la Liste Civile — משרד של הממשל העות'מאני המטפל באדמות המדינה.

²⁹ הכוונה, כך יש להניח, לנסיים רוס, אחת הדמויות החשובות בקהילת יהודי תורכיה בתקופה זו. תודתי נתונה לפרופ' אסתר בנבסה על עזרתה בזהויו של 'ניסים אפנדי'.

יוסף נייגו

אברהם סולומיאק

נקרא הרפרט של ה' אייזנשטדט על דבר מצב הישוב בכלל ובפרט.³⁰

בכר: צר לנו מאד כי לא קראנו את הרפרט הטוב הזה אשר כותבו ראוי לתהילה רבה על המלאכה הטובה הזאת טרם נאספנו כי עתה היה לנו להעיר על איזה דברים. הכותב נגע בדבר אופן התיישבות היהודים פה לא בחוק ובמשפט הנתונים לנו. אבל זה בא לנו מפני כי אין לנו מורשים בבית הפקידות והנהגת הערים, כאשר יש ליתר העמים יושבי הארץ ולכן אין דורש את משפטנו ואין מבקש כי אין יודע גם את חוקי הארץ. ואם כן עלינו להשתדל להעמיד מורשים באי כוחנו בכל מוסדות הממשלה כפי החוק. הכותב דיבר על דבר חסרונות רבים בישוב, אבל ידיעתנו את החסרונות — לקח הוא לנו לעתיד, וטוב לעשות ועד כי ישתדל להיטיב את הישוב ולהקדימו. על דבר הבנק האגרי אשר הכותב הזכיר הנה כבר משתדלים בזה חברי הוועד המרכזי באירופה³¹ ובדאי ישיגו את מטרתם זאת לטובת קדמות הישוב והטבתו. ויתן צדק להערת הכותב כי היהודים לא יעזרו איש לרעהו במסחר ובמלאכה כי יקנו אח מאחיו היהודי ויתן לו מלאכה ויוסיף כי האשכנזים³² עושים אחרת. האשכנזי לא יקנה מאחר אם אך יש יכולת לקנות מאחיו האשכנזי. וראוי הדבר לשים לו לב.

ה' מאירוביץ קרא הרפרט שלו על דבר עבודת האדמה בארץ ישראל,³³ המביע צער כי אחרי עשר שנים עוד לא נפתרו השאלות הראשונות ואין עוד איתנו יודע בברור מה טוב ומה רע, במה כדאי להתעסק וממה למנע, מה לנטוע ומה לחדול או גם לעקור נטוע. ויציע להרחיב את ידיעת עבודת האדמה באופנים שונים ולכן טוב לעשות חברה [ל]עובדי אדמה אשר יבארו את כל הספקות ויפיצו את ידיעות העבודה הזאת בארץ ישראל ובחברה יבואו כורמים, גננים ואיכרים ולחברה יהיה ועד אשר יודיע פרטיכל הדברים והמסקנות לכל החברים וליתר האיכרים.

ד"ר מזיא: כותב הרפרט אייזנשטדט שכח לנגוע בענין אחד נכבד מאד והוא שאלת הבריאות, ואולי על ידי פתרון השאלה הזו יהיה לנו מושב אחר לשאלות רבות ואמנת השאלה הזאת היא נכבדה מאד בענין הישוב בכל הארצות ובארצות הקדם בפרט. הנה הכותב נגע בנושי האיכרים שלא תעבדנה בשדה או בגן, אבל אם ידע, כי הרבה מהן חולות בקדחת מלריה השוכבת במקומות השפלה על חוף הים אז יבין, כי האשה החולה יום אחד לא תוכל לעבוד אחרי כן ימים אחדים. מסדרי התפילה כאן ראו זאת ויראו ויסדרו בתחילה ברכת: 'רפאנו', אחריה 'ברכת השדה' ואחריה 'שא נס לקבץ גליותנו'.³⁴ וכן צריך להיות בכל

30 ההרצאה של אייזנשטדט פורסמה בעלון ידיעות על הנעשה בארץ, שהוא עצמו ערך תחת השם 'בית הלוי', מכתבים מארץ ישראל, ב, ו-ז (א' באייר תרנ"ד). עמ' 10-16. אייזנשטדט העלה בהרצאתו את הנקודות הבאות שבהם ראה את הבעיות המרכזיות המשפיעות על מצבו של היישוב: א. מעמדו הבלתי-חוקי של מפעל ההתיישבות היהודי — אייזנשטדט סבר שניתן היה לקבל רשיון להקמת מושבות, לורק ניסו להשיגו בעוד מועד; ב. העדר אחדות בין כל הכוחות הפועלים למען היישוב; ג. יחס לעבודה — גם אם חל שיפור גדול בתחום זה, הרי בני היישוב עדיין אינם אחזים את העבודה ואינם קשורים אליה כמו עמים אחרים; ד. טיב האדמה במושבות שאינה מתאימה לזריעה; ה. הסתמכות בלעדית-כמעט על גידול גפנים ליין, הגורמת לפגיעות רבה של היישוב בעת משבר בשוק היין; ו. שיטת התמיכה המונעת מן האיכר לעמוד ברשות עצמו; ז. אי-השתלבותן של נשות האיכרים בעבודת המשק החקלאי וגנדרנותן המיותרת; ח. בני האיכרים מקנאים בחבריהם הנשלחים על-ידי הפקידות לחוץ לארץ לצורך לימודים בבתי-ספר לחקלאות, והדבר משנא עליהם את חיי הכפר, ט. מצבם הקשה מנשוא של הפועלים, המחייבם לעזוב את הארץ; י. המצב הירוד של המלאכה והתעשייה הועירה, הנובע, בין היתר, מאי-נבונותם של בני היישוב לרכוש את המוצרים הנחוצים להם אצל אחיהם היהודים.

31 הכוונה לוועד המרכזי של חובבי-ציון, שהוקם בפריס על-ידי הוועידה הבינארצית בינואר 1894. שאלת הקמת הבנק האגרי הייתה אחד העניינים שנדונו במהלך הוועידה. בנק אגרי עוסק בהשגת מימון למעוניינים ברכישת אדמות ובהקמת משקים חקלאיים. ראה: קלזנר (לעיל, הערה 15), עמ' 262.

32 המתגוררים הגרמנים בשרונה.

33 להרצאה של מאירוביץ ראה: 'מה עלינו לעשות?', דער קאלאניסט [האבר], 4 (תרנ"ה), עמ' 1-6. בנוסף להצעה להקים התאגדות של עובדי אדמה הציע מאירוביץ לקיים תחנות לנסיונות חקלאיים, ופירט את תחומי פעילותן הרצויים.

34 מתוך תפילת שמונה-עשרה של חול.

ישוב ואנחנו עשינו להפך, צעקנו בקול גדול, תקענו בשופר, נשאנו נס ואחרי כן החלנו להשתדל ביסוד מושבות ואחרי כן עלינו לשים לב אל מצב הבריאות במקום האחד או השני. לכן הוא מציע ועד הבריאות תמידי, אשר אליו יפנו בתמידות אם טוב הוא המקום הפלוני ליסד שמה ישוב והוא יראה איך ואיה לבנות בתים כי יהיו על פי חוקי תורת הבריאות וכהוספה אל הכותב הוא אומר כי חסרון האחדות הוא סיבת כל הצרות. בחוץ לארץ אינם מבינים עוד את הישוב ואת מטרתו ואם נעשה פה ועד מרכזי אשר יתעסק בעניני הישוב אז כולם יפנו אלינו ויאמינו בנו. ועוד הוספה ליסד ועד מאנשים ידועים לחברת קרן קיימת³⁵ וברור לי כי אם אך יעמדו בראשה אנשים נכבדים תהיה היכולת לאסוף הרבה כסף ובכסף זה נוכל להשתמש לבנק אגרי.

ה' לוינ-אפשטיין: נעשה סדר עבודת היום ונבחר ועדים לענינים השונים. והם יעבדו עבודתם עד האסיפה הכללית השניה אשר תהיה בזמן אשר נקבע.

ה' אייזנשטדט: האסיפה לא תוכל להחליט את הכל והועדים לא יגמרו את מלאכתם בזמן קצר ולכן טוב לבחור אותם לשנה. הם יעבדו את עבודתם כל אחד במקצוע שלו ובהאסף יחד חברים מכל הועדים והיו לוועד כללי לכל עניני הישוב.

ה' אנג'ל: כן, אך על האסיפה להביע משאלה, שהועדים יתכנסו לפחות פעם אחת בחודש. הצעה זו מתקבלת על ידי הרמת ידיים.

ד"ר יפה: תבאר האסיפה את מטרתה ודעתה, החפצה היא לבקר את העבר ולעצור לעת עתה בישובים חרשים או דעתה כי יש יכולת ליסד מושבים חרשים?

ד"ר מזיא: אי-אפשר לענות על זאת עתה, טרם נדע את מסקנות הועדים לא נוכל לחוות דעתנו בזה. והוא מציע להאסף לאסיפה כללית פעמים בשנה בחול המועד פסח וסוכות.

ה' חזן מציע לקרוא עוד פעם את הרפרט של אייזנשטדט פרק פרק ואז ייסדו ועדים לכל ענף.

ה' בכר: צריך להאסף בשתי שעות אחרי הצהריים ואז יקראו את הרפרט.

ה' ב' אוסובייצקי: ברפרט של ה' אייזנשטדט נזכר כי אנחנו עושים הכל לא בסדר. אנחנו באים אל הארץ ליסד פה ישובים מבלי אשר נשאל מקדם לזה רשיון מהממשלה וזה לא יצלח. אמת הדבר, ואם כן, גם עלינו לא ליסד ועדים לעבודות שונות טרם נשאל את פי הנדיב כי ירשה לפקידיו לבוא אל הועדים ולעבוד בהם.

ה' בכר: כל זאת יעשה ובלי כל ספק נשיג רשיון מכבוד הנדיב ועל שאלת הד"ר יפה הוא חושב כי מעט מעט נוכל להגדיל את הישוב ולהקים מושבות על יסודות יותר בטוחים ויעזו לבחור ועד הבריאות.

נבחרו: ד"ר שטיין, ד"ר מזיא, ד"ר יפה, ד"ר בלידן³⁶ והאינויגר³⁷ ה' שטרקמט. והאסיפה נגמרה.

פרטי כל האסיפה השלישית אשר היתה ביום ב', ג' ניסן אחר הצהריים בבית ה' אנג'ל. אל האסיפה באו: הה' אוסובייצקי, אטינגר, אייזנשטדט, אנג'ל, אפלבוים, בינשטוק, בכר, בלקינד, בריל, גרזובסקי, חזן, חיסין,

35 קרן לאחזקת היישוב החדש בארץ-ישראל; בין יחמיה היה אייזנשטדט, שהחיה בשנת תרנ"ג רעיון שהחל להתגבש בחוגים שונים בתחילת שנות התשעים. הקרן היתה אמורה להיבנות מתרומות בני היישוב בארץ ואוהדי הרעיון בחוץ-לארץ. על-אף שהרעיון המקורי היה להשתמש בכסף לשם רכישת קרקעות, הרי צירי הוועידה ראו בקרן מכשיר כללי יותר, המיועד למימון פעולות נוספות. ראה: קלוזנר (לעיל, הערה 15), עמ' 215; ראה גם הדיון על הקמת הוועד המנהל של הקרן, להלן.

36 ישעיה בלידן (?-1927). רופא עיניים. הגיע ארצה באמצע שנות השמונים, התגורר בצפת, הועסק על-ידי הפקידות כרופא לא-תושב של ראש-פינה. בשנת 1902 עבר מצפת לטבריה.

37 המהנדס.

ברוך פאפירמייסטר

סף פיינברג

ד"ר יפה, כהן, לובמן, לויין-אפשטיין, מאירוביץ, ד"ר מזיא, נייגו, ד"ר נעסלר, סולומיאק, ספורטה, פאפירמייסטר, פיינברג, קייזרמן, ד"ר שטיין, שטרקמט, שרקון. בראש האסיפה ישב ה' בכר.

1. ד"ר מזיא: חושב כי ועד הפועלים יקראו אליו סוחרים אחדים.
2. ה' חזן: אין כל שיכות ויחס לסוחרים אל הפועלים, ולכן הוא מציע לבחור ועד מיוחד למסחר ולחרושת המעשה.
3. ד"ר מזיא הציע לספח אל ועד הבריאות את ה' ניסים בכר וד"ר ואלאך.³⁸ ויסכימו לזאת. וכל הנאספים בחרו בה' בכר לחבר אל ועד המסחר וחרושת המעשה.
4. ה' בכר: כל התחלות קשות, ולכן אל יפול לבנו אם נראה כי באחד הועדים יבואו אנשים שאינם ראויים לעבודה הזאת, בין יתר החברים יעבוד גם שאיננו יודע היטב את הענין. ויציע לקרב לבחירת ועד להרחבת המסחר וחרושת המעשה.
5. ה' חזן: על הועד הזה להשתדל בכל יכולתו כי היהודים יקנו אך מהיהודים ויתנו עבודה ומלאכה גם כן אך לאחיהם היהודים. וכולם הסכימו לזה.
6. ה' אנג'ל הציע כי לבד החברים יהיו מהועד עוד חברים סופרים בכל ערי ארץ ישראל.
7. ד"ר מזיא: את הסופרים יבחרו חברי הועד.
8. נבחרו: ה' פיינברג, ה' אטינגר, ה' לויין-אפשטיין, <ב> אוסובייצקי, ה' גרוס,³⁹ ה' פאפירמייסטר וה' סוכובולסקי.⁴⁰
9. ה' בכר דיבר דברים אחדים חמים על אודות הענינים אשר ישימו חברי הועד את לבם להם, להפיץ את המסחר ולהרחיבו בין אחינו היהודים ויזכיר את הצעת ה' חזן כנ"ל.
10. ד"ר יפה ביקש את האסיפה כי תודיע חפצה כי לא יוסדו מושבות חדשות טרם תעמדה אלה על בסיס נכון.
11. ה' אייזנשטדט חושב כי אחרי אשר כולם הסכימו כי יש עוד חסרונות בישוב ושאלות רבות לא נפתרו עוד, בודאי יסכימו גם כן כי לא יעשו מושבות חדשות.
12. ה' לויין-אפשטיין אמר כי הד"ר צדק מאד בדרשו כי האסיפה תביע דעתה כי עד אשר לא יתקנו את החסרונים בעבר לא נעשה מושבות חדשות עם חסרונות חדשים.
- ד"ר מזיא: הדבר הזה יוצא מסדר עבודת היום, עלינו לעשות עתה בחירות לועד אגריקולטור.⁴¹
- ה' לויין-אפשטיין הציע לקבל אל הועד גם אנשים אשר לא גמרו בית ספר לעבודת האדמה אם אך הם עוסקים בדבר ויודעים אותו (ההצעה הזאת לא נתקבלה).
- ה' אנג'ל מציע כי הועד יאסף לא פחות מפעם בחודש וכולם הסכימו לזה.

38 משה ולך (1866-1957), רופא יליד גרמניה. עלה ארצה בשנת 1891 והתיישב בירושלים, שם הקים את בית-החולים 'שערי צדק', שנפתח בשנת 1902. עסק רבות גם בפעילות במסגרת 'אגודת-ישראל'.

39 זאב (וילהלם) גרוס (1856-1928), סוחר. עלה ארצה מהונגריה בשנת 1888 ועסק בייבוא ובייצוא בירושלים וביפו.

40 יחזקאל סוכובולסקי (דנין, 1868-1946). עלה ארצה מרוסיה בשנת 1886 והועסק כפועל בראשון-לציון. אחר כך עבר ליפו, ושם היה לאחד העסקנים המרכזיים של 'היישוב החדש'.

41 חקלאות.

נבחרו: ה' נייגו, <ח> כהן, דן בריל,⁴² אפלבוים, אברהם בריל, ספורטה, מאירוביץ, קייזרמן, שליט,⁴³ אייזנברג,⁴⁴ ברצינר,⁴⁵ ב' אוסובייצקי, פסקל.⁴⁶

ה' נייגו דיבר: א) על דבר הזריעה, אומרים כי אין כדאי לזרוע פה בארצנו, אבל כל זאת היא אך השערה, אולם באמת אם ייטיבו את אופן העבודה ואת האדמה אז יהיה כדאי; ב) ירקות — אומרים כי לירקות נצרכים מים, זה אך אם חפצים למכור לאחרים, אבל לצרכי הבית יוכל כל איכר לזרוע ירקות סביב לביתו והמים אשר הוא שופך החוצה יום יום יוכל להשקות את גנו הקטן אשר יהיה כמובן סביב לביתו. ויש גם מיני ירקות הצמחים אך בחורף בעת הגשמים ויש יכולת להכניס אז לכל השנה <ניתן להמליץ על ירקות העמידים בפני יובש, יש סוגים רבים כאלה>; ג) כרמים ויקבים — על אודות הסעיף הזה יש לדבר באמת הרבה ויציע את דעתו לועד האגריקולטור; ד) עצי הפרי, בזה הוא רואה ברכה לארץ בכלל ולעוסקים בהם בפרט. <וזאת לאור העובדה כי לעצים אלה יש שורשים ארוכים ועל כן הם עמידים יותר בפני היובש ואף עשויים להשפיע לטובה על האקלים. הסוגים העיקריים, הנהוגים בארץ-ישראל, הם עצים זיתים ושקדים>. בתות כבר עשה ה' מאירוביץ נסיונות ויש להם תקוות טובות ועבודת המשי תוכל לתת גם עבודה לפועלים רבים. זיתים מביאים פרי טוב. אמנם צריך לחכות זמן לא מעט עד אשר הזית יתן פרי אבל יש לנטוע אותם כן כי יוכלו לזרוע ביניהם: שקדים מביאים גם כן רווח טוב. <אמנם אין הם נותנים יכול טוב אלא פעם בשנתיים, אך תמיד משיגים בממוצע הכנסה של 200-250 פרנק ל-10 דונם עץ>. משלושים דולר שקדים שיש לו היה לו לפני שנתיים פרי במחיר תשע מאות פרנק ובשנה הזאת חפצים כבר לתת לו כאלף ומאתיים פרנק. ולבד זאת נטועות בין שורות השקדים גם שורות גפנים; ה) בהמות. <הפרות המצויים בארץ-ישראל הן מנוונות. אך עליידי הכלאה עם הגזעים העדיפים ממזרים, כפי שעושים זאת במושבות הגרמניות, ועם אלה מדמשק, כפי שעושים זאת ב'מקוה ישראל', ניתן לשפר את הגזעים המקומיים. הנסיונות שנעשו ב'מקוה ישראל' הביאו תוצאות מצוינות. פרה דמשקאית, בנוסף לעגל זובל, נותנת לשנה חלב השווה כמעט 900 פרנק, ואחזקתה עולה כפרנק אחד ליום>. צריך להיטיב את מין הפרות לערב אותן עם מין ממקום אחר כאשר עשו כבר בזה נסיונות פה והצלחו; ו) עופות. גם מעופות יש רווח טוב לעוסק בגידול; ז) עצי סרק. יש מקומות אשר כדאי לנטוע שם עצי סרק כי מחיר העצים פה ביוקר מאד והיערים ייטיבו פה גם את האקלים.

ה' בינשטוק הציע לפני ועד האגריקולטור למצוא תרופה כי לא ירקבו תפוחי האדמה כי אז יוכלו להביא רווח טוב לאיכרים ולנסות לזרוע פה מיני תבואות כמו בחוץ לארץ.

ה' קייזרמן הציע גם כן לשים לב אל מזרע המרעה ואל אופן הטבת המחלבות וצריך לעשות נסיונות. ומורים נוסעים כי יעברו האגרונומים בזמן חופשתם <כפי שעושים זאת בשווייץ> במושבות וילמדו את האיכרים ידיעות עבודת האדמה.

ה' אוסובייצקי: אתמול דיברו על מצב הפועלים כי רע הוא. היום הציע הד"ר יפה כי יודיעו בשם האסיפה דעתה כי אין אנו מסכימים לישובים חדשים והיום בדברי ה' נייגו ראינו ושמענו תקוות טובות לעתידות הישוב.

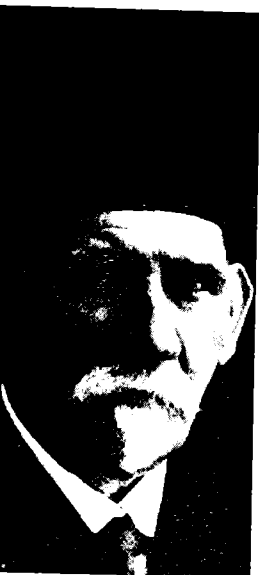
42 דן בריל (1860-1930), אגרונום יליד רומניה. עלה ארצה בשנת 1882, ונשלח על-ידי הבארון רוטשילד להשתלם בחקלאות בצרפת. לאחר מכן הועסק בזכרון-יעקב ובמטולה.

43 אריה יום-טוב שליט. עלה ארצה מרוסיה בשנת 1882. בשנת 1888 החל לעבוד בשירות הבארון כעוזר לגנן בפתח-תקה.

44 אהרן אייזנברג (1863-1931), יליד פינסק שברוסיה. עלה ארצה בשנת 1886, והתיישב בנס-ציונה. היה ממייסדי רחובות.

45 א' ברצינר, כימאי שעבד בראשון-לציון.

46 פרץ פסקל (1871-1947), אגרונום ופרדסן. עלה ארצה מרומניה בשנת 1882, והתיישב בזכרון-יעקב. משנת 1897 היה פרדסן בפתח-תקה.

מנחם שטיין

יצחק שטרקמט

ה' בכר הציע כי הועד יפרסם את כל תוצאות נסיונות לאיכרים.

ה' בלקינד הציע כי ידפיס הועד ב'קולוניסט' ⁴⁷ של ה' מאירוביץ וישתדל להפיץ את העתון בין האיכרים.

ה' חזן: לטובתנו ולטובת הישוב למען לא תשלוט בנו עין רעה ⁴⁸ יותר טוב לא להדפיס דברים כאלה בעתון בשם [?] נסיונות ועוד יותר טוב להעתיק בהקטוגרף ⁴⁹ ולחלקו בין האיכרים. ויציע כי תפנה האסיפה אל חו"צ ליסד מחלבות במושבות הקרובות ליפו. בני שרונה ⁵⁰ מוכרים בכל שנה ביפו חלב וחמאה במחיר שמנים אלף ובהמתן [!] רועה ואוכלת חציר מושבת פתח תקוה ולו יסדו בפתח-תקוה מחלבות אחדות גדולות כי עתה יוכלו משפחות אחדות לחיות ברווח.

ה' נייגו סיפר כי יש לו פרה אחת מדמשק הנותנת לו חלב תשעה חדשים במחיר מאה פרנק לחודש והוצאותיה לחודש עולות לשלושים פרנק.

ד"ר מזיא: כל זה שייך לוועד האגריקולטור.

הסגן: נחוץ לשים לב ולהשתדל להושיב מורשים מצד היהודים בבתי מועצות הממשלה, ועד היום הזה חסרים לנו אנשים כאלה כמעט בכל הערים.

ד"ר יפה אומר כי בטבריה ובצפת ישנם יהודים בבתי מועצות הממשלה.

ה' בכר: אבל ביפו ובחיפה אין אף יהודי אחד, ובירושלים <שם מהווים היהודים רוב האוכלוסייה> יש אמנם שנים שלשה אנשים אבל עלינו להודות כי אינם ממלאים את חובתם באמונה יתרה לשולחיהם ומרשיהם. <מספר חברי האסיפה הציעו למנות ועד, שיטפל בבעיה זו.>

ה' חזן אמר כי אי אפשר ליסד ועד להתעסק בדבר כזה מפני טעמים שונים.

ד"ר מזיא הציע כי [...] חברי כל הועדים ישימו לב לדבר הזה.

ה' לוי-אפשטיין הציע להשתדל להביא ליפו ולירושלים אדווקטים ⁵¹ מלומדים יהודים היודעים היטב את חוקי הארץ כי יורונו את הדרך אשר נלך בה בחוק ובמשפט הניתן לנו מהסולטן יר[ו]ם] ה[נ]דו] והוא חושב כי <הנדיב הידוע ו> היהודים וכל חובבי ציון יעזרו לדבר נחוץ כזה.

ה' אייזנשטדט הציע ליסד ועד אשר ישתדל לאסוף מספרים וסטטיסקות [!] שונות להראות לממשלה את התועלת הרבה אשר היהודים מביאים לארץ ואולי תבטל על ידי זה גזרת הכניסה ועל דבר האדווקטים חושב הוא כי בלא עזרת הנדיב לא נוכל לעשות בזה דבר.

ה' חזן מציע כי בדברים האלה יעסוק ועד המסחר וחרושת המעשה.

ה' בלקינד הציע כי ועד המסחר ישתדל להרבות נתיני תוגרמה ⁵² ואז יגדל ערכנו בעיני הממשלה. וכולם הסכימו לזה.

הד"ר יפה תיאר את מעמד המושב בני יהודה ⁵³ העומדת על יד ים כנרת מזרחת נגד טבריה וגם את מצב

47 כתבי-עת לענייני קלאות בעריכתו של מאירוביץ. כתבי-עת יצא לאור בשנים 1893-1895, תחילה ביידיש ואחר כך בעברית, כמוסף של 'הצבי', תחת השם 'האכר'. ראה גם לעיל, הערה 33.

48 בנוסח הצרפתי: 'כדי לא למשוך תשומת-לב של לא-יהודים'.

49 צורה של שכפול.

50 המתגוררים הגרמנים בשרונה.

51 עורכי-דין.

52 תורכיה; הכוונה היא לפעולה למען התעת'מנות של בני היישוב.

53 יישוב שהקימו חובבי-ציון יוצאי אנגליה בשנת 1887, מזרחית לכינרת. יפה טיפל בבעיות המושב לפי בקשתם של חובבי-ציון מאנגליה.

המושב חדרה⁵⁴ הציג בקצרה לפני הנאספים ויציע כי נחוץ למסור הדבר תחילה לוועד הפועלים והם יביאוהו אל אסיפת כל הועדים. כן הסכימו כולם.

ה' בכר דיבר על דבר הקרן קיימת כי לכל העמים גם למפוזרים יש קרנות קיימות, בתים, נכסים ולנו אין עוד פה דבר. ויתאר את נחיצות הדבר כי תהיה גם לנו קרן קיימת ולפני שנה בערך החלו לאסוף פה בארצנו מכל איש מעט כסף לתכלית הזאת. ויציע לבחור עתה אנשים נכבדים וידועים <באירופה> אשר יעמדו בראשה.

איוונשטדט 'המשתתף באגודה שהוזכרה על-ידי מר נסים'⁵⁵ הוסיף לבאר את מטרת החברה כי חפצים לאסוף עד סכום מאת אלף פרנק <10,000 פרנק>⁵⁶ ומאז יחלו לקחת את הפרי ומוסדות שונים נחוצים <בתי-ספר, בתי-חולים ומוסדות אחרים> תלויים עד עתה על נדבות מקריות.

נתקבלה הצעת ה' גרובסקי לעשות את בחירת חברי ועד הקרן קיימת בגלוי. נבחרו עשרים ושלושה איש: ד"ר שטיין, ה' בינשטוק, חזן, בכר, ד"ר מזיא, נייגו, לוינאפשטיין, ד"ר יפה, סלעפיאן,⁵⁷ איוונשטדט, פאפירמייסטר, אנג'ל, דיונגוף,⁵⁸ יוסף אמזלג,⁵⁹ אפרים כהן,⁶⁰ שמעון רוקח,⁶¹ אוסובייצקי יהושע,⁶² יעקב מאיר,⁶³ ב. אוסובייצקי, בן-שמואל,⁶⁴ ואליא,⁶⁵ אמיל פרנק,⁶⁶ פיינברג, ולסוכנים⁶⁷ בחרו בה' בינשטוק, נייגו, חזן, בכר, ד"ר מזיא.

ד"ר יפה הציע כי ישיגו לזה רשיון מהממשלה.

ד"ר מזיא אמר כי לעת עתה אין צריך לעורר שאלה על אודות זאת, ברבות הימים ישתדלו.

ה' חזן הציע כי על כל שמחה יתנו איזה דבר לטובת קרן קיימת.

ה' **בינשטוק** הביא השטרות מהבנק קרידי ליאוני⁶⁸ על סך 620.16 פרנק של קרן קיימת וכל הנאספים החליטו לתת איש איש חצי מגידי⁶⁹ לקרן קיימת לזכר האסיפה.

54 יש להניח שיפה דיבר על מצב התברואה בחדרה, שהעסיק אותו מאוד.

55 נסים בכר. על הקרן הקיימת ראה לעיל, הערה 35.

56 השגיאה נפלה בנוסח הצרפתי.

57 דב סלעפיאן (סלפיאן), פקיד בעין-זיתים.

58 מאיר דיונגוף (1861-1936), מנהיג חובבי-ציון מבסרביה. לאחר שלמד הנדסה כימית בפריס הקים בארץ, בשנת 1893, בית-חרושת לבקבוקים. אף שהיה מיוזמי הוועידה לא השתתף בה בגלל נסיעה לפריס. נמנה עם מייסדי תל-אביב, והיה ראש העיר הראשון שלה.

59 יוסף אמזלג (1860-1944), סוחר אמיד ביפו.

60 אפרים כהן-רייס (1863-1943), מנהל בית-הספר 'למל' בירושלים ובא-כוחה של חברת 'עזרא' בארץ.

61 שמעון רוקח (1863-1922), נשיא קהילת יהודי יפו ועסקן ידוע בעיר.

62 יהושע אוסובייצקי (1858-1929), יליד קייב שברוסיה. היה מפקידי הבארון ומילא תפקידים רבים; בשנים 1888-1901 עמד בראש פקידות הגליל.

63 יעקב מאיר (1856-1939), חבר ועד העדה הספרדית בירושלים. בשנת 1906 נבחר לרב הראשי של ירושלים, אך נאלץ לעזוב את העיר בלחץ מתנגדיו.

64 הכוונה ליעקב בנשימול (1857-1936), יליד מרוקו. החל בשנת 1883 עבד בשירות הבארון בארץ, תחילה כפקיד בראשון-לציון ומזכרת-בתיא, ומשנת 1886 כמנהל הפקידות בראש-פינה. בשנים 1888-1900 היה מנהל פקידות זכרון-יעקב. אני מודה לגב' סיקרסקי, נכדתו של בנשימול, על השלמת הפרטים הביוגרפיים עליו. ראה גם במבוא. חיים אהרן ולידו (1845-1923), יליד ירושלים, בנקאי ומנהיג העדה הספרדית בעיר. משנת 1880 היה מנהל בנק ולידו ונשיא העדה הספרדית בירושלים.

66 אמיל פרנק, יליד אלזס, סוכן אגניות בביירות.

67 בגרסה הצרפתית: גוברים.

68 הבנק הצרפתי הדיעו Crédit Lyonnais

69 מטבע תורכי בשווי של שני פרנק.

בתי ספר

ה' אנג'ל דיבר כי טרם יקראו אל בחירת ועד בתי הספר, אשר בודאי יעשה את המוטל עליו, צריך מעט להתוכח בדבר לדעת מה אנחנו חסרים ומה אנחנו חפצים כי יהיה לנו. והחנך לא קטן הוא בערכו בודאי מהאגריקולטור. לגדל בנים טובים הוא עזרה לשוב כמו הטבת עבודת האדמה. ולכן בתחילה עלינו לדעת את מצב בתי הספר בהווה ועלינו להגיד האמת כי בהם אין סדר ומשטר ואין להם פרגרם⁷⁰ אחד ולימודים אחדים. פה ילמדו לימוד אחד יותר ושם לא ישימו לב אל הלימוד הזה כלל. ובכן אנחנו רואים ערבוביא נוראה בהנהגת בתי הספר ואם יצא תלמיד מבית הספר הזה לא יוכל להכנס אל השני בשום אופן, כי הדבר אשר למד הוא לא ילמדו בבית הספר ההוא ואת אשר כבר למדו שם איננו יודע ולכן צריך לעשות פרגרם אחד לכל בתי הספר אשר במושבות ואחד לבתי הספר בערים. «אין הוא מתייחס כאן לבית הספר של מר ניסים⁷¹ וגם לא למקוה-ישראל, שאלה מוסדות מושלמים כמעט, אלא למוסדות אחרים שבהם יש להנהיג רפורמות.» מציע לקחת את הפרגרם של חברת כ"ח הידוע לרוב מפקידי הנדיב ואם הפקידים וראשי המושבות ובתי הספר יסכימו לפרגרם אחד אך אז קל הוא להנהיג סדר בבתי הספר בארצנו ומוכן כי צריך לתת מקום בראש ללימודים העברים ולזאת נחוץ גם ועד בוחנים כי יראו לבחון בתי הספר.

ה' בכר: צריך לבחור ועד כי יסדר את הפרגרם.

ה' בינשטוק: ישים הועד אל לבו כי במושבות עלינו לברוא איכרים יודעים את עמם ואת מלאכתם יחד. ויציע לעשות ועד כי יבחן את האנשים החפצים לקבל עליהם משרות מורה.

ד"ר מזיא: פרגרם של חברת כ"ח טובה היא באמת לערי ארצות אחרות אבל לא פה בארץ ישראל כי פה צריך יותר [לימודים] עברים וידבר על דבר נחיצות הדיבור העברי בארץ ישראל.

ה' אנג'ל: הפרגרם של חברת כ"ח טובה הוא גם פה ובה יש מקום נרחב גם לעברית. «יתרונה של התוכנית של כ"ח הוא בכך, שניתן להנהיגה בכל מקום. זוהי תוכנית 'כוללנית'⁷² בכך שהיא כוללת את כל מה שתלמיד חייב לדעת: גאוגרפיה, היסטוריה, מדעים בסיסיים, חשבון. כל אלה נלמדים שנה אחרי שנה, תוך כדי הרחבה מתמדת של תחומיהם. ובאשר לעברית, טועה מר מזיא בחושבו שאין לה מקום ראוי בתוכנית זו. כ"ח ממליצה במיוחד בפני המורים במוסדותיה על לימוד עברית.»

ה' חזן: הציע כי בבתי הספר בארצנו הקדושה תהיה השפה הראשונה עברית והשניה לה שפת הארץ.⁷³ ה' גרזובסקי אמר כי אם אמנם כבר הביעו כל הנאספים כמעט כי עברית לנו נחוצה עד מאד, אבל הוא דרש כי האסיפה תודיע את חפצה מפורש כי בבתי הספר בארץ ישראל תהיה שפתנו השולטת לשפת הדיבור.

וכל הנאספים הסכימו לזה פה אחד

ה' בלקינד אמר כי כותב הרפרט ה' אייזנשטדט יאמר בו כי יש חסרונות רבים בשוב והוא חושב כי סיבות כולם הם בחנוך רע ועד אשר לא נחנך דור איכרים טובים עובדים והיהודים נאמנים לא נצליח בעבודתנו לטובת הישוב. לזה יכול אך בית הספר. וידבר על השפה הצרפתית כי היא אך למותר בבתי הספר במושבות ואולי היא אך פועלת לרעה במושבות כי הידוע מעט צרפתית חפץ כבר לעזוב את הארץ. «לעזוב את המושבה כדי ללכת לעיר ולעזוב את ארץ-ישראל כדי ללכת לאירופה.» ויבקש כי ישים הועד, אשר יבחר, לב לזה ועל דבר בתי הספר בערים הביע דעתו כי שם נחוצות ביותר שפות הארץ למען יוכלו בנינו להכנס

70 תוכנית.

71 בית-הספר לבנים בירושלים של חברת כ"ח, שבכר היה מנהלו.

72 במקור: concentrique.

73 בנוסח הצרפתי: 'השפה הערבית'.

אל בתי משפט, בתי מכס ויתר מוסדות הממשלה. ועלינו ללמוד הדבר הזה מהיוונים והארמנים, להם יש בית ספר להכין נושאי משרה בממשלה ורב פקדי המלכות מהם.

ה' לובמן דיבר על דבר העברית, כי הנדיב בעצמו הביע חפצו פעמים רבות, כי גם הילדים וגם האבות ידברו בשפת אבותינו מימי עולם וגם עושי דבר הנדיב דרשו כזאת ממנו, וכי במושבות מלמדים הרבה עברית ואם יש חסרונות יש לזה גם סיבות אשר יביאן לפני הועד, אך הסבה העקרית היא חסרון פרגרם וחסרון מורים היודעים את מלאכתם היטב וצריך להשתדל ליסד בארץ ישראל בית ספר או מחלקה על יד אחד בתי הספר למורים.⁷⁴

בכר מבקש כי לא ידרשו מהאסיפה הזאת הרבה דברים ולשנות את הסדרים פעם אחת, כי אז לא נצליח, מעט מעט נגיע אל מטרותינו.

ה' אייזנשטדט דיבר גם כן נגד לימודי צרפתית במושבות ויביא ראיות עד כמה היא מזיקה לרוח בני האיכרים ובעקר לבנותיהם. ויציע כי יבקשו הפקידים והמורים פה רשות מפוקדיהם כי בבתי ספר המושבות ילמדו אך עברית.

ד"ר מזיא: הלימודים תלויים על פי רוב בחפץ המורים, והנה בית הספר ביפו הנתמך גם כן מחברת כי"ח הכניסו בו המורים עברית הרבה מאד כי כן חפצו המורים. צרפתית אולי נחוצה היא בשביל הידיעות הכלליות אשר לא לכולן עוד נעשו ספרים בעברית. ויציע את דעתו, כי לבנות לא טוב ללימוד את שפת הארץ וזאת לאור מצבה של האשה בארץ והשקפת האוכלוסייה המקומית בנושא זה ויציע ליסד תעודות אשר תנתנה לגומרים היטב את לימודי בית הספר.

ה' בינשטוק התנגד לחדרים פרטים ושיבות מיוחדות לתלמוד במושבות אשר יש בהן בית ספר כללי.

ה' חזן אמר כי ידיעת שפת אירופה כמעט נחוצה היא לכל איש ואין לירוא את רבוי השפות כי בכל ארצות הקדם לומדים שפות אחדות ועל דבר שפת הארץ הוא עומד על דעתו כי צריך לדעתה היטב ועל דבר חפץ הבנים לעזוב את הארץ אמר, כי כל זאת היא מרע מצב הישוב ועתה יש תקוה כי לא יוסיפו לעזוב את הארץ.

ד"ר מזיא: יפרסמו אדריסה לכל ועד וכי יאספו הועדים בקרוב למען נוכל להאסף בחול המועד עוד הפעם, ויבחרו בה' חזן לועד הפועלים וד"ר מזיא לבריאות, לאגריקולטור ה' נייגו.

נבחרו לועד בית ספר, נוסף על חברי ועד בית הספר ביפו⁷⁵ «האדונים בינשטוק, נייגו, אנג'ל, אייזנשטדט», העלמה יפה,⁷⁶ ה' גרוזבסקי, ה' נ' בכר, העלמה פ' בכר,⁷⁷ ה' לובמן, ה' גורדון,⁷⁸ «הגב' נייגו,⁷⁹ ה' בלקינד, ה' בן-יהודה.⁸⁰ אסיפת ועד בתי הספר תהיה ביום שלישי, אסיפת ועד הפועלים ביום הרביעי, אסיפת ועד הבריאות ביום שלישי, אסיפת ועד המסחר וחרושת המעשה ביום החמישי, אסיפת ועד אגריקולטור ביום הראשון.

74 חכונת לייסוד סמינרים למורים ליד בתי-ספר רגילים.

75 הוועד המנהל של בית-הספר ביפו. הרכב הוועד מובא בהמשך הטקסט מן הנוסח הצרפתי.

76 רבקה יפה, אחותו של הלל יפה. החל בשנת 1893 היתה מנהלת בית-הספר לבנות ביפו.

77 פורטונה בכר (1860-1929), ילידת ירושלים; בשנים 1888-1900 היתה מורה ומנהלת בית-הספר אוולניה דה-רוטשילד בירושלים.

78 אריה לייב גורדון (1848-1913), יליד רוסיה, עלה ארצה בשנת 1891. בשנים 1893-1897 שימש מנהל בית-הספר בפתח-תקווה.

79 לאה ניאגו (?-1924), אשתו של יוסף ניאגו. היתה פעילה בענייני חינוך.

80 אליעזר בן-יהודה (1858-1922).

ד"ר יפה: על דבר מצב חדרה וצרכיה כי נצרך לה עתה עזר בסך שלושת אלפים פרנק החליטו להציע זאת לפני ועד הפועלים.

ה' סולומיאק הציע כי האסיפה תחליט כי חדל הריב בין שני הצדדים בירושלים.⁸¹

כל הנאספים הביעו את חפצם כי כולנו מסכימים, אם אך הצד השני לא יפריע ל'הצבי' לצאת.

ה' נסים בכר אמר כי בודאי חפצים אנחנו בשלום ולא לכבוד הוא גם לנו כי עלינו לריב עם רבנינו. ויזכיר עוד פעם את הבטחת הנאספים כי לא יוציאו החוצה כל אשר נדבר באסיפה ויהיה עמדם סוד כמוס ולא יפרסמו זאת מפני עין רעה הצופה עלינו, אולם יש תקוה כי ברבות הימים נוכל להשיג גם רשיון לאסיפות כאלה. ויציע לכתוב מכתב תודה לציר הנדיב ה' שיד על הרשות לפקידיו לקחת חלק באסיפה הזאת אשר בלי כל ספק תביא תועלת למהלך הישוב ולבקשו כי יגיש תודה לכבוד הנדיב בעצמו וכולם הסכימו להצעה הזאת ונקרא המכתב.

וה' בינשטוק הביע שמחתו אשר שמח באסיפה הזאת וכי מקוה כי עוד תהיינה לנו אסיפות רבות מועילות ויברך בשלום והצלחה את כל הועדים.

והאסיפה נגמרה

מגן בזכיות יצורים

81 הכוונה למחאת החוגים החרדיים בירושלים נגד מאמר שפורסם ב'הצבי', עיתונו של בן-יהודה, בחורף 1894. המחאה הפנתה את תשומת-לב השלטונות למאמר, והובילה למאסרו של בן-יהודה ולסגירת עיתונו.

העלייה כאבן נגף וראש פינה

אביבה חלמיש

יהדות זמננו: שנתון לעיון ולמחקר, 7 (תשנ"ב) (עורך: חיים אבני), 390 + XXIII עמ'.

מסקירת השיחות שהתנהלו בשנת 1930 עולה, שניגוד האינטרסים בין הצדדים בנושא העלייה — 'הגירת יהודים לארץ-ישראל' — כלשונם של הערכים (והכריזים) — היה אבן הנגף העיקרית בנסיונות של הציונים ושל ערביי ארץ-ישראל להגיע להבנה מדינית. אחד העקרונות של המפלגה, שביקשו בני השיח הערכים להקים, היה 'התנגדות לכל הגירה, אלא אם כן זקוקה לה הארץ, וזאת תחליט מועצה שיהיה בה רוב ערבי' (עמ' 108). בסעיף קצר זה מקופלים שניים מן העניינים, שעליהם נסב העימות המשולש בארץ-ישראל בתקופת המנדט: העלייה והמועצה המחוקקת. הערכים דרשו שהרכב המועצה ישקף את יחסי הכוחות הדמוגרפיים בארץ-ישראל, כלומר שיהיה בה רוב ערבי; ואילו הציונים — עד אמצע שנות השלושים — התנו את הסכמתם לכינונה בכך שתורכב באופן פריטטי ושענייני העלייה יוצאו מתחומי סמכותה, שאם לא כן נדון היה היישוב היהודי למעמד של מיעוט נחצי בארץ-ישראל. מוצעה של המפלגה, שביקשו להקים הערכים שנחשבו מתונים, עמד אפוא בניגוד מוחלט לעמדה הציונית, הן בעניין הרכבה של המועצה והן באשר לסמכויותיה בנושא העלייה. גם הגדרת קנה-המידה, שעל-פיו יורשו יהודים להגר לארץ-ישראל, טמנה בחובה זרעי מחלוקת

השנתון 'יהדות זמננו' שם לו למטרה לבחון את השינויים העוברים על העם היהודי למן מלחמת העולם הראשונה ועד ימינו. המאמרים המובאים בכרך השביעי של השנתון מסודרים בשלוש חטיבות: (א) הציונות, היישוב ומדינת ישראל; (ב) השואה ושארית הפליטה; (ג) התפוצות. המתעניין בתולדות ארץ-ישראל ויישובה ימצא את מבוקשו בעיקר במאמרים של החטיבה הראשונה, אף כי גם אחדים מן המאמרים המופיעים בחטיבות האחרות משיקים לנושאי התעניינותו.

מאמרו של אליקים רובינשטיין, 'משא-ומתן עם ערכים: נסיונות נפל ב-1930', שופך אור נוסף על סוגיה שכבר נדונה לא-אחת בספרות המחקר, אך על-אף שהוא דן בפרק זמן קצר וייחודי, מורגשים בו אחדים מקווי היסוד שאפיינו את מסכת המגעים בין יהודים לערכים בתקופת המנדט. אחד מהם הוא, שהשותפים הערכים למשא-ומתן נבחרו, על-פי רוב, לא משום שמתקוקף מעמדם היו עשויים להשפיע על הציבור הערבי, אלא מתוך שאיפה לחזק בקרב ציבור זה את הגורמים המתונים בעמדתם כלפי הציונות. המכונה המשותף לשני הצדדים למשא-ומתן, היהודים והערכים, היה ההתנגדות, שלא לומר האיבה, למופתי של ירושלים, חאג' אמין אל-חסייני.

[אני] מעדיף לדבר עם ז'בוטינסקי או אוסישקין. אני יודע שאלה אויבים מוצהרים הרוצים לקחת מאיתנו את אדמתנו ומבקשים שנעזוב. אתה, קלוורסקי, מתיימר להיות ידידנו, אך אני רואה ביסודו של דבר הבדל בינך לז'בוטינסקי. גם אתה בעד הצהרת בלפור, בית לאומי, עלייה בלי הגבלות, רכישת קרקעות בלי הפרעה, ולגבי הרי זו שאלה של חיים או מוות. (עמ' 105-106 ומראי מקום שם)

מפיו של בן שיח אחר, עמר צאלח אל-ברע'ותי, שמע קלוורסקי:

הרוב שאתם חפצים ליצור בארץ ושעליו אתם מכריזים, מפחיד אותנו [...] אם אפשר היה לסדר שבארץ זו גם היהודים וגם הערבים יתפתחו מבלי להזיק איש לרעהו כי אז היה טוב מאד. הבטחתו לו [אומר קלוורסקי] שמצד היהודים אין שום רצון להכחיד את הערבים או אפילו להצר את צעדיהם. — וז'בוטינסקי, שאיננו פוסק להכריז על רוב יהודי? — שאלני — למה הרוב אם לא להצר את צעדינו? (עמ' 107-108 ומראי מקום שם)

בסיכום דבריו מסביר רובינשטיין, שנסיבות המשא-ומתן לא עלו יפה משתי סיבות; האחת, הפער בין עמדות הצדדים היה גדול מדי, והאחרת, רבים מבני השיח של היהודים בקרב הערבים עניינם לא היה הסכם לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי, כי אם מציאת משענת ותמיכה כספית להתמודדות פנימית במחנה הערבי (עמ' 120). בהציגו את נושא הדיון העיר רובינשטיין, שיש מקום לסקור את סדרת המגעים עם ערבים 'מתוך דגש על ההיבט הפנימי היהודי' (עמ' 103), וההסבר שהוא מביא בסופו אינו עונה על

בין הצדדים. מתוך הלאו שבסעיף המצע, שצוטט לעיל, השתמע שתורשה עלייה, אם הארץ זקוקה לה; בדיווחיו של חיים מרגליות-קלוורסקי על השיחות, שקיים עם אחד ממארגני מפלגה זו, ההגדרה נשמעת, לכאורה, מבטיחה יותר: 'הסכמה לעלייה יהודית סבירה' (עמ' 110, ובניסוח מעט שונה עמ' 109). ביטויים אלה לגוניהם הם וריאציה על העקרון שנקבע ב'ספר הלבן' משנת 1922 (המכונה 'הספר הלבן של צ'רצ'יל'), שאין ממדי העלייה היהודית לארץ-ישראל יכולים לעבור את גבול יכולתה הכלכלית של הארץ באותה שעה לקלוט עולים חדשים.¹ עקרון זה היה מוסכם על הציונים, אך פרשנותו ודרכי יישומו היו מקור בלתי-נדלה לאי-הסכמות ולחיכוכים בינם לממשלת המנדט. קל וחומר שהנוסחה 'עלייה יהודית סבירה' לא היתה עשויה לגשר על התהום, שרכצה בין עמדותיהם של הציונים והערבים בנושא העלייה, ולכל היותר יכלה לשמש מכסה רופף לתיבת פנדורה של מחלוקות, שספק אם היה נותר על כנו נוכח גל העלייה שהחל לגאות בשנת 1933.

הערבים התנגדו בעקיבות לעלייה, כי חששו שתגרום לאיבוד מעמדם כרוב בארץ-ישראל. הציונים — כולם — חתרו ליצירת רוב יהודי בארץ, אך נחלקו בשאלת עיתויה של ההכרזה ברכים על שאיפתם זו. שני הצדדים בפולמוס זה במחנה הציוני — שהגיע לשיאו בקונגרס הציוני ה'י"ז בקיץ 1931 — יכולים היו למצוא חימוכין לעמדותיהם בדברים שאמרו הערבים במהלך המגעים בשנת 1930. עוני עבד אל-האדי אמר לקלוורסקי:

1 'גילוי-דעת על המדיניות בארץ-ישראל, יוני 1922' (מסמך פרלמנטרי 1700), מצוטט כאן מתוך: ב' יוסף, השלטון הבריטי בארץ-ישראל, ירושלים תש"ח, עמ' 278.

המפעל הציוני, לבין יצירתה של מסה יהודית קריטית בארץ כתוצאה מגל העלייה של השנים 1933-1936. דווקא שנים אלה התאפיינו בריבוי נסיונות ההידברות בין יהודים לערבים. שהרי קודם לכן – כשהציונים היו חלשים וההתנגדות הערבית למפעל הציוני היתה רדומה – נעדר יסוד הדחיפות לניהול משא-ומתן עם הערבים; ולאחר מכן חדלו מנהיגי הציונות כמעט לחלוטין מחיפוש הסכמה עם הערבים, לא רק בגלל עמדתו הבלתי-מתפשרת של הצד שכנגד, אלא גם מתוך השלמה עם העובדה, שעומות אלים בין הציונים לערביי ארץ-ישראל הוא בלתי-נמנע, ויפרוץ במוקדם או במאוחר. כבר בסוף שנת 1931 כתב ארתור רופין במכתב אל ד"ר ויקטור יעקובסון, שאינו סבור שניתן להגיע עם הערבים לנוסחה שתספק את האינטרסים החיוניים של שני הצדדים. 'אילו הורשתי להביע זאת על דרך הפרדוקס, הייתי אומר: מה שאנו יכולים לקבל (מידי הערבים) – אינו דרוש לנו, ומה שדרוש לנו – לא נוכל לקבל'.³ כארבע שנים וחצי מאוחר יותר, כשכוע לאחר פרוץ המרד הערבי באפריל 1936, כשבארץ נמצאו פי שניים ויותר יהודים, השלים רופין עם כך, שמדי פעם תמצא לה התנגדות הערבים לעלייה היהודית פורקן בהתפרצויות דמים.⁴

השלב השני של המרד הערבי הוא הרקע למאמרו של זאב צחור על ההסכם שנחתם בראשי תיבות בין ה'הגנה' לאצ"ל בשנת 1938, אך מעולם לא אושרר. הציר המרכזי של המאמר הוא שאלות המרות ומקור הסמכות בחברה היישובית, סוגיות המעוררות שאלות נוקבות בעיקר לגבי הצד הרוויזיוניסטי במשא-ומתן:

הצפיפות שמעוררת הערתו זו. אפשר למצוא רמז לזווית הסבר נוספת בדבריו של המחבר בראשית המאמר, ש'כל מנהיג שהופקד על התחום המדיני, כל עובד בכיר של המחלקה המדינית, ראה חובה לעצמו, לפחות בתקופה הראשונה לכהונתו, לנסות להידבר ישירות עם הערבים' (עמ' 101) [ההדגשה שלי, כאן ולהלן, א"ח]. אולם – יש להוסיף – בדרך כלל, לאחר תקופה קצרה של נסיונות הידברות מצד צמרת ההנהגה הציונית, איש איש בתורו, הופקדו המגעים עם הערבים בידי אנשי השורה השנייה ומטה – מומחים לענייני ערבים, עובדים מקצועיים ואנשי השטח. המנהיגים, ברובם, התרכזו בעבודה הקונסטרוקטיבית, ביצירת עובדות, וכפי שאומר המחבר: 'קיש נואש בהדרגה מן השיחות עם הערבים והתמקד, בשנות הרגיעה, בכניית המפעל הציוני. כך עתיד לקרות גם לאחרים בעקבותיו – לארלוזורוב ולבן-גוריון' (עמ' 101).

ייחודם של המגעים, שהתקיימו עם ערבים בשנת 1930, לא היה רק בכך שלא ניהל אותם מנהיג בראשית כהונתו – שהרי קיש כבר השלים אז כשמונה שנים בתפקידו כראש המחלקה המדינית של ההסתדרות הציונית בירושלים והמנהיגים ממפא"י טרם תפסו את מקומם בראשות התנועה הציונית – אלא גם בכך שהם התקיימו בתקופה שבין הזמנים, במהלך השנה הראשונה של 'שנות התהייה', כפי שמכנה יוסף גורני בספרו 'השאלה הערבית והבעיה היהודית' את פרק הזמן שבין שנת 1929 לשנת 1935;² בין שלהי שנות העשרים, שנות חולשתו של היישוב היהודי, עת זרמה העלייה בקילוח דק ומשבר כלכלי איים על עתידו של

4 עמ' 203. ההדגשה במקור.
רופין, רישום ביומן, 25 באפריל 1936. ראה: שם, עמ' 258.

2 י' גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, תל-אביב 1985, עמ' 253 ואילך.

3 רופין אל יעקובסון, ירושלים, 3 בדצמבר 1931, נדפס בתוך: א' רופין, פרקי חיי, ג, תל-אביב 1968.

זה מוצג ז'בוטינסקי כמי שביקש להגיע להסכם עם ה'הגנה', כדי לחזק את מעמדו הרופף באצ"ל (עמ' 135).

גם לגבי השותף השני לנסיון ההסכם עולה תמיהה באשר למקור הסמכות ולתהליכי קבלת ההחלטות. לאליהו גולומב, הדמות המרכזית בצד זה של המשא-ומתן לא היה תפקיד מוגדר ב'הגנה', וכל תפקידיו במוסדות היישוב אינם מספקים הסבר לצעדיו בעניין המשא-ומתן. לא ברור, מי הסמיך אותו לנהל את המשא-ומתן ולמי הוא דיווח על מהלכיו. טענתו, שהמשא-ומתן התקיים 'מתוך התייעצות עם כל החברים שנמצאו בארץ' (עמ' 143 ומראה מקום שם) מעמידה את הקורא בפני סימן שאלה, המחזק את חשדו של בן-גוריון — הגיבור, והמנצח, של פרשת ההסכם שלא נחתם — 'שהמהלכים שנעשו לקראת ההסכם היו לא-כשרים' (עמ' 142).

צחור מציג את פרשת ההסכם על רקע האי-רועים בארץ ובעולם, מדגיש היבטים מסוימים שלה, ומציע פרשנויות חדשות למניעיהן של הנפשות הפועלות. מעניינת הצגת רגשות החיבה-הסלידה שרחש ז'בוטינסקי לאצ"ל (עמ' 125-126), וכמו בהזדמנויות אחרות בפעילותו של ז'בוטינסקי כמנהיג ציוני גם בפרשת יחסו אל האצ"ל לשלביה דומה, שיותר משהניעה את צעדיו אהבת מרדכי, כלומר האצ"ל, הנחתה אותם שנאת המן, כלומר וייצמן, הנהגת התנועה הציונית, תנועת הפועלים. אחד מחידושי המאמר הוא הסברת התנגדותו של בן-גוריון להסכם כנובעת בעיקרה לא משיקולי כוח פנים-יישוביים אלא — וכאן מתבקש מינוח שטבע הביוגרף שלו, שבתי טבת — מ'עקרון המעצמה'.⁵ מאז שנת 1937 עמדה בראש סדר

לסמכותו של מי היה כפוף האצ"ל, את מרותו של מי כיבד הארגון, וכיצד בנויה היתה ההיררכיה בין המוסדות האזרחיים של התנועה הרוויזיוניסטית לבין הזרוע הצבאית שלה? צחור מצביע על כך, ש'שליטתה של המפקדה המרכזית של האצ"ל על הפעולות היתה חלקית בלבד' (עמ' 124); שאנשי האצ"ל התעלמו מן הוועד המפקח, שהיה אמור לכוון את דרכו של הארגון (עמ' 135); וכן על העובדה, שהוועד המפקח הפוליטי, שהוקם על-פי ההסכם בין ז'בוטינסקי לאצ"ל, לא היה גוף נבחר אלא ממונה.

התמונה המתקבלת היא, שהאצ"ל, ש'אמור היה להיות הזרוע הצבאית של הצ"ח, כפי שהיתה ההגנה בתוך המערכת של "המוסדות הלאומיים" (עמ' 124), היה לאמיתו של דבר ארגון צבאי, שלא היה כפוף כלל למרותם של מוסדות אזרחיים נבחרים. 'בעצם הקמת האצ"ל', גורס צחור, 'היה טמון יסוד של זלזול כלפי הסמכות המדינית והתנגדות למרותם של עסקנים אזרחיים' (עמ' 135). והמדובר לאו דווקא במנהיגי היישוב, שהרי אמת ידועה היא, שהאצ"ל פרק את עול המשמעת של מוסדות היישוב המאורגן — הסוכנות היהודית והוועד הלאומי (עמ' 123-124) — אלא גם במנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית עצמה.

אפילו לז'בוטינסקי, המצביא, לא היתה שליטה של ממש על ארגונו, ומתקבל הרשם, שהוא לא הנהיג את הארגון אלא נסחף אחר האירועים, וניסה לגייסם לחיזוק מעמדו בתנועתו שלו ולביסוס מעמדה של הצ"ח ברחוב היהודי בגולה, במיוחד בפולין (ראה, למשל, פרשת הוצאתו להורג של שלמה בן-יוסף, עמ' 132). במפעל ההעפלה — תחום שבו הרוויזיוניסטים לגוניהם הגדילו לעשות בשנות השלושים מן ה'הגנה' — מצטייר האצ"ל כארגון צבאי שיש לו תנועה, ולא כזרוע הצבאית של התנועה הרוויזיוניסטית (ראה עמ' 135). על רקע

5 ש' טבת, בן-גוריון וערכי ארץ-ישראל, ירושלים ותל-אביב 1985, עמ' 10.

אושר, הרי אחד מסעיפיו החשובים מבחינתו של האצ"ל קוים בכל זאת, והוא גיוסו של אחוז מסוים מקרב אנשי האצ"ל לנוטרות (עמ' 152). שנים מעטות קודם לכן אירע מקרה דומה. בעת המשא-ומתן בין בן-גוריון לז'בוטינסקי על סדרת הסכמים כתנועה הציונית, עמדו הסרטי-פיקטים לחברי בית"ר בראש מעייניו של ז'בו-טינסקי. במהלך שיחותיו עם בן-גוריון עלה בידיו לקבל מבין שיחו הבטחה, שאם יפרשו הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית, יחול עליהם הסדר דומה לזה שהיה נהוג לגבי 'אגודת ישראל'⁶, שאנשיה קיבלו אחוז מסוים מרשי-נות העלייה, אף כי מפלגתם מעולם לא השת-ייכה להסתדרות הציונית. ואכן, אף שמערכת הסכמי בן-גוריון-ז'בוטינסקי משנת 1934 קרסה בגלל אי-אישור 'הסכם העבודה' (להסדרת יח-סי העבודה בארץ) במשאל חברי ההסתדרות, נשמרה זכותם של חברי בית"ר לקבל סרטיפי-קטים, והסדר זה עמד בתוקפו גם לאחר שפרשו הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית.⁷ ניתן לשער, ששני הסדרים אלה — בעניין הסרטי-פיקטים לבית"ר ובעניין גיוס אנשי האצ"ל לנוטרות — שהעניקו לרוויזיוניסטים את ש-ביקשו, אף-על-פי שההסכמים איתם לא נחתמו או לא אושרו, תרמו להרגעת הרוחות ולכך שלא פרצה מלחמת אחים.

שני המאמרים, שנסקרו עד כה, דנים בנסי-נות שסופם כשלון. רובינשטיין מכתיר את המשא-ומתן עם הערבים ב-1930 כ'נסיונות נפל'; צחור דן בהסכם שלא נחתם, ובמלים אחרות — במשא-ומתן שנכשל, גם אם ניתן לראות בו מעין הקדמה להקמת תנועת המרי

הקדימויות של בן-גוריון הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, והוא ידע, שהגשמת מטרה זו תלויה ברצונה הטוב של בריטניה. מכיוון שההסכם עלול היה, לדעתו, לפגוע בחזית חי-צור-נית זו של המערכה המדינית הציונית, הוא פעל במלוא כוחו — כולל איום בהתפטרות — לביטולו (עמ' 147-150).

לקחי האירועים באירופה בשנות השלושים הגבירו את החשש בקרב חוגים נרחבים ביישוב מפני התנועה הרוויזיוניסטית לזרועותיה, שהיתה בעיניהם המהדורה הארצישראלית של הפאשיזם, ובה בעת הגבירו אותם אירועים עצמם את נחישותם של רבים וטובים להגיע להסכם בין המחנות, כדי למנוע מלחמת אחים. היה זה ז'בוטינסקי, שהשמיע רמזים עבים — שלא לומר איומים — על כך שהיא עומדת בשער (ראה עמ' 134), ודבריו המתלהמים משו-לים להליכה על עברי פי פחת. אך כשההידר-רות נמנעה ברגע האחרון, על סף התהום — בעיקר הודות לאחריות שגילה הצד שכנגד — היו אלה הרוויזיוניסטים שהתהדרו בנוצות מונעי מלחמת אחים, תופעה שחזרה גם בשנים הבאות.

מאמרו של צחור נושא את הכותרת: 'בין מלחמת אחים לשיתוף פעולה'. והנה, בסופו של המאמר שיתוף פעולה אין, ומלחמת אחים לא פרצה. הכיצד? השאלה היא רחבה יותר — כיצד יוסבר הדבר, שבזמן שבאירופה התלקחו פה ושם מלחמות אזרחים, פסחה התופעה על ארץ-ישראל? התשובה הבסיסית לכך היא היותו של היישוב חברה וולונטרית, ללא ריבונות וללא סמכויות אכיפה, והיותה נתונה תחת שלטון זר ושקועה בסכסוך דמים עם שכניה תושבי הארץ. אולם מאפיינים אלה — שבצד היותם מלכדים היה בהם גם פוטנציאל הרסני — מספקים תשובה חלקית בלבד לשאלה זו. לגבי המקרה שלפנינו אפשר להוסיף, כי על-אף שההסכם לא

6 ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, תל-אביב 1976, עמ' 186.
7 על הסדרי חלוקת הסרטיפיקטים לחברי בית"ר לאחר פרישת הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציו-נית — חזור מחלקת העלייה מס' 2115/238/952 מתאריך 12 בנובמבר 1937, אצ"מ, S6/5362, ושם הפניה גם להוראות קודמות.

הקיבוץ המאוחד (לפני פילוגו) והקיבוץ הארצי. בשנת 1948 קם איחוד פוליטי (מפ"ם) בין הקיבוץ הארצי לקיבוץ המאוחד. כפי שמוצג הנושא במאמר, הטעם לאיחוד זה לא היה במי- שור החברתי, שכן בין השיטין של המאמר (ובאחד מן הרצפים של הטבלה האמורה) ניכרת קירבה בין אנשי השורה של הקיבוץ הארצי לאנשי חבר הקבוצות דווקא. יש לחפש, אם כן, את מניעי האיחוד במישור הפוליטי, השערה שמקבלת חיזוק מן העובדה שברמת ההנהגה בולט הדמיון בין סגנון המנהיגות של יצחק טבנקין בקיבוץ המאוחד לזה של מאיר יערי ויעקב חזן בקיבוץ הארצי (ראה עמ' 54).

השותפות הפוליטית בין הקיבוץ הארצי לקי- בוץ המאוחד לא האריכה ימים; היא הסתיימה בהתפרקותה של מפ"ם פחות או יותר לאורך קווי התפר שחברו בין הגופים שהקימו אותה, וקדם לכך פילוגו של הקיבוץ המאוחד. סוגיה אחרונה זו היא נושא מאמרו של יוסי אסף, המקדים את מועד ההכרעה על הפילוג מן השנה שבה הוא התרחש בפועל, 1951, לשנת 1948/1949. דומה, שבמעין חוקיות מחזורית עברו תהליכי האיחוד והפילוג בתנועת העבודה ובתנועה הקיבוצית תקופות דגירה של שנתיים: מפא"י התפלגה בשנת 1944, שנתיים לאחר כינוסה של ועידת כפר-ריתקין בשנת 1942, הקבוצה בזכרוןם של רבים כאקט הפילוג;⁹ בשנת 1946, שנתיים לאחר פילוג מפא"י והקמת התנועה לאחדות העבודה, נוסדה מפלגת השומר הצעיר; ובשנת 1948 יסדו התנועה לאחדות העבודה והשומר הצעיר את מפ"ם. והנה מוסיף אסף נדבך נוסף לטבלה מחזורית זו, וקובע, שההכרעה על הפילוג בקיבוץ המאוחד נפלה שנתיים קודם להתרחשותו בפועל. במאמרו של אסף ניתן למצוא המשך

העברי כשבע שנים מאוחר יותר. קודמים להם בסדר ההופעה בשנתון שני מאמרים הדנים בקיבוץ, שהוא — בלשונו של מרטין בובר — 'אי-כשולן למופת'.⁸ מאמר אחד הוא 'מרות ודמוקרטיה בקיבוץ: גוני ארגון ואידיאולוגיה בתנועות הקיבוציות, 1935-1942' מאת הנרי ניר, והאחר — 'הפילוג בקיבוץ המאוחד: תש"ט שנת ההכרעה' מאת יוסי אסף.

הנרי ניר מציג את קווי הדמיון והשוני שבין שלוש התנועות הקיבוציות דאז — הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הארצי וחבר הקבוצות — בתחומי ניהול חיי הקיבוץ והתנועה הקיבוצית, ומסכם אותם בצורה תמציתית בטבלה, המציגה את מיקומה של כל אחת מן התנועות הקיבוציות על הרצפים: 'אוליגרכיה-השתתפות'; 'דמוקר- טיה עימותית-דמוקרטיה אחדותית'; ו'דמוקר- טיה טוטליטרית-דמוקרטיה ליברלית' (עמ' 64). המאמר כמעט אינו עוסק בעמדות הפוליטיות של התנועות הקיבוציות, אם כי פה ושם המחבר מעיר בעניין זה, כמו, למשל:

שני הגופים האלה [אנשי המיעוט בתוך 'הקיבוץ המאוחד' ואנשי 'חבר הקבוצות'] היו עתידים להתאחד ולי- צור את איחוד הקבוצות והקיבוצים ב-1951, עקב פולמוס פוליטי שנסב בעיקר על שאלות הקשורות למדיניות החוץ של מדינת ישראל. מן הניתוח המוצג כאן מתברר שכבר בתאריך מוקדם זה [שנות השלושים] היו שני הגופים קרובים מאוד זה לזה בתפיסו- תיהם הדמוקרטיות (עמ' 65).

מעניין היה לבחון, מה היה משקלו היחסי של כל אחד מגורמים אלה — החברתי והפוליטי — בתהליך האיחוד, וייתכן שרמז לכך מצוי בדיון על שני הגופים הקיבוציים האחרים —

8 מ' בובר, 'נסיון שלא נכשל', נחיצות באוטופיה, תל-אביב 1983, עמ' 148.
9 ראה: א' שפירא, ברל, ב, תל-אביב 1981, עמ' 674.

מצפה המחבר. התקווה היא, כמובן, שגם הפעם תהיה העלייה — שאת ממדיה העתידיים קשה לנחש — נקודת מפנה חיובית וכוח מפרה בבניין החברה הישראלית.

העלייה שזורה בדרך זו או אחרת בכל מאמרי החטיבה הראשונה של השנתון, ובהיותה פן של ההגירה היהודית היא גם הנושא המרכזי במדור 'ספרים', החותם את הקובץ שלפנינו, ובו נסקרים כמה וכמה ספרים, שעניינם העלייה בשנות השלושים של המאה העשרים ובשנים שבין תום מלחמת העולם השנייה להקמת מדינת ישראל. גם אם ההצבעה על העלייה כנושא מרכזי של השנתון היא פרי ראייה סובייקטיבית של קוראת אחת, היא זוכה לאישוש מהחלטת המערכת לפתוח את השנתון ב'תעודה: חוק השבות — הרעיון והחקיקה' במלאת ארבעים שנה לחקיקתו. חבל שלא הובאו הנוסחים השונים של החוק, שהועמדו להצבעה, והנוסח הסופי של החוק שהתקבל, שכן חסרונם של מסמכים אלה מקשה על הקורא להבין חלקים מן הדין ובמיוחד את סדרת ההצבעות המובאת בעמ' 20. מכל מקום, ניתן לשער את התרגשותם של חברי הבית בשומעם את דברי הסיכום של היושב-ראש נחום ניר-רפלקס: 'היום, כ' בתמוז, יום הזכרון למות מנהיגנו הגדול, קיבלה הכנסת את חוק השבות, המסמל את שאיפות עמנו כמשך אלפיים שנה' (עמ' 21).

ניתן למצוא סמליות בהבאתו של חוק השבות בפתחו של קובץ, העוסק רבות בענייני עלייה לפני קום המדינה, שכן החוק ושנת קבלתו — 1950 — הם חלק מפרק אחר, שונה, של תולדות העלייה לארץ-ישראל, הלוא היא העלייה ההמונית של ראשית המדינה. נושא זה נחקר עתה באינטנסיביות, וכבר נראים פה ושם ניצני הפירות, ואין ספק שהוא יתפוס מקום גדול והולך בספרי המחקר ובקובצי המאמרים שיראו אור בשנים הבאות.

והשלמה לאחדות מן הסוגיות הנדונות במאמר של ניר. אחת מהן היא השפעת העלייה על כוחה של התנועה הקיבוצית. ניר דן בתנועה הקיבוצית בשנות הזוהר שלה, בשנים שבהן היא קלטה עולים רבים, והעלייה היתה מקור גידולה העיקרי; אסף חושף את כשלונן של הקיבוץ המאוחד בקליטת העלייה ההמונית, ומציג כשלון זה כאחד הגורמים לחולשתו של הקיבוץ בשנים שלאחר קום המדינה.

חוויה מרכזית זו של שנות ראשית המדינה, העלייה ההמונית, מוזכרת גם במאמר הפותח את השנתון, 'דת וחברה בישראל', מאת אליעזר שבייד. עלייה זו נמנית עם הגורמים ליצירת היחס הלא-מאוזן שבין החברה ובין הממסד הממלכתי (עמ' 32), שהוא, בעיני המחבר, מן הדפוסים השליילים המאפיינים את החברה היהודית הישראלית, ובכללם היחסים שבין הדת לחברה במדינת ישראל. המאמר מסתיים בנימה אופטימית:

מדיניות שתמיר את הלחץ הישיר של מוסדות השלטון על החברה בעידוד עקיף ובהאצלה מבוקרת של סמכויות לארגונים החברתיים, תשחרר את כוחות היצירה הללו [השואפים להתבטאות חברתית רוחנית-תרבותית], תפתח לפנייהם אפיקי התבטאות חופשיים ותשנה קמעה-קמעה את הנוף החברתי-התרבותי הקיים בכיוון של פלורליזם וסובלנות. (עמ' 35)

לא נותר אלא להמתין ולראות איזו השפעה תהיה לעלייה הגדולה, שהגיעה בראשית שנות התשעים, על התהליכים שהכותב מייחל להתרחשותם. בצד החשש, שמא עלול גל העלייה להדביק מחדש את המדינה במחלות הילדות הממסדיות והביורוקרטיות, שלקתה בהן בימי הראשית, קיים הסיכוי שממדיה ורב-גוניותה של העלייה יחייבו ויאפשרו את השינוי שלו

הארות והערות

משפחת פין, חקלאות, יהודים ומשיחיות

רות קרק

ישעיהו פרידמן מציין במאמר שפירסם ב'קתדרה' זה לא כבר כי 'מעשיהם של פין ורעייתו למען יהודי ארץ-ישראל טרם זכו להערכה הולמת מידי היסטוריונים'. הוא מוסיף שגיימס פין, ששלט בעברית, חקר את ההיסטוריה היהודית וכתב עליה, והצטיין באהדתו ליהודים ובלהיטות להגן עליהם משיקולים רגשיים ופוליטיים.¹

ישנם החולקים על דעתו של פרידמן ותולים את מסירותם של בני הזוג פין לנושאים יהודיים ואת פעולותיהם השונות למען היהודים בתחומי הממשל, רכישת קרקעות, מפעלי חקלאות, שיפור מצבם הכלכלי ועוד, במניעים מיסיונריים גרידא.²

שאלות אלו ואחרות כלליות יותר, שאינן נוגעות ליהודים בלבד, נבדקות במחקר המתנהל על-ידי המחברת, על פעילות משפחת פין במאות התשע-עשרה והעשרים. פרט לכתביהם הרבים של בני הזוג פין מתבססת החקירה על תעודות מקוריות בנות התקופה, השמורות בארכיונים שונים בישראל ובבריטניה. באלו נכלל גם ארכיון פין, שהיה בידי רחל בת-ציון אברהםס ז"ל. אחת מן התעודות המצויות בארכיון תידון במאמר זה. התעודה, שנכתבה בידי פין בשנת 1852, זורה אור על תרומתו לעידוד החקלאות בקרב היהודים ועל מניעיה, ומתקשרת גם אל רעיונותיו המיליטריסטיים של נדיר בקסטר הבריטי באמצע המאה הקודמת.³

במאמר שפרסמה מרגלית שילה ב'קתדרה' נסקרת צוואה מעניינת משנת 1842 שנכתבה באנגליה מטעם נדיר בקסטר (Nadir Baxter), אדם עתיר הון ונוצרי מאמין, שהועיד סכום גדול

* תודתי נתונה לרודה כהן על עזרתה הרבה, וסיועה בפענוח תעודה זו, ולמרגלית ושמואל שילה שהעמידו לרשותי את התעודות שבידיהם.

1 "פרידמן, 'תוכניות בריטיות ליישוב יהודים בארץ-ישראל בשנות הארבעים של המאה ה-19' (1840-1850), 'קתדרה', 56 (תמוז תש"ן), עמ' 60-61.

2 ראה, למשל: ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשל"ד, עמ' 70-66; A. Blumberg, *A View from Jerusalem 1849-1858: The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, London & Toronto 1980, pp. 77-84, 312-321; שמו של בקסטר אינו מופיע ביומן פין שפרסם בלומברג, וביומן של אוקטובר 1852 אין אף אזכור של הפנייה אל המוציא לפועל של הצוואה.

3 חלק מארכיונה של הגברת אברהםס נרכש על-ידי יד יצחק בן-צבי, לפני מספר שנים, בסיוע א"פ אלסברג מגנון המדינה ואנשי יד בן-צבי, והובא מלונדון לישראל. סימון התעודה שבה עוסק מאמר זה בארכיון פין הוא: G/2 [להלן: תעודה].

של אלף לירות שטרלינג לשם עידוד שובם של היהודים לירושלים (ובמקור: 'The Political restoration of the Jews to Jerusalem'). סכום נוסף בסך חמש מאות לירות הקצה לקרן של הבישופות הפרוטסטנטית המשותפת בירושלים, שהוקמה בקיץ 1841 על-ידי האנגליקנים והלותרנים-הפרוטים. כספים אלו נועדו לקידום חזון הגאולה בציון, והיו ביטוי לכמיהתו הדתית-משיחית-נוצרית של התורם.⁴

שילה מוסרת כי עם פטירתו של בקסטר, בשנת 1851, נדונה הצוואה בבית-המשפט, והשופט פסק לבטל את ההוראה הנוגעת למתנה בסך אלף לירות שטרלינג למטרה שצוינה, עקב חשש מהשלכותיה הפוליטיות האפשריות על היחסים התקינים ששררו בין בריטניה לאימפריה העות'מאנית.⁵

נראה כי למרות הפסיקה מיום 30 במאי 1851 פנה פין, ששירת כקונסול בריטניה בירושלים, ב-8 באוקטובר 1852 אל המוציא לפועל של צוואת המנוח בקסטר וביקש לקבל את הסכום של אלף לירות, שהיה אז סכום נכבד מאוד. הידיעה על הצוואה הגיעה אל פין במכתב מחבר במרחקים. החבר הבין שהכסף נועד 'לאדם אשר יעסיק לראשונה יהודים בעיבוד הקרקע של פלשתינה ויעוררם ליישוב ולהתיישב בה כחקלאים'. מוסר המידע, שפין לא ציין את שמו, הוסיף כי 'המענק שנקבע בצוואה עדיין לא נתבע'.⁶ הדבר מעלה קושי מסוים מאחר שפין פנה בבקשה לקבל את הכסף כשנה וארבעה חודשים לאחר מתן פסק-הדין. אפשר שמשום הריחוק לא היה פין מודע לפסק-הדין, אך ייתכן גם שלמרות פסק-הדין נותרו אפשרויות לקבלת הכספים. כפי שעולה מפנייתו, ראה עצמו פין האדם המתאים ביותר לקבלת המענק, והוא נימק את זיכרון בפירוט:

זה זמן ממושך הייתי חדור רצון לראות יהודים, מומרים או בלתי-מומרים לנצרות, מעבדים את קרקע אבות אבותיהם, ולא מתוך הציפייה להאצת גורלותיו העתידיים של עם זה, אלא מתוך אמונה שתעסוקה חקלאית היא הבריאה ביותר לגוף ולנפש, ובארץ זו, שבה מדוכאים ומשועבדים היהודים באורח מוזר על-ידי רבניהם, אין תעסוקה כמותה היכולה להעניק לאנשים הסובלים מהלך רוח שהוא בלתי ידוע כאן מזה שנים רבות ועד כה.

בקיץ 1850 קנה פין, לדבריו, קרקע בסביבות ירושלים. הקנייה, שנערכה על-פי נוהגי הארץ וחוקיה, נועדה בעיקרה לעידוד עבודה חקלאית של ישראלים-נוצרים, שלהם הוקצו חלקות קטנות. על סלע באדמתו חקק פין באותיות גדולות את הפסוק 'The earth is the Lord's and the Fulness thereof' ('לה' הארץ ומלואה, תבל וישבי בה' [תהלים כד ב]). כשנוכח פין בקושי להבהיר את תוכניתו, נאלץ להסתפק בכך שעד לעת פנייתו שלושה ישראלים-נוצרים — מ"פ ברגהיים, מקס אונגר ושמעון קורנבלאו — גידלו בחלק משטחי האדמה מעט ירקות לצריכה

4 מ' שילה, 'צוואה משנת 1842: תרומה למען החזרת היהודים לירושלים', קתדרה, 57 (תשרי-תשנ"א), עמ' 76-78.
5 שם. על-פי בירורים שערכתי בלונדון בסיועו של מרטין לובובסקי, היה תאריך פטירתו של נדיר בקסטר ה-23 בינואר 1848; הצוואה נחתמה ב-29 באפריל 1842; הנספח שלה נחתם ב-3 באוקטובר 1842 ופעם שנייה שלושה ימים לפני פטירתו, ב-20 בינואר 1848.
6 תעודה.

עצמית, אם-כי לא חכרו חלקות קרקע. כנראה שלא במקרה הדגיש פין את היותם ישראלים-נוצרים.⁷

בסוף שנת 1851 ניסו אונגר ושני שותפים, אליהו שופמי ויהודה ליאון, על-פי המידע שמסר פין, לחכור חלקה לתקופה ארוכה יותר, אך בסופו-של-דבר, ב-9 בפברואר 1852, חכר את החלקה רק ליאון, שהיה נתין אוסטרי. הוא החל לטעת בהתלהבות רבה גפנים ועצי זית ותות ואף תלה לוח עץ ובו הפסוק העברי 'הֵכֵן בַּחוּץ מְלֶאכֶתָּךְ וְעֵתָּהּ בַּשָּׂדֶה לָךְ אַחֵר וּבְנִיתָ בֵּיתְךָ'.⁸ משנפטר ליאון, ביוני 1852, נותר בנו הקטין יהושע חוכר החלקה לצמיתות ובעל אפשרות לבנות עליה את הבית שתכנן אביו, אם ירצה בכך, על-פי צוואת אביו. לאלמנה, רחל, ניתנה זכות שימוש, ללא חכירה, בחלקה נטועה סמוכה.⁹

פין טען שפרשה זו כשלעצמה הקנתה לו את הזכות לכספי צוואת בקסטר, בהיותו הראשון שהניע יהודים למפעלי חקלאות קבועים בארץ-ישראל. פין הביא נימוק נוסף לבקשתו לקבל את הכסף. לדבריו, בעקבות בקשה בעברית, שעליה חתמו שישים וחמישה איש, העסיק יהודים לא-נוצרים במשך שישה שבועות ביולי ואוגוסט 1852 כפועלים בשטחי אדמתו. הוא ניסה להפנותם אל מר משולם בארטס, אולם הוא מצא שם תעסוקה לשניים מהם בלבד, ופין לקח את הנותנים לעבודה באדמתו. אף-על-פי שהספקם בעבודה היה פחות מחצי מהספק הפלאחים המקומיים, המשיך פין בנסיון, כדי להקל את מצבם ולהוכיח לכל כי היהודים שמחים לעבוד בשדות הארץ בקנה-מידה גדול יותר. העסקה זו של מספר יהודים, אשר נע בין עשרים ותשעה לשבעים איש הופסקה מחוסר כספים, אך עוררה התלהבות בקרב היהודים, והדים ברחבי הארץ ובאירופה.¹⁰ בסוף בקשתו לקבלת הכסף חזר פין והדגיש כי בזמנים המודרניים לא עשה איש יותר ממנו למען המטרה של עיבוד אדמות פלשתינה על-ידי יהודים, וזאת אם באמצעות הקצאת קרקע כתרומה קבועה כמעט, ואם באמצעות העסקה ישירה. לאישור עובדות אלו צירף למכתב שבעה נספחים, ובהם רשימות ועדויות של אנשים שונים כולל אדוארד תומס רוג'רס מנהל הלשכה שלו וד"ר שמעון פרנקל. פין לא חתם על המסמך כקונסול בריטניה בירושלים. הוא פנה אל המוציא לפועל של הצוואה להעדיף את בקשתו: 'לשם עיבוד-הקבע המוקדם ביותר של פלשתינה על-ידי ידדים יהודיות', והוסיף שהוא מאמין כי אחרים ילכו בעקבותיו לקידום מטרה זו והאל יסייע לכל המפעלים הללו.¹¹

7 מ"פ ברגהיים הוא מלויל פטר ברגהיים, שהפך בהמשך ליזם ובנקאי בירושלים. אונגר הוזכר ביולי 1857 ביומן פין כחוכר נכס מאמזלק, וקורנבלאו הוזכר ביומן בספטמבר 1855 כמבקש תעודת מסע. האזכורים ביומן מופיעים אצל בלומברג (לעיל, הערה 2), עמ' 203, 261.

8 משלי כד כז.

9 תעודה. לא מצאתי מידע ביוגרפי נוסף על יהודה ליאון.

10 תעודה. מספרי הפועלים השתנו מידי שבוע בין השבוע שהסתיים ב-9 ביולי לשבוע שהסתיים ב-14 באוגוסט לפי הפירוט הניתן. ג'ון משולם היה יהודי מומר יליד לונדון, שהתיישב בירושלים. בסוף שנות הארבעים של המאה הקודמת החל במפעל של חקלאות מודרנית בכפר ארטס הסמוך לבריכות שלמה. על פרשת משולם בארטס ראה: ר' רובין, 'לקורות ההתיישבות בכפר ארטס', ספר וילנאי, א, ירושלים 1984 עמ' 325-331.

11 תעודה. לתעודה זו מצורף רק נספח 3 של רוג'רס אשר הועסק אותה עת בקונסוליה הבריטית בירושלים. נספח 5, ובו עדות פרנקל, היה אמור להישלח מאוחר יותר, משום שהדואר יצא בשבת. רוג'רס שימש מזכיר הקונסוליה הבריטית בירושלים בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים של המאה ה-19. בשנת 1853 עבר לשרת בתפקיד סגן הקונסול של בריטניה בחיפה. ראה: י' שביט, 'גולדשטיין וח' באר, לקסיקון האישים של ארץ-ישראל, תל-אביב 1983, עמ' 456. פרנקל, יליד שלזיה, היה הרופא היהודי הראשון בארץ-ישראל. הוא ניהל בירושלים בשנות הארבעים והחמישים של המאה ה-19 מרפאה, אשר מילאה תפקיד חשוב במאבק נגד המיסיון. ראה שם, עמ' 412.

דיון

לא ברור לנו בשלב זה של המחקר אם נענתה תביעתו של פין, אולם מן המכתב ניתן ללמוד רבות על האידאולוגיה שהנחתה אותו ועל מעשיו בכל הקשור לפיתוח מפעלים חקלאיים ליהודים בירושלים, מפעלים שקיבלו תנופה כשנה שנתיים מאוחר יותר, ואף השפיעו על נסיונות נוספים בתחום זה. שם אשתו של פין לא הוזכר בתעודה הנדונה כאן, כשם שלא הודגשה עובדת היותו קונסול בריטניה בירושלים, ויש לשער שהדבר אינו מקרי. הבקשה משקפת את רצונם של בני הזוג פין, כבר לפני פרוץ מלחמת קרים, למצוא מימון לפתרונות יצרניים למצוקתם של היהודים ולתלותם ברבנים ובחלוקה, מתוך אמונה שעבודת אדמה היא פתרון מוצלח לגוף ולנפש. זוהי אחת התעודות הראשונות המשקפות את גישושי הדרך של בני הזוג פין ואת הכפילות שבין מניעיהם ההומניטריים והפילנתרופיים, מצד אחד, למניעיהם הדתיים-המיסיונריים, מצד אחר. אין כל ספק שהקרקע שבה מדובר היא האדמה שרכש פין בטלביה, על-מנת לבנות את בית הקיץ שלו. זו היתה, כנראה, עיסקת הקרקעות הראשונה שבה היו מעורבים בני הזוג, והיא נערכה בסוף שנת 1849 ובתחילת שנת 1850. הקרקע נקנתה מכפריים תוך תחרות עם אנשי הכנסייה היוונית-האורתודוקסית, שהחלו באותה עת ממש בפיתוח ובנטיעת עצי תות בשטחי ניקופוריה וטלביה בירושלים. אליזבט אן פין ציינה בזכרונותיה, שנרשמו בשנת 1913, כי השטח נמצא על המדרון המערבי המתנשא מעל אדמת סיר מוזס מונטיפיורי, כלומר, משכנות שאננים. היא הוסיפה כי כבר במהלך שנת 1850 הגיע 'מכתב וזיר' מן הסולטאן, שקבע שהקונסול הבריטי יקבל את הקרקע לבניית בית קיץ.¹² נושא הבעלות והרישום של קרקעות פין עוד יידון בהודמנות אחרת, אולם חיזוק לקביעה כי המדובר בטלביה נוכל למצוא בתיאור של אירוע משנת 1852, בזכרונותיה של אליזבט אן פין. גוף של יהודים ספרדים ביקש ממר פין להשיג להם עבודה בחקלאות. אליזבט אן ציינה כי מאחר ש'הכרם' — הכוונה לכרם-אברהם — עדיין לא היה מוכן, 'שלחנום לטלביה שלנו'. בתחילה עבדו שישים ושלושה אנשים, בהם כמה זקנים, ולאחר מכן — שבעים וחמישה, והם עסקו בבניית גדרות ובסיקול.¹³

על-פי תיאוריהם של בני הזוג פין, אין המדובר במכתב הנדון ב'מושב החרושת להעסקתם של יהודי ירושלים בכרם-אברהם', או במפעלים מאוחרים עוד יותר כמו ארטס, פעור ובקוש. יחד-עם זאת, ניתן לראות את ההעסקה בטלביה כמעין נסיון הרצה, ואת כתיבת הבקשה של פין אולי כחלק ממסע גיוס הכספים לרכישת האדמה למפעל בכרם-אברהם, שהחל לדברי שניהם באמצע שנת 1852. פין כתב על המפעל, בכרם-אברהם, כי 'חלקת אדמה שמידותיה כשמונה עד שנים-עשר אקרים אנגליים [כ-32-48 דונמים, ר"ק] נרכשה למטרה זו [של הקלת מצוקת יהודי ירושלים] ב-1852, ועל האדמה הזו ניתנה עבודה לאחדים מן העניים, כאשר אך אפשר היה להשיג כסף לתשלום שכר-עבודה'.¹⁴ אליזבט אן החלה, לדבריה, בגיוס הכספים לקניית כרם-אברהם לאחר יום הולדת המלכה, כלומר לאחר 24 במאי 1852, וקיבלה אז תרומות ראשונות עד לתשלום סך של

12 E. A. Finn, *Reminiscences of Mrs. Finn*, London & Edinburgh 1929, pp. 87-88. הכית בטלביה הוזכר ביומן הרשמי של פין, הרישום מיום 25 בנובמבר 1850, בשם 'the Talibyah estate', וראה: בלומברג (לעיל, הערה 2), עמ' 77. לעניין טלביה וכן כרם-אברהם וארטס ראה: מ' אליאב, 'עלייתו ונפילתו של הקונסול הבריטי גיימס פין', קתדרה, 65 (תשרי תשנ"ג), עמ' 55-64.

13 פין (שם), עמ' 106.

14 ג' פין, עתות סופה; עלים מדפתי הקונסוליה בירושלים, ירושלים תש"ם, עמ' 333.

מאה וחמישים לירות שטרלינג לחכירת הקרקע לתקופה של עשרים וחמש שנים. תשלום של 100 לירות נוספות נדרש כדי להפוך את הקרקע ל-'freehold' (לקרקע בבעלות מלאה ומוחלטת או בלשון המקום — מלך) והדבר בוצע רק באביב 1857.¹⁵

התעודה הנדונה כאן היא אך אבן קטנה מאוד בפסיפסים הנוגעים למערכות הקשרים התרבותיים והחומריים בין ארצות המערב לארץ הקודש במאה הי"ט, בין יהודים לנוצרים ובין ממשל עות'מאני לבריטי ועוד, ולהלכי רוח דתיים-משיחיים וקדם-ציוניים — כולל היחס לחקלאות ועבודת האדמה — כפי שרמזה שילה במאמרה. עיתויה של הצוואה, בשנת 1842, מתקשר אף לשינויים שחלו באזור לאחר נסיגתו של מוחמד עלי ולתוכניות התיישבות גרנדיוזיות של יהודים ונוצרים בארץ-ישראל באותם ימים.¹⁶ ואילו הבקשה הנוגעת לצוואה, בקשה שנשלחה עשור שנים מאוחר יותר, מכילה רמזים לתשובות על השאלות שהובאו בתחילת הדיון, ואשר יובנו באורח מעמיק יותר עם הוספת אבנים חדשות להשלמת הפסיפס.

מגן בזכיות יוצרים

15 פין (לעיל, הערה 12), עמ' 104-105.
 16 R. Kark, 'Plans for Settlement of Palestine during the Nineteenth Century', A. Newman (ed.), 16
Britain and the Holy Land, Leicester [in preparation]; פרידמן (לעיל, הערה 1), עמ' 42-69.

כיצד הותוותה מדיניות ההתיישבות הציונית ערב מלחמת-העולם הראשונה?

מרגלית שילה

הרצון להיטיב להבין את ראשית ההתיישבות היהודית בארץ הניב לאחרונה מספר מחקרים חדשים. בעוד הגל הראשון של ההיסטוריוגרפיה היישובית התרכז בעיקר בתיאור קורות המתיישבים, המחקרים האחרונים מסיטים את הזרקורים לעבר המוסדות השונים אשר עסקו ביישוב ארץ-ישראל.

במאמר המונח לפנינו¹ ביקש יונתן פנסלר לסכם כמה ממסקנות מחקרו המעניין: *Engineering Utopia: World Zionist Organization and the Settlement of Palestine 1897-1914*.² פנסלר הציג את מטרת מאמרו בבהירות. ברצונו לתאר את 'מדיניות ההתיישבות הציונית ... כפרי יצירתו של גוף בינלאומי' וברצונו להצביע על השורשים האינטלקטואליים שמהם ניזון גוף מורכב זה.³ ביסוד דבריו של פנסלר עומדות שתי הנחות: א. כי ראוי לצייר תמונה כוללת של תפיסותיהם השונות של המוסדות הציוניים אשר היו מעורבים בעבודה ההתיישבותית בארץ-ישראל. ב. כי התאוריות ההתיישבותיות, שבהן דגלו האישים השונים, אמנם התוו את דרכם היישובית. דרכו של פנסלר כשרטוט סינתזה של התפיסה הרעיונית של הגורמים הציוניים השונים אשר פעלו בארץ-ישראל — אם מרחוק, ואם מקרוב — היא בעייתית ביותר. פנסלר עצמו מצביע על ניגודים ומחלוקות, אך בדבריו הוא חותר להצגת אחידות רעיונית. למרות מודעתו למחלוקות, הוא מנסה ליישר את ההדורים ולהציג עקרונות התיישבותיים שהיו מקובלים על הכל.⁴ לדעתנו, דרך זו, המבקשת לראות את ההתרחשויות בקווים כלליים, גורמת לערפול התמונה, ולא להבהרתה. מעקב צמוד וקרוב אחר התוכניות והמעשים השונים מגלה באופן חד-משמעי כי בין אדריכלי ההתיישבות בתקופת העלייה השנייה שררו חילוקי דעות קשים, והנוסחאות שהוצעו על-ידי בעל המאמר מסתירות מאחוריהן השקפות מנוגדות. הדברים בולטים במיוחד בכל הנוגע למחלוקת בין ארתור רופין, מנהל המשרד הארצישראלי ביפו, לבין מקס בודנהיימר, יושב-ראש הדירקטוריון של הקרן הקיימת לישראל בקלן.

1 'פנסלר, 'מדיניות ההתיישבות הציונית ערב מלחמת-העולם הראשונה', קתדרה, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 79-104 [להלן: פנסלר].

2 Ph. D. dissertation submitted to the University of California, Berkeley 1987

3 פנסלר, עמ' 80.

4 שם, עמ' 100.

בדיקה מקרוב של יחסי המשרד הארצישראלי והנהלת הקרן הקיימת בקלן מעלה סיפור שראשיתו שיתוף-פעולה, והמשכו מתח והתרחקות. בשנת 1907, זמן מה לפני ייסוד המשרד הארצישראלי, החליטה הנהלת הקרן הקיימת לזנוח באופן זמני את יעדיה הראשוניים, דהיינו, להפסיק לעסוק ברכישת קרקע והלאמתה (העברתה לרשות הלאום). הוחלט שכספי הקרן הקיימת יינתנו בהלוואה לגורמים שונים, כדי שהללו יעסקו ברכישת קרקע ובניהול נכסי הקרן. החלטה זו היתה מצע נוח לדרכו היישובית של המשרד הארצישראלי.

בתוכנית האוטונומיה של רופין, שהוצעה בשנת 1907, ואשר היוותה תשתית רעיונית לפעולות המשרד הארצישראלי, אין התייחסות לרעיון הלאמת הקרקע. רופין הציג את יעדה של הקרן הקיימת כתומכת ברכישת קרקע על-ידי אחרים. עם ייסודו, בשנת 1908, היה המשרד הארצישראלי לנציגות הקרן הקיימת בארץ-ישראל, והוצאות הפעלתו מומנו על-ידי הקרן. נראה כי שיתוף-הפעולה בין הקרן הקיימת למשרד הארצישראלי התגבש על רקע הזניחה הזמנית של מטרתה הנעלה ביותר של הקרן — רכישת הקרקע והלאמתה.

ואולם, תיאום העמדות בין המוסדות השונים לא החזיק מעמד לאורך זמן רב. מחלוקת רצינית התעוררה עקב רכישת הקרקע הראשונה על-ידי המשרד הארצישראלי — רכישת אדמות מרחביה. רכישת זו, שהתפרסמה כקנייה הנועזת ביותר של הקרן הקיימת בשנים שקדמו למלחמה, נעשתה בניגוד מפורש להוראות שקיבל רופין מבודנהיימר. בודנהיימר הורה להימנע מרכישת אדמה ללא אישורו המוקדם. רופין התעלם מכך, רכש כ-10,000 דונם בעמק-יזרעאל, ולאחר מעשה קיבל את סיועה של הקרן הקיימת. עקב אי-רצונה של הנהלת הקרן להשתתף ברכישות נוספות, פנה רופין לעבר מקורות מימון אחרים. המשרד הארצישראלי, באמצעות חברת הכשרת היישוב, רכש נחלות עבור יזמים פרטיים. יתר-על-כן, המשרד השיג מחברת יק"א הלוואות נוחות, שסייעו לו בקניית זאת ועוד, מעקב אחר תוכניותיו של רופין בשנת 1914 מגלה כי הוא תכנן רכישות בקנה-מידה נרחב ביותר באמצעות הונה של החברה הלא-ציונית, חברת יק"א.⁵ למעשה, רופין מימש את הרעיונות שהציג בתוכנית האוטונומיה שלו. רוכשי הקרקע הראשיים בארץ-ישראל ערב מלחמת-העולם הראשונה היו יזמים פרטיים וחברת יק"א. אין ספק שרופין השיג בכך שני יעדים: תנופה לרכישת הקרקע בארץ-ישראל, והימנעות מתלות מכבידה במוסדות הקרן הקיימת בקלן.

במקביל לתעוזה ולעצמאות שגילה רופין, ביקש מנהל הדירקטוריון של הקרן הקיימת לשוב למטרתה הראשונית של הקרן — רכישת והלאמת הקרקע. בעבודתו חשף פנסלר את קשריו המתהדקים של בודנהיימר עם נתן גרוס ושלמה קפלנסקי, הסוציאליסטים חברי 'פועלי ציון', ואת השפעתם על דרכו. ניתן גם להעריך שבודנהיימר שאף להדגיש את ייחודה של החברה שבראשה עמד ואת סמכותו בכל הנוגע למדיניות ההתיישבות בארץ-ישראל. שלא כבעבר, כאשר הקרן הקיימת נאותה לתת הלוואות לבעלי הון פרטי על-מנת שירכשו קרקע פרטית,⁶ הציע בודנהיימר לתת הלוואה רק במקרה שהקרקע הנרכשת תולאם ותוחכר. תוכנית זו, להגיש סיוע בכספי הקק"ל רק כאשר יש הבטחה כי הקרקע הנרכשת תולאם, עלתה מספר פעמים: בשנת 1910 ביקשה חברת 'נחלת בנימין' הלוואה, למען בניין בתים בתל-אביב. לאחר שחברי 'נחלת בנימין' סירבו לקבל את

5 ראה: שם, עמ' 85; וכן: מ' שילה, 'המוסדות הציוניים וחברת יק"א' — שיתוף-פעולה ברכישת קרקע, ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ ישראל, ירושלים תש"ן, עמ' 164-151.

6 בשנת 1908 הוחלט לתת הלוואות נוחות לחברת 'אחוזת בית' בתל-אביב ול'הרצליה' בחיפה.

תנאיה החדשים של הקרן הקיימת, נסוגה הקרן הלאומית מדרישתה. בשנת 1914, ביקשה 'חברת בוני בתים' בחיפה, הלוואה כספית לשם בניין בתים. רעיון ההלאמה הוצג כעקרון מחייב שאין ממנו נסיגה. רעיון זה הועלה פעם נוספת באותה שנה, בקשר לתוכנית לייסוד מושבת פועלים בעין-חי (כפר מל"ל) בשיתוף עם ועד חובבי-ציון. הנהלת הקרן עמדה על כך שהקרקע שתירכש בהונה תיועד ליישוב עצמאי ותולאם.⁷

עמדתו של רופין היתה שונה. הוא תמך ברצונם של המתיישבים להקים את בתיהם על קרקע פרטית, וטען כי אין לדרוש מבעלי בתים 'כל כך הרבה סוציאליזם'. בניגוד לדרכו של בודנהיימר, שביקש לממש את החזון הציוני של הלאמת הקרקע, רצה רופין להבטיח את רכישת הקרקע בכל דרך. רופין ראה את ההסתדרות הציונית כסוללת הדרך לבניין הארץ, אך הוא צידד בנקיטת כל אמצעי שיביא להגדלת המאחז היהודי בציון.

יתר-על-כן, בגלל החשש מפגיעה ביחסים הטובים עם בעלי ההון הפרטי – ובשל סיבות נוספות – מיאן המשרד הארצישראלי לדרוש עבודה עברית בלעדית. המשרד, אמנם, ראה בפועלים הסוציאליסטים את השותף העיקרי בתוכניות ההתיישבות שלו, אך הוא דגל בשיתוף-פעולה גם עם מגזרים אחרים.

בין רופין לבין בודנהיימר נתגלעה מחלוקת חסרת-תקנה.⁸ שיתוף-הפעולה ביניהם הגיע לידי מבוי סתום, ובקיץ 1914 הגיע לארץ-ישראל האגרונום יעקב עקיבא אטינגר, שעמד להיות נציג הקרן הקיימת בארץ, במקום רופין, ואשר אמור היה לקבל את הוראותיו ישירות מקלן. מלחמת-העולם, שפרצה באוגוסט 1914, טרפה את כל הקלפים.

דבריו של פנסלר כי 'הקרן הקיימת היתה מקור הסמכות והמימון העליון למפעלי ההתיישבות הלאומית',⁹ מעלים את הרושם כי עבודתו של המשרד הארצישראלי נעשתה בעיקר במימון הקרן, ולא היא; רכישת הקרקע נעשתה בעיקרה בהון לא-לאומי. מסקנתו של פנסלר כי 'לקראת 1914 מתחילות להיטשטש ההבחנות בתוך המוסדות המיישבים',¹⁰ אינה עומדת במבחן הדברים שהצגתי. מהלך העניינים, כפי שהצטייר עד יולי 1914, מצביע על מחלוקת חריפה הן על דרכי הפעולה והן על מקור הסמכות. אמנם, פנסלר כתב בראשית מאמרו כי הוא מבקש להתרחק מהגישה הפלשתינוצנטרית, המעמידה את רופין במרכז הבמה,¹¹ אך בסיום מאמרו הוא מודה כי 'רופין היה מעצב המדיניות הראשי לפני 1914'.¹² נראה, אם כן, כי ערב המלחמה שררה מחלוקת אודות מימוש החזון של ההתיישבות הלאומית, והנהלת הקרן הקיימת בקלן ביקשה להכריע את המשרד הארצישראלי, אך הדבר לא עלה בידה.

זאת ועוד, פנסלר ביקש לפרוש בפנינו הן את התשתית האידאולוגית של מתכנני ההתיישבות והן את צורות ההתיישבות ששימשו דגם לעיניהם. ואכן, מאמציו לחשוף את שורשי האידאולוגיה ואת דגמי ההתיישבות השונים מהווים תרומה של ממש לחקר ראשית ההתיישבות בארץ. אמנם,

7 מ' שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארץ ישראלי 1908-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 184-185, 187.

8 ראה גם: מ' שילה, רופין והקרן הקיימת לישראל: מי התווה את דרכי הפעולה בארץ ישראל (1907-1914)? המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת לישראל, חוברת מס' 4, אדר תשנ"א, ירושלים.

9 פנסלר, עמ' 104.

10 שם, שם.

11 שם, עמ' 80.

12 שם, עמ' 104.

פנסלר מודה כי ההתייחסות לדגמי ההתיישבות השונים אינה מעידה תמיד על מידת הזיקה כלפיהם, ואולם הוא אינו נזקק די הצורך לשאלה, עד כמה הושפעו האישים השונים מהמציאות הארצישראלית שעימה התמודדו? שאלה זו היא בעלת משמעות מיוחדת בכל הנוגע לרופין, שמושב היה ביפו. אין ספק — והדברים אף עלו בבירור מפיו של רופין עצמו — שלמציאות הארצישראלית היתה השפעה שאין ערוך לה על עיצוב דרכו היישובית. רופין הודה לא אחת כי התנאים בארץ ישראל הנם ייחודיים בכל תחום. מן הראוי, אם כן, להצביע על כך שבצד הירושה האידאולוגית ובצד ההשפעה מדגמי ההתיישבות השונים היתה לתנאים הארצישראליים — שעמיהם התמודדו המתכננים, יושבי הארץ — השפעה שקשה להפריז בחשיבותה. לדעתנו, שרטוט מדיניות ההתיישבות 'כפרי יצירתו של גוף בינלאומי'¹³ מעורר בעיות מרובות.

מגן בזכויות יוצרים

עוד לעניין 'תפיסת קרקע ערבית'

בני מוריס

תמהתי כאשר קראתי את מאמרו המעניין של ארנון גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על-ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות'.¹ הקציר היהודי בשדות הערביים הנטושים באביב ובקיץ 1948; תוכניות ההתיישבות על אדמות יהודיות, גרמניות וערביות, בתחום מדינת היהודים של תוכנית החלוקה ומחוצה לה; פעולות ועדות הטרינספר של יוסף וייץ וחבריו; הרס הכפרים הערביים; החכרת האדמות הערביות ליישובים העבריים ועיבודן; מכירת הקרקעות הערביות הנטושות על-ידי הממשלה לקרן הקיימת; תוכנית הקרקעות ה'עודפות' והפיתוח החקלאי של אנשי מפ"ם — כל אלה כבר טופלו בהרחבה בספרי 'לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949'² ובמאמרי 'The Harvest of 1948 and the Creation of the Palestinian Refugee Problem' וכן 'Yosef Weitz and the Transfer Committees 1948-1949'.³ גולן כלל אינו מזכיר את מאמרי על הקציר — 'חידוש' התופס מקום מרכזי במאמרו — ומזכיר את ספרי ואת המאמר על יוסף וייץ אך בחטף. הוא מוסיף, כמובן, לתמונה שהצטיירה במחקרי, ובנושאים מסויימים אף מציג עובדות ותיעוד חשובים שלא נדונו במחקרי.

אך אם כוונת 'קתדרה' היא לפרסם מחקרים חדשים ומחדשים, הרי, לדעתי, מאמרו של גולן איננו כזה. לא שאחרי פרסום מחקרי על בריחת הערבים והברחתם בשנת 1948 אין מה לחדש. יש ויש. כמעט בכל תחום שבו עסקתי, כולל בנושאי הקרקעות וההתיישבות, יש מה לחדש, הן על סמך תיעוד חדש שנפתח או מתגלה והן על סמך ראייה והסתכלות חדשים בתיעוד הקיים. אך בפרסומים מדעיים נהוג לציין את הישגי המחקר הקיים ולעמוד על אופיים ועל תוכנם של החידושים בפרסום הנדון בנוסח: 'עד כאן תואר ונותח תהליך זה וזה במחקרים קודמים, ומכאן ואילך חידושי ותורומתי'. לא כך עשה גולן.

1 קתדרה, 63 (ניסן תשנ"ב), עמ' 122-154.
2 ספרי יצא לאור תחילה בקמברידג', אנגליה, ב-1988 ולאחר-מכן בתל-אביב ב-1991. וראה במהדורה העברית, עמ' 64-213.
3 מאמרי על הקציר ראה: MEJ 40, 4 (Autumn 1986), pp. 671-685; מאמרי על וייץ ראה: MES, 22, 4 (October 1986), pp. 522-561; שני המאמרים הופיעו שוב באוסף מאמרי 1948 and After, Oxford 1990.

ברצוני להשיב לדברי התגובה של ד"ר בני מוריס למאמרי. יורשה לי לציין, שאין תמה בדבריו, שכן שנינו עוסקים בחקר היסטורי של אותה המלחמה, מלחמת העצמאות. אכן, הנושאים שציין מוריס טופלו בספריו ובמאמריו, אך האם עובדה זו מעניקה לו מונופול על העיסוק בהם? לדעתי אין הדבר כך, ויתר על כן, עבודותיו, שאין ספק בחשיבותן, והעוסקות בהיווצרות בעיית הפליטים, חסרות, לדעתי, דיון מעמיק בסוגיית הקרקעות הנטושות על כל מרכיביה.

בראש וראשונה מוריס טוען, שלא הזכרתי את מאמרו בנושא הקציר. אכן כך הוא הדבר, ולא בכדי. המאמר מקדיש, לדעתי, תשומת-לב רבה מדי לתופעה שולית בהקשר של ההשתלטות על הקרקעות הנטושות. כבר מראשיתו של הקציר טענו אלה שהיו ממונים על ביצועו, שהחכרת קרקעות נטושות לעיבוד היא הדרך להחזיק בהן החזקה של ממש לטווח ארוך. עובדה זו מבוססת על מסמך שמוריס אינו מזכירו במחקריו השונים.¹ הקציר היה חשוב כחלק מתהליך מניעת שיבתם של הערבים לכפריהם, בעיקר בחודשי האביב של שנת 1948, אך לא היה לו תפקיד חשוב בתהליך ההשתלטות על הקרקעות, כפי שהיה לעיבודן באמצעות החכרתן, תהליך שנמשך לאחר מכן. על כן הוא אינו תופס מקום מרכזי במאמרי כטענתו של מוריס, אלא מקום שולי בלבד.

מוריס בוחן את תהליכי החכרת הקרקע לעיבוד ולהתיישבות בהקשר של בלימת שיבתם של הפליטים הערבים, ועל כן הוא רואה אותם כמקשה אחת. במאמרי אני חולק על תפיסה זו, שכן לתהליך זה יש פן שאליו מוריס כמעט אינו מתייחס, והוא המאבק הפנימי בין הגורמים השונים ביישוב היהודי. המאבק על הקרקע, כמשקף מאבק בין מפא"י למפ"ם על המשאב החשוב הזה, אינו זוכה להתייחסות מתאימה במחקריו.

מאבק זה, שבו היו מעורבים ראשיהן של שתי המפלגות הללו, מציג את דמותו של יוסף וייץ — דמות מרכזית במחקרו של מוריס, אשר הקדיש לו מאמר מיוחד — באור שונה לחלוטין מזה שבו הוצג במחקרו של מוריס. וייץ אינו מצטייר עוד ככוח המניע מאחורי תהליך הרחקתם של הערבים מאדמתם וההשתלטות עליה, אלא כאיש ביצוע, שהגיש את הצעותיו, ומילא את הוראות הדרג הפוליטי. מסמכים שבהם מוריס אינו עושה שימוש, בעיקר דיונים ותוכניות ההתיישבות בראשיתה של המלחמה, מראים זאת בבירור.² וייץ הציע אמנם טרנספר, אך בעת ובעונה אחת הציע את שיטת עורפי הקרקע. דרך אגב, מקורה של שיטה זו אינו במפ"ם, כפי שגורס בטעות מוריס; בתוכניות ההתיישבות של מפ"ם אמנם נעשה שימוש במושג זה, אך במשמעות שונה, של רפורמה קרקעית מקפת, ולא דובר שם על רפורמה חלקית, כפי שהציע וייץ. מכל מקום, מקבלי ההחלטות דחו את הצעות הטרנספר של וייץ, וקיבלו רק בקיץ 1948 את השימוש בעורפי הקרקעות

1 דו"ח המחלקה לענייני ערבים לסוף אפריל 1948, 4 במאי 1948, גנוז, מיכל 41 ג/121, תיק 454.

2 מפלגת פועלי ארץ-ישראל — המרכז, לבעיות ההתיישבות וההשקאה במדינה, תל-אביב, אייר תש"ח.

להתיישבות. התיישבות זו, שהיתה מוגבלת מאוד בהיקפה, נבעה מטעמים צבאיים ולא דווקא מטעמים של תפיסת הקרקע הערבית הנטושה.

עיקר תהליך תפיסת הקרקע התבצע באמצעות מנגנון החכרה, שאליו וייץ לא היה קשור. הוא אף התעמת עם מנגנון זה, עימות שעלה לו באובדן מעמד הבכורה שלו בעיסוק בנושא הקרקע בקרן הקיימת ובכניסתם של אברהם גרנות ושל חברי דירקטוריון אחרים לפעילות בתחום זה. יוזמות שונות של וייץ בענייני קרקעות נטושות נבלמו על-ידי מקבלי ההחלטות בממשלה במשך כל סתיו 1948, עד אשר התנאים המדיניים השתנו, ואז שונתה המדיניות בתחום זה. החלטת האו"ם מה-11 בדצמבר גרמה למהפך ביחס אל הקרקעות הנטושות, אך בכך אין מוריס מבחין, והוא רואה בעסקת מיליון הדונם, שיום בן-גוריון, חלק מתהליך שראשיתו בתחילת המלחמה.

אלו הן רק חלק מן הנקודות שבהן אני חולק על מסקנותיו של מוריס, וניתן היה להמשיך ולהרחיב דיון זה, אך לצערי בחר מוריס בדרך שונה של התמודדות עם מאמרי. מוריס טוען עוד, שמחקריו לא צוטטו ולא הוזכרו במידה מספקת. אך מידת השימוש הנעשית במקורות אלו ואחרים היא זכותו של כותב המאמר, והטענה שעל-פיה נהוג לציין את הישגי המחקר הקיים הינה כוללנית למדי.

מקורות האיוורים

חובה נעימה היא להודות למי שהרשו לבית ההוצאה להשתמש באיוורים, בתצלומים ובתעודות שברשותם. בסוגריים מרובעים [] – מספר העמוד שבו מובא האיוור בחוברת זו. איוורים שאינם מצוינים להלן, הוכנו על-ידי מחברי המאמרים.

- ארכיון אליהו אלישר, משגב ירושלים, ירושלים [95, 88]
 ארכיון שמעון אמזלג, ירושלים [עטיפה, 14, 15]
 ארכיון המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים [14]
 הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים [124, 125, 150, 156, 157, 159, 160, 163]
 מוזאון הוטיקן, רומא [24]
 המחלקה לכתב-יד וארכיונים, בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים [92]
 מאיר מתתיהו, ירושלים [עטיפה, 6]
 א' אלישר, לחיות עם יהודים, מרכוס, ירושלים תשמ"א, ליד עמ' 608 [89, 96]
 מ' לוי, בתוך: י' פראוור וח' בן-שמאי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית (1099-1250), יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"א, עמ' 502 [70]
 י' פישר (עורך), תל-אביב: 75 שנה של אמנות, מסדה, גבעתיים 1984, עמ' 25 [131]
 י' צים (עורך), ראובן, מסדה, גבעתיים 1984, עמ' 50 [135]
 א' קלאוס ושי' שניצר (עורכים), אלבום הרצל, ספריית מעריב ודבר, תל-אביב 1960 [115]
 ר' רובין, ירושלים במפות ובמראות, נהר וכנרת, תל-אביב 1987, עמ' 52, 63 [68, 72]
 ש' שבא, לצייר ארץ כמולדת, משרד הבטחון, תל-אביב 1992, עמ' 17, לוח 51 [127, 141]

We gratefully acknowledge the use of illustrations that appear in the following:

- The National Museum, Stockholm [79, 82]
 F. Gabrieli, *Muhammad and the Conquest of Islam*, Weidenfeld & Nicholson, London 1968, p. 144 [59]
 J. Germer-Durand, *RB* 8 (1899), p. 23 [54]
 O.F. Von der Groben, *Orientalische Reisebeschreibung*, Marienwerder 1694, p. 132 [86]
 G.N.A. Hanfmann, *From Croesus to Constantia*, The University of Michigan, Ann-Arbor 1975, fig. 149 [50]
 S. Merrill, *Scribner's Magazine*, 13 3 (March 1893), pp. 295-297 [103]
 R. Murray, *Lill Jorsala*, Stockholm 1984, p. 134 [77]
 M. Scheps, M. Yagid & E. Ginton (eds.), *The Twenties in Israeli Art (Catalogue)*, The Tel-Aviv Museum, Tel-Aviv 1982, pp. 73, 102, 104, 208, 209 [112, 118, 123, 126, 130]
 R.R.R. Smith, *JRS*, 80 (1990), pl. XV [49]

רשימת משתתפים בחוברת זו:

- פרופ' רחל אלבוים-דרור – בית-הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905
פרופ' יוסף גייגר – החוג ללימודים קלאסיים, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905
ארנון גולן – המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905
יוסף גלס – המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905
פרופ' אברהם ורשבסקי – הפקולטה להנדסה אזרחית, הטכניון, חיפה 32000
אביבה חלמיש – האוניברסיטה הפתוחה, קלונר 16, רמת-אביב, תל-אביב 61392
ד"ר עופר לבנה-כפרי – המיסדים 59, כרכור – פרדס-חנה 37000
מרדכי לוי – הקונסוליה הישראלית הכללית, משרד החוץ, ברלין
ד"ר בני מוריס – מכון טרומן, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905
יורם מיורק – ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים
ראובן פיינגולד – סאן פאולו, ברזיל
איג' אברהם פרץ – הפקולטה להנדסה אזרחית, הטכניון, חיפה 32000
פרופ' רות קרק – המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905
ד"ר מרגלית שילה – המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

which men had cast them. Zionist utopianism ostensibly accepted new values, but left reality basically unchanged.

Yoram Mayorek

The Jaffa Assembly, 1894

In the spring of 1894, twenty delegates representing the 'new' Jewish population of Palestine convened in Jaffa for two days of debates. The three main groups of participants — *Hovevei Zion* Association, employees of the Alliance Israélite Universelle, and Baron Edmond de Rothschild's administrators — found it possible, for the first time, to convene and exchange views on some of the most crucial matters connected with the well-being of the Yishuv. The purpose of the assembly was to elect professional committees to examine the situation of the Yishuv in various areas, reach conclusions, and bring their recommendations to the next gathering. Unfortunately, the assembly was unsuccessful in proceeding with these activities.

The article includes complete minutes of the assembly's deliberations, with annotations and short biographical notes on its participants.

Aviva Halamish

The Central Role of Aliyah in the Yishuv and the State of Israel

A Review of: *Yahadut Zemanenu* [Contemporary Jewry], Vol. 7 (1991)

The first section of this research annual includes five articles, four of them having *aliyah* as their leitmotif, although they deal with a variety of topics. Elyakim Rubinstein shows how the issue of *aliyah* proved to be a stumbling block in the way of reaching an agreement between Jews and Arabs in the early 1930s. In a more positive vein, Henry Near and Yossi Assaf deal in their articles with the flow of immigrants to the kibbutzim, which to a great extent determined the strength of the kibbutz movement, and the impact of *aliyah* on the Jewish society in Palestine and Israel. Eliezer Schweid shows how mass immigration to the young state contributed to shaping the relations between religion and the civic society in Israel. Preceding and complementing this set of articles is the account of the July 1950 Knesset debate on the Law of Return.

The fifth article in this section, by Ze'ev Tzahor, analyzes one of the attempts to reconcile the Labor movement and the Revisionists. Although this specific attempt, which took place in 1938, was unsuccessful, both sides were careful not to let their rivalry deteriorate into civil war.

Abstracts edited by Priscilla Fishmann

Ofer Livneh

Prayers in a Jerusalem Guide for Muslim Pilgrims

The earliest guide for Muslim pilgrims to Jerusalem appeared in a work of 'Merits of Jerusalem' written by Ibn al-Murajjā of that city in the first half of the eleventh century. It included prayers to be recited at various sites. Several questions should be raised with regard to these prayers: their antiquity, their direct relationship to Jerusalem and its religious sites, and evidence of Jewish or Christian influence.

Analysis reveals that most of the prayers are not specific to Jerusalem, and do not relate directly to the religious sites in the city. Most of them were taken from collections gathered several centuries previously. Evidently they were chosen rather arbitrarily by Ibn al-Murajjā. While there is no clear evidence of Christian or Jewish influence in these prayers, the possibility of such influence having been part of the process of absorption and consolidation in the first centuries of Islam should not be written off.

Reuven Faingold

Jerusalem in the Writings of Juan de Barros

Juan de Barros (1496-1586), assistant to the Grand Inquisitor of Portugal, was one of the outstanding scholars in the Lusitanian kingdom in the sixteenth century. He wrote a 'Chronistica' of discoveries, educational and ethical literature, and studies of Portuguese orthography and grammar. Barros's name is less well known to scholars of Jewish studies, partly because his two works touching upon this field — *Ropicapneuma*, and *Diálogo Evangélico sobre os Artigos da fé contra o Talmud dos Judeus* — were published only recently. The latter work includes an apocalyptic sermon, 'Sermam da Vida Eterna,' which belongs to the genre of 'sacred oratorios', and expresses the significance of Jerusalem for Christianity. In it, Barros provides a description of the city, presents the traits and characteristics of its residents, and the significance of the Jerusalemites having received the 'fruit' (of Christ's body; see John 6:51). In contrast to the works of other Christian writers which also included impressions of Jerusalem, in Barros's sermon 'terrestrial Jerusalem' does not bear any relationship to 'celestial Jerusalem'.

Mordechay Lewy

Cornelius Loos' Map and his Expedition to Palestine (1710-1711)

Loos' huge map of the Levant was drawn in Turkey upon his return from the Holy Land in 1711. It is stored in the National Museum in Stockholm and remains unprinted. Although known to Swedish scholars, no attempt was made to analyze the map within the proper cartographic context.

In drawing his map, Loos relied upon the archaic tradition of biblical cartography, but he included a short description of his expedition which was sponsored by King Charles XII, contemporary elements such as the political borders of the Ottoman administration, and annotations referring to the safety of the route taken by pilgrims to Mecca. He also introduced for the first time place names such as Shefar'am and Khan-Yunes, and marked his own itinerary on the map. These genuine, although modest, contributions are indications of Loos' departure from archaic tradition toward a contemporary approach to the cartography of Palestine. The annex refers to the experiences of Loos' travelling partner, Conrad Sparre, while in Jerusalem. Sparre's biographer reports that visitors to the Holy City would be tattooed, as a form of souvenir. Evidently this practice was widespread among Europeans who came to Jerusalem during that period.

Rachel Elboim-Dror

Women in Zionist Utopianism

The 'women's issue', expressed both in writings from 1882 to 1920, and existentially in the Zionist movement, was subjected to two contrasting influences: traditional Jewish family values, and radical ideas proclaiming the equality of women. The vacillation between these two attitudes, and the interweaving of explicit and implicit messages regarding women as sex objects, women as symbol, and their status in the family, enabled Zionist utopianism to appear progressive and liberal even as it maintained traditional sexist stereotypes. Even the most innovative writings did not describe new models of relations between the sexes, despite declarations of intention to do so. Similarly, even radical structures in the Zionist movement, such as the kibbutzim, failed in the main to change the status of women. Without much success, women tried to break out of the traditional submissive mold in

Abstracts

Abraham Warszawski and Abraham Peretz Building the Temple Mount: Organization and Execution

Herod's project to build the Temple Mount area included construction of the Temple, the esplanade on the Mount, the surrounding supporting walls, the stoa, Antonia fortress, and various ancillary work. Historic sources and findings of archaeological excavations permit an evaluation of the nature and extent of this undertaking, which included quarrying, stone-dressing, and transportation of stones to the site, masonry, earthwork to fill in the esplanade and assorted tasks necessary to complete the buildings. The listing of the methods used is derived from descriptions in historic sources, ancient drawings, and study of tools. An estimate of the manpower and time required to carry out the work is based on an analysis of the various types of labor required, and the assumed order in which the work was carried out. The economic aspects of the project are examined in terms of the wage level paid at that time, and the sources of funding that may have been available.

Joseph Geiger Greek Orators in Palestine

Far from being a cultural backwater in the age of the Second Sophistic, the Greek cities of Palestine participated in the movement. Aelius Aristides, and probably Proclus of Naucratis, visited Palestine; the important sophists Apsines of Gadara and Hadrian of Tyre are attested by Philostratus to have been from Palestine and its vicinity. Other sources provide evidence about a number of sophistic centers in the country and its close neighbors: Petra was the home of Genethlius, Calinicus and his father Gaius, the iatrosophist Gessius and Epiphanius; Gerasa witnessed the activity of

Aristo, Plato and Cerycus and later of Gaudentius; Neapolis in western Palestine was the home of Andromachus and his son Siricius. The place of Caesarea in the Sophistic movement is still to be investigated.

The sophists were not active in a void; they needed pupils and, above all, a public. The large number of sophists, some of them well-known, provides implicit evidence for an appreciative public, and points to the penetration of Greek culture into Palestine.

Joseph B. Glass

Joseph Navon Bey's Contributions to the Development of Eretz Israel

Sephardi entrepreneurs were active in the development and modernization of Eretz Israel during the nineteenth century. Joseph Navon Bey was a notable member of this socio-economic group. The influence of his family — prominent rabbis, agents of foreign powers, representatives in the local government, and successful businessmen — together with his talents and charisma gave him entry into the world of commerce. Inspired by what he had seen in Europe, Navon attempted to bring certain innovations to Eretz Israel. Together with his partners Johannes Frutiger and Shalom Konstrum, he introduced commercial centers to Jerusalem and transformed the city's housing market. Through perseverance, influence, and chance, Navon also received the concession for the largest public-works project in Eretz Israel, the Jerusalem-Jaffa railroad, which revolutionized the local transportation network. Problems confronted in the financing and construction of the railroad were among the reasons for his eventual bankruptcy and loss of credibility.

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 66

YAD IZHAK BEN-ZVI, JERUSALEM • DECEMBER 1992

EDITORS: AMNON COHEN, YEHOSHUA KANIEL, AHARON OPPENHEIMER

BOOK REVIEWS: ISRAEL BARTAL

EDITORIAL COORDINATOR: SHALOM EILATI

CONTENTS

YEHOSHUA KANIEL / PREFACE 1

ABRAHAM WARSZAWSKI AND ABRAHAM PERETZ / BUILDING THE TEMPLE MOUNT:
ORGANIZATION AND EXECUTION 3

JOSEPH GEIGER / GREEK ORATORS IN PALESTINE 47

OFER LIVNE-KAFRI / PRAYERS IN A JERUSALEM GUIDE FOR MUSLIM PILGRIMS 51

REUVEN FAINGOLD / JERUSALEM IN THE WRITINGS OF JUAN DE BARROS 61

MORDECHAY LEWY / CORNELIUS LOOS' MAP AND HIS EXPEDITION TO PALESTINE 74

JOSEPH B. GLASS / JOSEPH NAVON BEY'S CONTRIBUTIONS TO THE DEVELOPMENT OF
ERETZ ISRAEL 87

RACHEL ELBOIM-DROR / WOMEN IN ZIONIST UTOPIANISM 111

DOCUMENT: YORAM MAYOREK / THE JAFFA ASSEMBLY, 1894 144

REVIEW: AVIVA HALAMISH / THE CENTRAL ROLE OF ALIYAH IN THE YISHUV AND THE
STATE OF ISRAEL 168

COMMENTS: RUTH KARK / FAMILY FINN, AGRICULTURE, JEWS AND MESSIANISM 175

MARGALIT SHILO / THE ZIONIST SETTLEMENT POLICY ON THE EVE OF WORLD
WAR I 180

BENNY MORRIS, ARNON GOLAN / ON THE TRANSFER OF ABANDONED ARAB
LANDS 184

ACKNOWLEDGMENTS 187

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE 188

ABSTRACTS 190

Cover: Herodian masonry on the Temple Mount (see pp. 3-46)

Back Cover: Gymnastics, 1909 (see pp. 111-143)

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1992
Assisted by the Ministry of Education and Culture,
Cultural Administration, Division of Culture and Arts
ISSN 0334-4657 Printed in Israel